

OLASZ SZEMLE

STUDI-ITALIANI IN UNGHERIA

7

*ALFÖLDI ANDRÁS, FELVINCZI
TAKÁTS ZOLTÁN, GÁLDI LÁSZLÓ,
GAUDER ANDRÁS, PONGRÁCZ ALAJOS,
SAÁD FERENC TANULMÁNYAI*

ISTITUTO ITALIANO DI CULTURA PER L'UNGHERIA
FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IRODALMI INTÉZET

1943

7

OSZK

PUBBLICAZIONE UFFICIALE DELL'ISTITUTO
ITALIANO DI CULTURA PER L'UNGHERIA
PRESIEDUTO DALL'ECC. BALBINO GIULIANO,
DIRETTO DAL DOTT. ALDO BIZZARRI * SEDE
CENTRALE A BUDAPEST * SEZIONI E DELE-
GAZIONI A DEBRECEN, KASSA, KOLOZS-
VÁR, PÉCS, SZEGED, GYŐR, MAROSVÁSÁR-
HELY, NAGYVÁRAD, SZABADKA, ÚJVIDÉK.

OLASZ SZEMLE

STUDI ITALIANI IN UNGHERIA

TARTALOM

	Oldal
ALFÖLDI ANDRÁS: <i>A keresztény Konstantin és a pogány Róma</i>	939
FELVINCZI TAKÁTS ZOLTÁN: <i>Giorgio Vasari, a művész és az író</i>	996
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>Újabb műfordítások az olasz költészetből</i>	1007
GAUDER ANDRÁS: <i>Leopardi költészete</i>	1018
PONGRÁCZ ALAJOS: <i>Az első nyomtatásban megjelent olasz</i> <i>Boldog Margit legenda</i>	1037
SAÁD FERENC: <i>Az olasz katonai nevelés</i>	1075
KÖNYVISMERTETÉSEK — Kosztolányi Dezső: <i>Idegen költők (R. Pian)</i> — A. Alföldi: <i>Zur Geschichte des Karpathenbecken im I. Jahrhundert v. Christi</i> (<i>G. Libertini</i>) — Gabriele D'Annunzio: <i>Alcyone (R. Pian)</i>	1062
ANTOLÓGIA — G. B. Vico: <i>Az «Új Tudomány»-ból. (Ford. Ruzicska Pál)</i> ...	1075
ÚJ OLASZ TUDOMÁNYOS KÖNYVEK	1075
SOMMARIO E RIASSUNTI IN ITALIANO	1081

1943/XXI JANUÁR—FEBRUÁR

x 2696

FŐSZERKESZTŐ
ALDO BIZZARRI

FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ
ECSŐDI JÁNOS

Szerkesztőség : Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria
Budapest, IV., Eskü-út 5. Telefon : 388-128 és 184-403

Kiadóhivatal : Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda
Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon : 187-947 és 185-618

Évi előfizetés 20 P. Alapító előfizetési díj 100 P. Egyes szám ára 4 P.
Postatakarékpénztári csekkszámra száma : 16,853

Megjelenik kéthavonként 160 oldalas kötetekben

A KERESZTÉNY KONSTANTIN ÉS A POGÁNY RÓMA*

I. KONSTANTIN VALLÁSPOLITIKÁJA A MILVIUS—HIDI CSATÁTÓL A LICINIUS-SZAL VALÓ FESZÜLTÉG KIROBBANÁSÁIG: A POGÁNYSÁGGAL SZEMBEN

312 őszén a kereszténység még a türelem megszilárdulásának örülhetett, majd kisvártatva egyenjogosítását élvezhette s a császári kegyek napsugarában kezdetett sütkérezni. De az, hogy a sok-isten-vallást egyszerűbe le is rombolja, még nem juthatott eszébe. Igaz, hogy tana a hívők számára minden más isten tiszteletét kizárta és hogy már a mártírok sziklaszilárd tagadásában a türelem teljes hiánya a döntő, amely csak elnyomott helyzetük miatt nem érezteti hatását; igaz hogy néhány gondolkodó fej — mint Konstantin kristályos logikájú agya — láthatta már gyülekezni az ebből adódó bonyodalom felhőit. De viszont az Egyház régtől fogva csak türelmet kért a maga számára s türelmet hirdetett mindenkinek.¹ Hallgassuk meg, mit írt közvetlen ezen események előtt Lactantius, akinek gondolatmenete oly közel állott a milviushídi csata győzteséhez: «A vallás azonban az egyetlen olyan valami, amelyben a szabadság felütötte tanyáját. Mert mindenek felett önkéntes dolog ez, és senkire sem erőszakolhatja rá a szükség, hogy tisztelje, amit nem akar. Színlelni színlelhet valaki, de akarni nem akarhat

* Az Olasz Szemle 6, 1942., 797 skk. lapjain megjelent tanulmány folytatása.

¹ J. R. Knipfing, Catholic Historical Review n. s. 4, 1924, 488 sk.

Elvégre is, mikor valaki a kínzóeszközöktől való félelmében, vagy a győrtetés által elnyomva beleegyezik az átkos áldozásba, sohasem önként cselekszi, amire rávitte a kényszerűség, hanem, mikor újra alkalma nyílik rá s visszanyeri a szabadságát, visszatér istenéhez és imádsággal, meg könnyekkel engeszteli őt, nem rosszra való hajlandóságának, bűnbánatát vallva, amely nem volt meg benne, hanem a rája zúdult kényszerű szánva-bánva, és a bocsánat nem tagadtatik meg a megigazolóktól. Mit segít tehát az s kinek, aki a testet bemocskolja, amikor a szándékot nem tudja megváltoztatni?..»² A pogányok tehát aligha tarthattak attól, hogy a derült égből lecsap rájuk a villám.

Annál kevésbé is teheték volna ezt, mert a Milanóban szövegezett határozatok alapja éppen az a türelem, melynek friss megnyilatkozását fentebb ismertük meg s amely minden egyéb kultusznak is kifejezetten szabadságot biztosít vallása szabad gyakorlatát illetőleg, hogy így a legkülönbözőbb istenségek egyaránt segíthessék a császárt és alattvalóit.³

Ennek a felfogásnak a következménye, hogy a pogányság viszonyában a kormányzat nem volt pillanatnyi változás. A vele szemben követett császári politika élesen tükröződik egy emlékcsoporton, amelyet maradandó anyaga és nagy tömege megóvott a pusztulástól, míg a később alulkerült polytheizmus kezdeti pártolásának legtöbb más jelét elnyelte az idő, vagy elhallgatták az utódok. A pénzek ezek. Rómában a Maxentius bukása után kiadott bronz vereteken a *Genius populi Romani* (a kereszténység üldözéseinek egyik keserves próbaköve az ennek való áldozás) és a «győzhetetlen Sol- napisten, a császár kísérője» a jellegzetes típusok Mars és Hercules mellett — úgy, mint a többi verdékben

² Lactant., Epitome divin. instit. 49, 1—4: *atquin religio sola est, in qua libertas domicilium conlocavit. res est enim praeter ceteras voluntaria nec inponi cuiquam necessitas potest, ut colat, quod non vult. potest aliquis forsitan simulare non potest velle. denique cum metu tormentorum aliqui aut cruciatibus victi ad execranda sacrificia consenserint, numquam ultro faciunt quod necessitate fecerunt, sed data rursus facultate ac reddita libertate referunt se ad deum eumque precibus et lacrimis placant agentes non voluntatis quam non habuerunt, sed necessitatis quam pertulerunt paenitentiam, et venia satisfaciuntibus non negatur. quid ergo promovet qui corpus inquinat, quando inmutare non potest voluntatem?*

³ Lactant., De mort. persec. 48, 2:

quo quicquid divinitatis in sede caelestis nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere. = Euseb., h. e. X 5, 4: *δπως ο τι ποτε εστιν θειοτητας και ουραβιου, πραχματος, ημιν και πασι τοις υπο την ημετεραν εξουσιαν διαχουσιν ευμενες ειναι δυναθη.* Lásd még Lactant., id. m. 48, 3 = Euseb., h. e. X 5, 5. és Lactant. id. m. 48, 11 = Euseb., h. e. X. 5, 13. Igen lényeges, hogy ugyanez a gondolat már a Galerius türelmi rendeletében felcsillan, Lact., De mort. pers. 34, 5: *Unde (Christiani) iuxta hanc indulgentiam nostram debent deum suum orare pro salute nostra et rei publicae ac sua, ut undique verum res publica perstet incolumis et securi vivere in sedi bus suis possint.*

is.⁴ A tízéves császárfogadalmak alkalmára Ticinumban vert finom arany-szolidusok és ezüst emlékpénzek⁵ egészen szórványos keresztény célzásai mellett erősen képviselve van *Sol invictus* és egy csomó megszemélyesítés-istennő (*Fortuna, Fides, Concordia, Pax*) mellett *Mars* sem hiányzik még. 317-ben, az új caesar-trónörökösök kinevezésekor *Jupiter conservator* és főleg *Sol* képe lepi el az aprópénzek hátlapjait.⁶ Csak 320/321-ben, amikor már előreveti árnyékát a pogánysághoz visszatért Licinius-szal való leszámolás, tűnnek el a pénzekről a régi istenek alakjai, mutatva, hogy vagy nyolc esztendő alatt már lerázta magáról Konstantin a milánói elhatározásoknak saját akaratából vállalt bilincseit.

De már másoknak is feltűnt, hogy míg a türelem szellemében továbbra is meghagyott többi pogány isten és isteni megszemélyesítés néhány esztendő alatt sorra maradozik el éremképeiről, addig *Sol invictus* nemcsak a legállandóbban szerepel közülük, hanem a legtovább is marad meg egész uralmi területén, minden pénzverdéje veretein. Ez természetes is, hiszen a pogányság ehhez az istenséghez ragaszkodott a legjobban.⁷ De ezen felül úgy látszik, hogy az uralkodó személyesen is vonzódott még *Sol*-hoz, nem tudván egy napról a másikra elszakítani minden fonalat avval az eszmevilággal, amelyben született és nevelkedett.

Ezt sokféleképpen igyekeztek magyarázni, de nem túl sok sikerrel. Öntudatos keresztény színvallása miatt — melynek erőteljes megnyilvánulásait bőven szemléltük — lehetetlen nála oly fokú szinkretizmust («kevert vallásosságú felfogást») feltételezni, mint az akkori pogányoknál és a gnosztikus szektáknál, amely Krisztushitét belefűllesztotta volna a polytheizmus mocsarába⁸, vagy elpárologtatta volna az újplatonikus henotheizmus⁹ sápadt ködébe. Főlényes következetes-

⁴ O. Voetter, *Numismatische Zeitschrift* 50, 1917, 29 skk. 51, 1918, 186 skk. J. Maurice, *Numismatique Constantinienne* 1, 202 sk., 218 skk., 283 skk., 309 skk. és 2, 38. 94 skk., 124 skk., 232 skk. 327. 435. H. v. Schoenebeck, id. m. 35 skk., 134 skk.

⁵ Alföldi A., *Journal of Roman Studies* 22, 1932, 19 skk. és ua., «Pisciculi» 4.

⁶ O. Voetter, id. m. J. Maurice, id. m. 1, 218 skk. H. v. Schoenebeck, id. m. 38.

⁷ N. H. Baynes, *Journ. Rom. Stud.* 25, 1935, 86 helyesen hangsúlyozza, hogy szükséges «distinguish between Constantine's personal belief and his action

as the ruler both of pagans and Christians».

⁸ E felfogás jellegzetes képviselői például Th. Keim, *Der Übertritt Constantins d. Gr. zum Christentum*, 1862, 41 skk. Th. Zahn, *Konstantin der Grosse und die Kirche*, 1876. L. Salvatorelli, *Rivista storica italiana* 44 (n. s. 5), 1927, 169 sk. U. a., *Ricerche religiose* 4, 1928, 289 skk. (és más műveiben). H. Grégoire, *Revue de l'Université de Bruxelles* 36, 1930/1931, 231 skk., stb.

⁹ V. Duruy, *Histoire des romains* 7, 1885, 36 skk. P. Batiffol, *La paix Constantinienne* 3, 1914, 188 skk.

sége miatt kétfelé hasadó vallásos öntudatnak nem is lehet nyoma nála.¹⁰ Nem lehet *Sol* nagy szerepét avval sem elkenni, hogy Liciniusra kellett Konstantinnak tekintettel lennie 324-ig,¹¹ mert ha ezt megtette volna akkor nem tűnt volna el *Iuppiter* többi társaival együtt *Sol* mellől pénzeiről. Azt sem hihetjük, hogy *Sol* a második Flavius-dinasztia összekötő kapcsa s a nagy elődökre való emlékeztető Konstantin pénzein:¹² mert amikor családjának egy nagy pannon imperatortól való leszármazását akarta elhíttetni Konstantin, vagy amikor alattvalói dinasztikus érzelmeire akart hatni, akkor II. Claudius, Constantius Chlorus és Herculus képét tette vereteire — mint ahogy meg is tette 314- és 324-ben s nem a napistenét. Ugyanígy kizárt dolog, hogy a *Sol*-Krisztus-azonosítás alapján¹³ válhatott volna a napisten Konstantin állandó kísérőjévé: ha ez így lett volna, világosan kifejezésre juttatták volna akkor közérthető szimbolikus jegyekkel. Enélkül csak III. század óta állandóan propagált 'különleges császári védőpatronusok'¹⁴ legismertebbjét, a *Mithras*-hoz hasonított győzhetetlen napistent érthették a *Soli invicto comiti (Augusti nostri)* felíratú pénzek *Sol*-ja alatt. Ez mind csak vagy arra való kísérlet, hogy kényelmetlen forrásadatokat magyarázgatással semlegesítsenek, vagy ellenkezőleg arra, hogy Konstantin kereszténységét e pogány maradványok továbbélése révén indokolatlanul kétségbevonhassák.

Pedig nagyon könnyen megérthetjük logikai botlását, ha a késő-római vallási gondolkozás gátló hatásait sem nem kapcsoljuk ki, sem nem taksáljuk többre a kelleténél. Az antik ember számára rendkívül nehéz volt elgondolni, hogy csak egyetlen isten létezzék. Még az egyházi férfiak is hittek a pogány istenek élő valóságában, csak éppen nem jó szellemeknek, hanem rossz démonoknak hitték őket¹⁵ s kiemeltük már az imént, hogy Krisztus a milanoi elgondolásban csak a leghatékonyabb

¹⁰ Mint J. Maurice feltételezte például *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1909, 165 skk. és 1910, 101 skk.

¹¹ Mint N. H. Baynes, *Constantine the Great* 95 felveti.

¹² Uo. 97, J. Maurice nyomán, aki a Diocletianus négyes-uralmának négy védőistenét túlzottan valósággal a császári pozíció szükségszerű s továbböröklődő tartozékainak deklarálja, hasonlóan agyonlovagolva ötletét, mint ahogy az egyes birodalomrészek uralkodóinak portréjával

vertnek hiszi — még hozzá tudatos rendszer alapján — a saját verdéikben a többi társuralkodók részére vert pénzeket.

¹³ N. H. Baynes, id. m. 97 skk.

¹⁴ *Mitteilungen d. D. Arch. Inst.*, röm. Abt. 49, 1934, 43 skk., stb.

¹⁵ Lásd egyelőre p. o. M. Vogelstein, *Kaiseridee-Romidee*, 1930, 57, 4. jz. — Természetesen nemcsak Konstantin s a kereszténység hitt a pogány istenek létezésében, hanem p. o. Galerius s a pogányok a keresztény Mindenható existenciájában: 1. 3 jz.

istenség a sok közül.¹⁶ Azután megérthetjük ezt az újplatonikus theozófia mély hatásából, mely a népi vallások napképzeteit mintegy lepárolva, *Sol*-t a világegyetem trónusára ültette és közelfekvő gondolattá tette, hogy e legfőbb lény nem más, mint a keresztény Mindenható.¹⁷ A milánói szövegezésű türelmi rendelet *summa divinitas*-a (név nélkül nevezett «legfelsőbb istensége») tényleg magán hordja e filozófiai deizmus formanyelvének bélyegét.¹⁸ Ha Konstantin még élete vége felé sem tudott szabadulni egynémely újplatonikus filozófus — például Hermogenes és Sopatros — befolyásától (s ezek a platonikusok tudvalevőleg inkább udvari papok és varázslók voltak, mint tudósok), úgy ez a keresztény Mindenhatóval, illetve Krisztussal összehozott szoláris monotheizmus lehetett egyik összekötő kapocs közöttük. Az egyistenhit különböző fogalmazásainak e téves társítása annál könnyebb volt, mert másfelől maga az Egyház régtől fogva használta már Krisztusnak a nappal való összehasonlítását szemléltető kép gyanánt, az «igazság napjának», a «feltámadás napjának» s az «üdvösség napjának» nevezve őt s maga is hatásokat vett át a napkultusztól.¹⁹ Két híd is volt tehát, mely *Sol* megtűrését a Megváltó mellett lehetővé tette Konstantin lelkiismerete számára.

Akár csak pogány alattvalóira való tekintettel, akár saját régebbi vonzalmaitól vezetettve ragaszkodott látomása után is *Sol*-hoz, nagyon hamar rá kellett jönnie, hogy ez nem fér össze a kereszténységhez való igazodásával. És igyekezett is ezt jóvá tenni: hogy miképpen, azt maguk a pénzek mutatják meg.

317-ben, amikor a nyugati és keleti részek uralkodóinak fiait *caesar*-trónörökösökké nevezik ki, az idősebb s ifjabb Licinius pénzei a «meg-

¹⁶ Lásd G. Boissier megjegyzéseit, id. m. 1⁸, 45 skk.

¹⁷ Így például K. Müller, *Historische Zeitschrift* 140, 1929, 263.

¹⁸ Lásd például R. Pichon, *Revue des deux mondes* 83, 1913, 344: «Il est vrai que ce vocabulaire (théologique de l'édit) est plus philosophique que religieux, plus déiste que chrétien: avec ses termes très généraux et ses épithètes vagues, «divinité», «puissance divine», «faveur céleste», il peut convenir aussi bien à un disciple de Platon ou de Zénon qu'à un adorateur du Christ; il pourrait même convenir à un païen, à un de ces païens, si nombreux alors, qui considéraient les dieux du polythéisme comme des émanations diverses

d'un être suprême et unique. Il est tout-à-fait voisin de la phraséologie qu'on rencontre, à la même époque, dans les oeuvres profanes comme les panegyriques, qu'on retrouvera plus tard dans les écrits de païens avérés, comme Maxime de Madaura, le correspondant de saint Augustin. Le style impérial, en un mot, ne rend aucun son proprement chrétien. Mais cela ne veut pas dire que la pensée ne soit pas chrétienne».

¹⁹ H. Usener, *Das Weihnachtsfest* 2, 1911. Fr. J. Dölger, *Sol salutis* 2 1925. H. v. Schoenebeck, id. m. 24 skk. Fr. J. Dölger, *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze*, 1919, 83 skk.

örző Juppiter» képét nyerik, Konstantin hátlapjai «kísérőjének, a győzhetetlen napistennek» vannak szentelve, fiainak egyik éremképe pedig újra *Sol* ábrázolása, de *Claritas reipublicae* körírral. A nap itt tehát már nem istenség, hanem csak «az állam ragyogó dicsősége», de e ragyogás sem magára az államra, hanem az előlapokon ábrázolt ifjú császárfira vonatkozik — amint már a tetrarchia urainál²⁰ is megtaláljuk e hasonlatot. Nem sokkal később magának Konstantinnak és hasonnevű fiának aranypénzein is megjelenik a *Claritas reipublicae* császárdicsőítő nap-allegóriája.²¹ Nagyon feltűnő e kapcsolatban, hogy Eusebius hányszor hasonlítja a fényt és áldásos meleget sugárzó égitesthez császáriját²² s még nála is többször teszi ezt egy latin keresztény poéta, Optatianus Porphyrius.²³ Bizonyos, hogy császári pártfogójuk örült ennek, sőt talán egyenesen kívánta is ezt. Nem mintha valami új dolog lett volna ez a hasonlat: még meg sem született a monarchia, amikor már a respublica küldöttjeit fűröszttötte a nap sugaraiban a Kelet hízelgése²⁴ s *Sol*, elvesztve lényé felséges megközelíthetlenségét, az uralkodóknak mintegy lakájává süllyedt Probus óta, mint *comes Augusti*. Ez a hosszú kopási folyamat is megkönnyítette Konstantin számára, hogy a saját ragyogása fényforrásává fokozhatta le a napistent, még pedig azon törekvéssel, hogy a saját korábbi napkultuszát evvel az átértelmezéssel keresztény szempontból ártalmatlannak tüntethesse fel. Már Usener észrevette, hogy a *Claritas rei publicae* körirat *Sol* alakja mellett «a császár védőistenségéhez való korábbi viszonyának tudatos elfátyolozása».²⁵ Természetesen nemcsak a pénzeken, hanem a számunkra elveszett festményeken és szobrokon²⁶ is propagálta a császár napkultuszának ezt a 'fertőtlenítést' az udvar. S ez annyira sikerült is, hogy élete utolsó szakában nyugodt-

²⁰ H. Usener, *Das Weihnachtsfest* ² 1911, 362.

²¹ Adatok: H. v. Schoenebeck, id. m. 140.

²² Joh. Straub, *Vom Herrscherideal der Spätantike*, 1939, 132 adja a helyeket.

²³ A *Sol comes* semlegesített fogalmához ad illusztrációt Opt. Porf. *carm.* 12, ¹ sqq., kül. 6: *sol tibi felices faciet spes perpetue nutu* (324 Kr. u.) *car.* 18, 25 sq.: *lumine muriceo venerandus dux erit, ut sol, legibus ut Iani teneas avus orbe tribunal.* — Lásd még c. 8, 1: *accipe picta novis elegis, lux aurea mundi*, etc.; c. 11, 13: *lux unica mundi* (324/5 Kr. u.); c. 14, 2: *lux pia terrarum* (ugyanakkorról); c. 15, 10: *lux pia Romulidum*; c. 15, 14; *lux aurea Romae*;

c. 17, 15: *aurea lux vatium*; c. 18, 2: *luce tua signes fastos sine limite consul*; c. 19, 2: *Constantine, decus mundi, lux aurea saeculi*; c. 19, 12: *Romula lux*. Ez mind a császár!

²⁴ Helyek: Fr. J. Dölger, *Sol salutis* ², 1925, 396 sk., 402; könnyű volna még hozzájuk fűzni másokat.

²⁵ H. Usener, *Das Weihnachtsfest* ², 1911, 364: «eine absichtliche Verschleierung des früheren Verhältnisses des Kaisers zu seinem Geleitsgotte».

²⁶ Egy szoborbázist a pisidiai Termessosból *Κωνσταντεινω* <νέφ> 'Ἡλίω παντεπόπτη felirattal citál Fr. Cumont, *Textes et monuments* 1, 290 nyomán Fr. J. Dölger, id. m. 66 skk.

tan fel lehetett állítani keresztény fővárosának közepén a császár szobrát *Sol* képében «A nap módjára ragyogó Konstantinnak» felírással.²⁷ Pedig ekkor már nagyon került a napkultusz látszatát is: a «győzhetetlen» (*invictus*) császári címet a «győztes» (*victor*) jelzővel cserélte fel, nehogy *Sol invictus*-ra emlékeztethessen valakit, akinek nevéből vették az *invictus* címet elődei.²⁸ Még csak azt a kérdést kell felvetnünk, hogy vajjon csak 317-ben kezdődött *Sol* ezen átminősítése a nap-uralkodó fényforrásává? Ez lehetséges, de nem tudhatjuk. Minden esetre így is rendkívül hamar felrúgta a saját milánói platformját és kigyomláta saját magából is, ami kevés régi vallásos énjéből még fennmaradt.²⁹

Konstantin a pogányok millióiival állott szemben, de ez óriási tömegek között alig volt olyan csoport, amely a császári hatalommal szembe mert volna szállni. A városi polgárság energiái Itáliában elszunnyadtak a békés élettől, a tartományokban a római öntudat letéte-

²⁷ *Κωνσταντίνου λάμπωνι: Ἡλίου δίκην*. Az adatok megtalálhatók Th. Preger értékes cikkében, *Hermes* 36, 1901, 457 skk. Lásd még L. Bréhier, *Revue Hist.* 119, 1915, 263 sk. Fr. J. Dölger, *Sol salutis*, 2, 1925, 66 skk. D. Lathoud, *Échos d'Orient* 23, 1924, 296 skk. F. Stähelin, *Zeitschrift f. Schweizerische Geschichte* 17, 1937, 411 sk. Joh. Straub, id. m. 130 sk. és 247, 249 jz. A Kaniuth, *Die Beisetzung Konstantins des Grossen*, 1941, 77 sk. — A felirathoz: Th. Reinach, *Revue des Études Grecques* 9, 1896, 38. F. Dölger, *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* 56, 1937, 23, 37 jz. — Ez nem valami municipális ajándék lehetett, mint Fr. J. Dölger feltételezi, hanem a császári tervezéshez tartozó, udvari eredetű emlék. — Hogy a kezében tartott globuson volt-e kereszt, azért kétes, mert a kereszt globus csak később, 400 körül tűnik fel, lásd megjegyzéseimet *Acta Archaeologica* 5, 1934, 141 sk. Kizárva azonban nincs, mert már 315-ben ott találjuk a keresztben nyugvó globust egy ticinumi ezüstmedaillonon. V. ö. még D. Lathoud, id. m. 305.

²⁸ Lásd például A. Piganiol, id. m. 146. J. Gagé, *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 1933, 393. Sok okmányt lehetne a *victor* címre idézni, p. o. Ed. Schwartz, *Göttinger gelehrte Nachrichten* 1904, 388, Nr. 25; 394, Nr. 8., stb.

²⁹ Igen jól látta már a keresztény Kon-

stantin belső fejlődésében a fokozatos és állandó változás alapelvét V. Schultze, *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums* 1, 1887, 39 sk. aki ezt itt a pogánysággal szemben a következőképpen okolja meg: «Keinem Einsichtigen konnte verborgen sein, dass eine gewaltsame und plötzliche Lostrennung des Heidentums von dem antiken Staate und dem öffentlichen Leben das Reich wiederum in die gefährlichsten Erschütterungen hineingetrieben und den Bestand des neuen Kaisertums ernstlich in Frage gestellt haben würde. ... Das Aeusserste, was ein christlicher Kaiser, dem es mit der Christianisierung ernst war, unter den damaligen Verhältnissen wagen konnte, war die Zurücksetzung und allmähliche Einschränkung des Heidentums, beides womöglich auf dem Verwaltungswege und in einer Form, dass Gewaltmassregeln entweder ganz vermieden oder geschickt verdeckt wurden. — Auf dieser Linie hielt sich die innere Politik Konstantins. Von vornherein hat sie diese Richtung, doch kommt dieselbe ganz natürlich anfangs weniger entschieden zur Wirkung als in den späteren Regierungsjahren des Kaisers. In ihrem allgemeinen Ziele festgestellt, musste sie doch in ihrer praktischen Anwendung eine Politik von Fall zu Fall werden».

ményesei felőrlődtek a 25 — 30 évig tartó katonáskodásuk közben vívott harcok folyamán; majd mindenütt összetörte a polgári rétegeket a III. század szörnyű válsága s utána kerékbe törte maradék gerincüket az adóprés.

Félelmetes lehetett volna viszont a hadsereg ellenállása. De azok, akikben a régi nemzeti hazafias fogalmak éltek, az itálikus, kelta és illyr katonatömegek és szubaltern tiszték, egymásután felmorzsolódtak szintén a III. század háborúiban s már az előző nemzedék legbecsültebb csapatai között felbukkanak a rövid hajítódárdáikat dróthajjukban viselő afrikai rablónépek, a szir és mezopotámiai ijjaszok, s a birodalomba fogadott germán és más idegen népek saját törzsfőik alatt küzdő «szövetséges»-csapatai; most meg ijesztő gyorsasággal folyt a sereg germánosodása. *Iuppiter optimus maximus* sorsa nem érdekelhette ezeket, csak saját ősi vallásaik; ezernyi babona, a varázslatoktól való rettegés hatotta át őket s a keleti misztériumok varázsa, amennyiben a kereszténység nem hódította meg már. Azt, hogy az antik cerimóniák betartásán mulhatna a római hűség és fegyelem — melynek gondolköre amúgy is idegen volt számukra — nem igen érezhették. Konstantin, aki vigyázott vallásos érzékenységükre, kora legkitűnőbb generálisa, és bőkezűen szórta katonáinak az aranyat: ezektől sem kellett tartania.

Ezekben az években, amikor erőszakos rombolások még nem keltették fel sehol az isteneikhez ragaszkodó pogány alattvalók elkeseredését, nem ébresztették fel még egyes vidékek lakosságának fanatizmusát, csak egyetlen társadalmi csoport érezhette teljes nagyságában a veszélyt, miután a duna-balkáni provinciákból származó irányadó katonai körök ellenállása — melyekből való Konstantin is — a nagy üldözés csődjével elhalt: a szenátus, melynek nagyszerű hagyományai, a vezetésből való kiszorításának ellenére is töretlen presztizse és óriási gazdagsága bizonyos fokig még a császárral is dacolhatott. Ennek ősi fellegrárába vonult be 312 október 29-én a nagy újító; kövessük őt.

Miután Maxentius trónjának támasza, a praetorianus-gárda elvérzett a tiberismenti ütközetben, általános megkönnyebbülés fogadta Konstantint Rómában.³⁰ Elődjének népszerűsége már régebben meg-ingott. A szenátorok már proklamációjában sem vettek testületileg részt³¹ s ha eleinte szívesen is vették a rómovárosi nagy mult tömjénezését általa, később meggyűlöltek, mert súlyos pénzügyi terheket akasztott a nyakukba.³² Viszont Maxentius sem támaszkodott túlságosan a sze-

³⁰ Legutóbb például M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, 1937, 360 szolt erről.

³¹ E. Groag, *RE*. 14, 2423.

³² E. Groag, *RE*. 14, 2417. 2423 skk. 2454. 2456. E. Stein, *Geschichte des spät-röm. Reiches* I, 1928, 192. stb.

nátusra : a rendes konzulátus kitüntetését egyetlen egyszer sem nyújtotta hat év alatt tagjainak, pénzein sohasem dícséri, sőt talán az alacsonyabb polgárság keresztény tömegeinek való kedvezésével is az arisztokráciával szemben keresett ellensúlyt.³³ A városi *plebs* sem lelkesedhetett érte. Borzasztó éhínségeken ment keresztül, mert Alexander ellencsászár (308—311) miatt az afrikai gabonaszállító flotta nem hozhatta szokott rakományát számára ; nyugtalansága egy ízben véres utcai verekedésekben tört ki, melyeknek elfojtása több ezer áldozatot követelt s csak növelte az elkeseredést.³⁴ Így a győztes elé siető szenátorok öröme és az utcákon rajzó *plebs* szavalókórusai üdvözlő-hódoló rigmusainak lelkesedése őszinte volt ezúttal.³⁵ Az ünnepélyes menet most is felkanyarodott még a Kapitoliumra, mint a győztes hadvezérek triumfális felvonulása annyi évszázad óta : szinte teljesen lehetetlen, hogy a lelken-dező Rómát megsérthette volna Konstantin azzal, hogy egyenesen a Palatinusra hajtat s ne áldoztasson előtte a legjobb s legnagyobb Juppiternek³⁶—akármilyen kényelmetlenül is kezdhette magát érezni mellette.

A szenátussal tisztelettel bánt.³⁷ Tagjait továbbra is ő nevezte ki a régi államvallás papi testületeinek tagjaivá, mint a pontifex-papok feje : a *pontifex maximus* rangját, melyet Augustus óta maguknak tartottak fenn az uralkodók, ezentúl is megtartotta. Így a pogány államvallás feje maradt és ezen nem változtat az sem, ha a régi ritusok felügyeletét egy promagisterrel végeztette is. *Pontifex*-ek, *augur*-ok, *quindecimvir*-ek változatlanul végezhatték kötelmeiket s a *haruspex*-béljósok is,³⁸ akik még hosszú évek múlva is küldték szokásos jelentéseiket az udvarhoz, ha Rómában villám sujtott valamely középületet.^{38/a}

Hogy a szenátus mennyire megbízható volt Konstantin szempontjából, abból is kiviláglik, hogy eltiport ellenfele oldalán magas állásokat betöltött szenátorokat újra alkalmazhatott a saját szolgálatában³⁹ és gátat vethetett a besúgások burjánzásának.⁴⁰ Pillanatnyilag szüksége is volt rájuk. Mert a szenátus volt az egyetlen testület, amely

³³ Így : Ed. Schwartz, Göttinger gelehrte Nachr. 1904, 532.

³⁴ E. Groag, RE. 14, 2465 sk.

³⁵ E. Stein, id. m. l. 140, 3. jz. E. Groag, RE. 14, 2481.

³⁶ Joh. Straub, Vom Herrscherideal der Spätantike, 1939, 98 és 261, 110 jz. az ellenkezőt véli ; de az idézett helyek (paneg. XII. 19, 3 és Zosim. II. 29, 5) nem erre, illetőleg nem erre az időpontra vonatkoznak.

³⁷ Cod. Theodos. XV. 14, 4 ; v. ö. O.

Seeck, Savigny's Zeitschr. f. Rechts-gesch., romanistische Abt. 10, 207 és ua., Geschichte des Untergangs der ant. Welt 14, 136 és 499.

³⁸ Zosim. II. 29, 1 : ἐχρόητο δὲ ἔτι καὶ τοῖς πατρίοις ἱεροῖς.

^{38/a} Cod. Theod. XVI. 10, 1. V. Schultze, Zeitschr. f. Kirchengesch. 8, 1886, 522 sk. ; l. még alább.

³⁹ E. Groag, RE. 14, 2447, 2481. O. Seeck, Gesch. d. Unt. 1⁴, 137.

⁴⁰ Cod. Theod. X. 10, 2.

a törvényesség látszatával ráruházhatta — a Keleten uralkodó Maximinus Daza helyett — a rangelső Augustus címét. Ennek értékét a Diocletianus-féle négycsászár-uralom belső surlódásai váltották ki és az akkori általános rangmánia fokozta.⁴¹ De ez a pozíció nemcsak nagyravágyását elégíthette ki, hanem az egyeduralom felé vezető útján is szolgálhatta.

E kölcsönös egymásrautaltság is magyarázhatja, hogy Róma megvétele után nemcsak azok szájából hangzott fel az ilyenkor mindig előkerülő szókinccs a zsarnok önkényuralmának lehanyaglásáról és az általa veszélyeztetett respublika ősi szabadságának helyreállításáról,⁴² akik a győztesnek hízelegtek, hanem átvette és még sokáig terjesztette ezt az udvari propaganda is. A keresztény és pogány udvari írók és rhetorok egyaránt ismételték ezt az ősrómai veretű kifejezésmódot,⁴³ mely szerint Konstantin mint valami republikánus szabadsághős rohan fenyegetett hazája segítségére, Róma megmentésére.⁴⁴ Ugyanezt a frazeológiát élesztik fel mindenfelé az ekkor keletkezett felírtos győzelmi emlékek. A 315-ben emelt, ma is álló diadalív ajánlása a felszabadítónak (*liberatori urbis*) szól, aki alkotmányos alapon nyúlva fegyverhez (*iustus armis*) bosszút állt a zsarnokon és párthívein;⁴⁵ domborművei mint szenátusi érzületű uralkodót ábrázolják szenátori ruhában a *patres* ('városatyák') közt. Az ősi szabadság helyreállítójának (*restitutori libertatis publicae*) üdvözlök más róma városi felírtok⁴⁶ és a tyrannusölő-szabadsághős dicsőítésének klasszikus kifejezései visszhangoznak tovább a felírtos emlékeken mindenütt a tartományokban is.⁴⁷

A zsarnok elnyomója s a szabadság keze a császárkor fogalmazása szerint az ősök szellemében kormányzó alkotmánytisztelő *princeps*. Ennek ideálképét terjeszti a pons milviusi győzelem alkalmából az udvari hírverés, nemcsak 312 őszén, hanem egyre ismét a következő években is: az elveszett képzőművészeti emlékek helyett erről is csak a pénzek adnak fogalmat. Mindjárt a döntés után *optimus princeps*-nek ünneplik

⁴¹ Lactant., *De mort. pers.* 44, 11. — Az akkori rangkórság kihatásaira a tetrarchia császárjainál jellemző adatokat nyújt Lactantius, id. m. 18, 6; 20, 1; 25, 5; 32, 1; 32, 3; 44, 11. Euseb., *Vita Const.* 1, 18. — Konstantin 324-ben saját maga emeli ki Diocletianus rangelső voltát: Euseb., *Vita Const.* 2, 51.

⁴² Lásd például megjegyzéseimet: *Zeitschrift f. Numismatik* 40, 1930, 5 skk.

⁴³ Például: Euseb., h. e. IX. 9, 2. Zonaras XIII. 1, 7 (3, p. 2 Büttner-Wobst) és uo. 1, 13 (uo. p. 4). Cedrenus p. 474, 9

Bonn. Nazarii paneg. 30, 4—31, 1. Praxagoras, *FGrHist.* II. B 948 sk.

⁴⁴ Nazarii paneg. 11, 2 (p. 165 Guil. Baehrens) *Utrum urbis funestam illam lacerationem lente ac remisse te laturum putavit* (sc. Maxentius)?

⁴⁵ CIL VI 1139=Dess. 649. H. P. L'Orange, *Der spätantike Bildschmuck des Konstantinbogens*, 1939, 102.

⁴⁶ Például CIL VI 1145.

⁴⁷ Az adatokat lásd: E. Groag, *RE.* 14, 2481.

a szenátus és a római nép nevében Konstantint,⁴⁸ Róma helyreállítójának,⁴⁹ a római szabadság visszahozójának,⁵⁰ akinek ezért hálából átadja Róma istennő a viláгурalmat.⁵¹ Úgy bókolkak Rómának a hivatalos császári dicsőítő-beszédek is, mint amely megaláztatása után újra visszanyerte a viláгурalmat.⁵²

Ez a nagy figyelem Róma iránt és a régi nagysága előtt való meghajlás annak az uralkodónak részéről, aki igazán nem rajongott az ősi Róma hagyományaiért, első sorban a közelmúlt tanulságainak volt köszönhető. Mert úgy mint egykor a 238. év szenátusi reakciója, amely Maximinus Thrax felett győzedelmeskedett, ugyan nem juttatta uralomra a szenátust, de megdöbbsentette és fél évszázadig a legnagyobb reverenciára kényszerítette a katonacsászárokat e testület iránt, úgy Maxentius proklamációja sem hozott ugyan jelentős eredményeket, de újra megmutatta, hogy Róma még mindig dacolni tud a császárokkal, ha azok félrelökik. Hat évig újra állandó császári székhely is volt most az örök város és Maxentius tudatosan élesztette az ősrómai-nemzeti romantikát,⁵³ amelynek hatóereje még nagyobb volt, mint sokan vélik.⁵⁴

Konstantin jó két hónapot töltött Rómában⁵⁵; úgy látszik, hogy 313 január 1-én még itt ünnepelte díszes felvonulással, fényes játékokkal konzuli hivatalbalépését.⁵⁶ Barátságos bánásmódját, bő ajándékait még sokáig magasztalták a panegyricusok és a hivatalos művészet.⁵⁷ De győzelme után Róma végleg megszűnt a praetorianusok tábora lenni⁵⁸ s így nem tudja többé politikai igényeit fegyveres erővel alátámasztani; amint elődei, úgy ő sem akar Rómában székelni s nem nagy súlyt vet Itáliára, arra gondol nemsokára, hogy Bassianus-nak adja át ezt a területet, mint *caesar*-nak s úgy, mint közvetlen elődei, ő is csak tízéves jubileumainak fogadalmi ünnepeit üli meg a birodalom ezen eszmei

⁴⁸ Az *Spqr optimo principi* felíratú aprópénzek: J. Maurice, Num. Const. I, 1907, 203 (no. 4); 286 (no. VII.); 287 (no. IX.).

⁴⁹ *Restitutor Romae*: Uo. 287 (no. VIII.) *Recuperatori urb(is) suae*: Uo. 2, 1911, 34 sk.; 146 (no. II.-III.) és V. t. 2.

⁵⁰ *Restitutori libertatis*: Journal of Roman Studies 22, 1932, 21 (no. 17—19).

⁵¹ Uo. 2. t. 15.

⁵² Nazar., paneg. 31, 2 (p. 180 Guil. Baehrens): *imperium recepit, quae servitium sustinebat*.

⁵³ E. Groag, RE. 14, 2457 skk.

⁵⁴ «Aus der romantischen Erneuerung uralt-römischer Traditionen war keine

lebendige Kraft mehr zu schöpfen», írja Groag. id. m. 2459. De a jövő megmutatta az ellenkezőjét.

⁵⁵ Nazarii paneg. 33, 6: *bimestris fere cura*.

⁵⁶ Incerti paneg. Constantino Aug. d. 19,6 (p. 305 Guil. B.), így értelmezve O. Seock által, Gesch. d. Untergangs d. ant. Welt 1⁴, 138.

⁵⁷ A Konstantinus-ív idevágó reliefjeit lásd A. v. Gerkan-H. P. L'Orange, Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens, 1939, 87 skk., 99 skk.

⁵⁸ Aur. Victor., Caes. 40, 25. A többi források: E. Stein, id. m. I, 140.

középpontjában, először 315-ben,⁵⁹ majd 326-ban. Mindennek ellenére sokáig nem tudta a *restitutor libertatis* Rómában a saját első fellépését meghazudtolni s a régi államvallás alól haláláig sem tudta kihúzni a talajt. Míg ő egyre távolodott első római programjától, a szenátus annál makacsabban ragaszkodott vallási hagyományaihoz. Ez súrlódásokra vezetett közöttük; nézzük ennek első nyomait.

Az a hír, hogy Konstantin a keresztényekhez pártolt, majd a Krisztus jelében való győzelmet hirdető szobor, a lateráni bazilika császári építkezése és a keresztény egyházat egyre jobban felemelő politikának egyéb — általunk már többnyire nem érzékelhető — jelei rendkívül megüthették a római arisztokráciát. S a kereszténységnek evés közben megjött az étvágya: ébredő támadókedvének tünetei jelentkeznek már. A ticinumi pénzverdében 313/314-ben a *procurator*-igazgató tudtával s az udvar hallgatólagos jóváhagyásával a keresztet alkalmazzák rendszeresen *Sol* és *Mars* mellett sorozatjelző jegyek,⁶⁰ ami az ily jeleknek tulajdonított varázshatás miatt nem ártatlan szimbólum, vagy egyéni provokáció, hanem a pogány istenek ártalmatlanná tételét célzó inzultus.⁶¹ 314-ben a tyrusi bazilika felszentelésén már avval dicsekszik a caesareai püspök, hogy a császárok az egy igaz Istent s Fiát tisztelik, az «élettelen bálványokat arcuköpi s az ősoktól örökölt ócska csalást kinevetik».⁶² Ha a messzi Palesztinában így visszhangzik már Konstantin keresztény-politikája, mennyivel erősebben érezhették nyomását a római pogányok!⁶³

Az «ősoktól örökölt ócska csalás» kipellengérezése rettenetes pofon volt számukra. Mert míg a polytheizmus általában összezsugorodott a nagy vallási összeolvadás folyamatának olvasztókemencéjében, nem tudta megingatni a régi istenfogalmak elhalványulása a római tradíció e letéteményeseinek gondolatvilágában az államvallást. A haza iránti kötelességteljesítés (*pietas erga rem publicam*) ideái közé beagyazott szertartások hű elvégzése úgyszólván nem is érintette az istenségről való spekulációikat, mivel egyszerűen az ősök rendelte kötelmeknek (*mores maiorum*), szentírásként betartandó parancsnak tekintették ezeket.

⁵⁹ O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, 1919, 164. Lásd N. H. Baynes, *Constantine the Great*, 79 sk., 51. jz.

⁶⁰ J. Maurice, id. m. 2, p. LVIII és 248 sk. és H. v. Schoenebeck, id. m. 37 sk.

⁶¹ Ez nem eldugott helyen alkalmazott, kevés verőőtre szorítókozó variáns, szóval nem oly egyéni akció, mint például a L. Laffranchi által felfedezett keresztény jegyek Maxentius aquileiai veretein! — A kereszt a pogány isten semlegesítésére

ugyanazon a gondolon alapszik, mint amelyet Konstantinnak tulajdonít Socrat., h. e. 1, 17, aki szerint a császár Krisztus keresztje részét téteti be a konstantinápolyi *Sol* képében ábrázolt szobrába.

⁶² Euseb., h. e. X 4, 16.

⁶³ Nehány megjegyzést tett már erről M. Vogelstein, *Kaiseridee-Romidee*, 1930, 51 sk. Ed. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche* 2, 1936, 63 sk.

Hiszen már régtől fogva egyre nyírbálták az uralkodók a szenátus politikai hatalmát, lassanként elvették a szenátorok egyéni érvényesülésének lehetőségét az állam szolgálatában, de a *caerimoniae publicae* állandó és ájtatos gondozását minden monarcha természetes kötelességének vette. A keresztényüldözések gyújtópontjában is az áldozati szer-tartások állottak, mint az államhűséget és császárhűséget bizonyító cselekmények.⁶⁴ Ez a hangsúly a Diocletianus-féle üldözések alatt még csak megerősödött és ha valamiben, úgy ebben találkozott az illyricumi katonák vezetőrétegének és a konzervatív főúri köröknek érzésvilága. És most Konstantin az államfenntartó érzületnek ezt a talpkövet felül-ről, a trónról rúgja fel!

Hallgassuk meg a kortársak ítéletét erről. «Legnagyobb bűn — írja Diocletianus — felbolygatni azokat a dolgokat, amelyek a régiek által elhatározva és megszabva kijegecesedtek és mennek a maguk útján.»⁶⁵ Galerius is ezt emeli ki türelmi rendeletében⁶⁶ «... azt akartuk ugyan azelőtt, hogy a régi törvények és a rómaiak közfegyelme szerint mindent kijavítsunk és arról is gondoskodjunk, hogy a keresztények, akik elődjeik hitét elhagyták, észbekapjanak, mert hát a keresztényeket valami okból olyan önfejűség szállta meg és akkora ostobaság töltötte el, hogy ne kövessék a régieknek olyan berendezkedését, amelyet talán éppen az ő saját elődjeik léptettek életbe, hanem csak úgy önkényesen s ahogy éppen tetszett nekik, (új) törvényeket szabtak maguknak...» És ez ellen a vád ellen védekezik Lactantius is annyi keresztény hitvédő után : «De azt mondják (a pogányok), hogy helyesen és méltán büntetik azokat, akik az őseiktől átörökölt közösségi vallásokat kárhoztatják. Miféle dolog ez? Ha azok az ősök oly oktondiak voltak, hogy haszontalan val-lásokat tettek magukévá... írják elő nekünk, hogy ne követhessük az igaz s a jobb vallást?»⁶⁷ És végül: biztosan nem Iulianus Apostata

⁶⁴ Lásd Klio 31, 1938, 323 skk.

⁶⁵ A manichaeus-rendeletben, Collectio libr. iuris antejustiniani, ed. Krueger 3, 1890, 187 sk. *Maximi enim criminis est retractare quae semel ab antiquis statuta et definita suum statum et cursum tenent ac possident.*

⁶⁶ Lactant., *De mortibus pers.* 34, 1—2 : *... nos quidem volueramus antehac iuxta leges veteres et publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere atque id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent, siquidem quadam ratione tanta eosdem Christianos voluntas invasisset et*

tanta stultitia occupasset, ut non illa veterum instituta sequerentur, quae forsitan primum parentes eorundem constituerant, sed pro arbitrio suo atque ut isdem erat libitum, ita sibi met ipsas facerent... Euseb., h. e. VIII 17, 3 sqq.

⁶⁷ Lactant., *Epitome divin. Instit.* 50, 1 (CSEL 19, p. 729) : *Sed recte ac merito puniri aiunt eos, qui publicas religiones a maioribus traditas execrantur. quid? si maiores illi stulti fuerunt in suscipiendis religionibus vanis, ... praescribetur nobis quominus vera et meliora sectemur?*

találta ki azt, hogy Konstantin «bűnös újító, felforgatója az ősi törvényeknek, s a rég megszentelt hagyományoknak»,⁶⁸ hanem a római tradíció hordozói. Jól tudta Eusebius,^{68a} hogy miért adja Licinius szájába a vele való harc előtt a következő szavakat: «A mi hazai isteneink azok, akiket tisztelünk, mert legrégebb eleinktől örököltük kultuszukat; az ellenséges sereg vezére azonban hűtlenül szakított atyáink hagyományaival...» Egyéni és kollektív életformájukat egyaránt fenyegette e fordulat.⁶⁹

A szenátus magatartását Maxentius legyőzőjével szemben az jellemzi, hogy — ameddig csak teheti — nem vesz tudomást arról, hogy átállt Krisztushoz. Mindjárt győzelme után aranyból való szobrot állít neki, melyen talán külsőleg is istenségnek volt jellemezve, s ha ez így volt, leginkább *Sol* attribútumaival ábrázolhatták.⁷⁰ Valószínű, hogy dinasztiaja, a *gens Flavia* isten-uralkodóinak Rómában is papságot szerveznek.⁷¹ A római pénzverde a többivel közös pogány istentípusok mellett a világ jószelek által megjövendölt nagy felszabadítójának (*Liberator orbis*) ábrázolja a császárt, amint ez a rossz principiumát jelképező oroszlánt leszúrta s kitárt jobbával az ég felé fordul. segítségért az istenekhez, vagy a legfelsőbb lényhez.⁷²

Az is felismerhető még, hogy a római arisztokraták és a velük érző latin litteratusok az újplatonikus filozófia pantheisztikus monotheizmusának alapján igyekeznek a császár keresztény egyisten-hitével valami érintkezési pontot találni; láttuk, hogy a milánói program erre tényleg módot nyújtott.⁷³ A milánói szövegezésű rendeletben a *divinus*

⁶⁸ Ammian. 21, 10, 8.

^{68/a} Euseb., Vita Const. 2, 5.

⁶⁹ Reakciójukkal pedig nem vártak a szenátorok oly sokáig, mint p. o. Clifford H. Moore, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 50, 1919, 126 véli, vagy M. Vogelstein, Kaiseridee-Romidee, 1930, 81 skk.

⁷⁰ Incerti paneg. Constantino Aug. d. 25, 4 (p. 309 Guil. Baehrens): *Merito igitur tibi, Constantine, et nuper senatus signum dei et paulo ante Italia scutum et coronam, cuncta aurea, dedicarunt ut conscientiae debitum aliqua ex parte relevarent. Debetur enim et saepe debebitur et divinitati simulacrum aureum et virtuti scutum et corona dicitati.* H. Lietzmann, Sitzungsber. d. Preuss. Akad. 1937, 267 téved, mert sem

istenszobrokat, sem *clipeus virtutis*-t sem szoktak *aurum coronarium* fejében jubileumi különadónak felajánlani, hogy beolvassák azokat. Mások, mint M. Besnier, L'Empire romain, 1937, 360 n. 110, tévesen azonosítják e pogány szenátusi manifesztációt a Krisztus-jeles zászlót tartó, császári eredetű szoborral.

⁷¹ Aur. Victor, Caes. 40, 28 ezt Afrikára bizonyítja, a hispellumi felirat Umbriára; feltehetőleg Róma szolgáltatta az első példát, mert az ilyesmi felülről nem indulhatott ki. L. még Mommsen, Ges. Schriften 8, 37 és 44.

⁷² E szobrászati motívumról a szarkofágokon másutt szeretnénk szólni.

⁷³ A következőkben megismételjük a «Pisciculi» 14 sk. lapján elmondottakat.

favor a vezérlő gondolat, amely az istenfélő uralkodókat győzelemre segíti, az égi pártfogás : igen jellemző, hogy Konstantinnak ezt az álom-élményén alapuló mozzatőszmését hogy formálják át a pogányok. A kinyilatkoztatást, amelynek a császár részesévé lett, nem vitatják és nem merik persze az istenség csodás beavatkozását sem kétségbe vonni, amelyet a császár hirdet, de — nem vesznek róla tudomást, hogy mindez a Krisztus műve lenne és a működésbe lépett transzcendens erők kilétét a saját vallási felfogásuk szerint igyekeznek átértelmezni.

A még addig hivatalosan pogány vallású világbirodalom ura, aki még mindig feje, legfőbb papja a régi államvallásnak, nem tudja elkerülni, hogy a pogányok — még többsége az imperium lakosságának — ne vallhassák isteneiket, vagy legalább az újplatonikus «legfelsőbb lényt» az ő saját uralma igazi patronusainak.

Másfelől a hódoló, offíciózus pogány nyilatkozatok a Róma kapui előtti csatáról kiemelik ugyan szintén az istenség szerepét, de óvatosan tartózkodnak attól, hogy a régi isteneiket személy szerint említsék és ehelyett általánosító kifejezésekkel írják körül az istenséget, hogy ez valamiképpen hasonlíthasson a Mindenható keresztény megnevezéséhez. Ezek a letompított élű pogány megnyilatkozások egy nagy reakció halk ébredésének jelei.⁷⁴ És bármily csúszó-mászó volt a későrómai világ magatartása a monarchákkal szemben, a művelt pogány retorok ezután is megtalálták azt a hangot, amelyen a legnagyobb reverenciával, de a legnagyobb határozottsággal figyelmeztették őket arra, hogy mit kíván tőlük a hallatlan római mult, sőt szavuk csak megércesedett addig, amíg hetven évi küzdelem után egy pogány nagyúr, Róma kormányzója hivatalos «relációjában» még egyszer kitárta a császárok előtt az ősi város káprázatos fenségét s addig, amíg két évtizeddel még később, Claudius Claudianus áhítatkeltően szép versei az ifjú Honorius fülébe zsongták azt, ami akkor szemem keresztül is belopakodhatott ennek agyába : Róma, a régi Róma varázsát.

Jó félesztendővel a bravúros itáliai hadjárat után egy hivatalosan

⁷⁴ Tévednek azok, akik magának Konstantinnak tulajdonítják e ködös deizmust, így az újabbak közül a kitűnő Piganiol, id. m. 83. A helyes összefüggést felismerte már G. Boissier id. m. 45 sk., jól írja Besnier is, id. m. 356 : «Dans le panegyrique de 313, huit mois après la bataille du Pont Milvius, l'orateur parle, en termes embarrassés et volontairement imprécis, du dieu suprême créateur du monde

qui siège au delà du ciel et qui, laissant les *dei minores* s'occuper des affaires ordinaires des hommes, a daigné se montrer lui-même à Constantin (paneg. XII. 2. 4—5; 13, 2; 26, 1); il y a là, sans aucun doute, une allusion à une vision... » Ugyanúgy ítéli meg e megnyilatkozásokat mint mi, Joh. Straub, id. m. 99 és 101 sk. is.

megrendelt dicsőítő-beszéd pogány írója azt mondja, hogy Konstantin «isteni ösztönzés-útmutatás által» (*divino monitus instinctu*) aratta győzelmét⁷⁵. Sőt egészen odáig merészkedik, hogy felveti a gondolatot, vajjon mely istenség biztatta fel Konstantint e háború megindítására, amiről őt még a pogány papok is lebeszélték.⁷⁶ De bár egyre hangsúlyozza az istenség segítő közreműködését és «az Istentől megígért győzelmet» (*divinitus promissa victoria*), mégsem ad erre a kérdésre feleletet; avval tér ki ez elől, hogy ez a császár titka. Felelet helyett az egyetlen mindenható istenség filozófikus fogalmát teregeti ki, mint amely az egész emberiségé, — értsd: nemcsak a keresztényeké: «Mindenek legfőbb teremtője, aki azt akartad, hogy annyi legyen a neved, mint ahány nyelv van a világon (mert hát nem tudhatjuk, hogy hogyan akarod magadat neveztetni), akár valami isteni erő és ész van benned, amely által az egész világot eltöltve az elemekkel összekeveredsz és minden külső erőhatás hozzájárulása nélkül magadtól vagy mozgásban, vagy pedig valahol minden egek felett van az a hatalom, ahonnan ezt a Te kezded művét a mindenség magas fellegréből szemléled...»⁷⁷ Mintha csak a Symmachus híres «relációja»-nak előjátékát hallanánk.

Hiába rugta ki maga alól Konstantin időközben a milánói pantheisztikus türelem alapját, a pogányok még 321-ben sem tágítanak emellől, mintha misem történt volna. Ekkor, mikor már minden gyerek tudott az itáliai hadjárat Krisztus-csodájáról,⁷⁸ azt állítja egy pogány rhétor, Nazarius,⁷⁹ hogy égi seregek siettek volna Istentől küldve (*divinitus missi*) Konstantin segélyére: ilyen koholt alkalmi legenda-pótlékkal üti el a Krisztus jelének revelációjáról való beszédet. De azért mondja ő is, hogy «az istenség ereje» (*vis divinitatis*) döntötte romlásba az ellen-

⁷⁵ Incerti paneg. Constantino Aug. d. II, 4 (p. 298 Guil. B.).

⁷⁶ U. o. 2, 4 (p. 291): *Quisnam te deus, quae tam praesens hortata est maiestas, ut... contra consilia hominum, contra haruspicum monita ipse per temet liberandae urbis tempus venisse sentires?* Lásd még u. o. 4, 4: *...te (Constantine) divina praecepta, illum (sc. Maxentium) superstitiosa maleficia (sequebantur.)* Hogy e pogány beállítás mennyire az udvar verzióját terjeszti, arra tanulságos az Eusebius megfelelő helyével való összehasonlítás, h. e. IX 9, 3: *Μαζεντιου δῆτα μᾶλλον ταῖς κατὰ γοητείαν μηχαναῖς ἢ τῆ τῶν ὑπηρεδῶν ἐπιδαρσοῦντος εὐνοίᾳ*, etc.

⁷⁷ Incerti paneg. Constantino Aug. d.

26, 1—2 (p. 309): *summe rerum sator cuius tot nomina sunt, quot gentium linguas esse voluisti (quem enim ipse dici velis, scire non possumus), sive in te quaedam vis mensque divina est, qua toto infusa mundo omnibus miscearis elementis et sine ullo extrinsecus accedente vigoris impulsu per te ipse movearis, sive aliqua supra omne caelum potestas est, qua hoc opus tuum ex altiore naturae arce despicias...*

⁷⁸ Reméljük, hogy fenti fejtegetéseink alapján ezt nyugodtan állíthatjuk továbbra is H. Grégoire-ral szemben, Byzantion 14, 1939, 351.

⁷⁹ Nazarii paneg. 14, 1 (p. 167 Guil. Baehrens). L. már A. Knöpfler, *Historisch-politische Blätter* 141, 1908, 195 sk.

felet⁸⁰ s hogy az isteni segítség az uralkodó jámborságát jutalmazta.⁸¹ Arról, hogy melyik volt ez az istenség, amely «kezdeményezéseidnél mindig ott szokott lenni» (*divinitas obsecundare coeptis tuis solita*⁸²), mélyen hallgat.

Ugyanez a pogány magatartás mutatkozik meg a 315-ben felavatott római diadalív feliratán is, amely szerint «az istenség ösztönzése-útmutatása mellett» (*instinctu divinitatis*) győzött Konstantin és — bár a domborműveken feltűnik Sol, az a pogány isten, amelyikhez még valami halvány kapcsolat fűzte Konstantint, — de a felirat nem határozza meg a segítő égi hatalmat: a szenátus kénytelen hallgatólagosan megalkudni ura keresztény hitvallásával.⁸³

Egy-kettőt egy kissé közelebről is ismerünk azok közül az újplatonikus egyistenhíthez hajló felvilágosult rómovárosi szenátorok közül, akik e magatartás kialakításában szerepet játszhattak. «Aradius Rufinus Róma kormányzója volt 312 október 27.-ig és Konstantin visszaadta neki e bizalmi állást november 29 óta. Ceionius Rufius Volusianus Maxentius alatt Róma kormányzója volt valamivel Aradius előtt; Konstantin másodszer is kormányzóvá teszi meg 313 végén. Erről a két személyiségről, Aradius Rufinus és Ceionius Rufusról, akik a szenátori arisztokráciához tartoztak, azt mondhatnánk, hogy 'konstantinusi színezetű' pogányok. Symmachus azt mondja, hogy Aradius babonásságok nélkül tisztelte az isteneket (*simplex caelicolum cultus*) és még meg-

⁸⁰ U. o. 27, 5 (p. 177).

⁸¹ U. o. 7, 4 (p. 162 sq.).

⁸² U. o. 13, 5 (p. 167).

⁸³ Dessau, Inscr. Lat. sel. 694. — Fel fogásunkat anticipálja már V. Schultze, Zeitschrift f. Kirchengesch. 7, 1885, 350: «Andererseits zeigt die deistische Färbung der Inschrift... , dass man von der dem Christum zugeneigten religiösen Stellung Konstantins etwas wusste und auf diese entgegenkommend Rücksicht zu nehmen für gut fand. L. még O. Seeck, Geschichte d. Untergangs I⁴, 495. Joh. Straub, id. m. 101. H. v. Schoenebeck, id. m. 24. — Az *instinctu divinitatis* értelmezéséhez lásd Lactantius kifejezéseit, p. o. Instit. divin. IV. 27, 12: *ecce aliquis instinctu daemonis percitus dementit* és De mort. pers. 3, 2: *ad persequendum iustum populun instinctu daemonum incitatus est* (Domitianus). Tíz év mulva magának Konstantinusnak a szájából hall-

juk, hogy ὁ νεύματι καὶ συνεργεῖα τοῦ χρεῖττονος, tehát *instinctu divinitatis* győzte le ellenfeleit (Euseb., Vita Const. III. 12; az egyezést látta már P. Batiffol, La paix Constantinienne³ 1914, 333, I. jz.). Firmic. Matern., De errore prof. relig. 21, 5: *Tu Christe venerando instinctu hos nobis denuntias per prophetas*. Sol a Konstantinus-íven: H.-P. L'Orange, Symbolae Osloenses 14, 1935, 86 skk. és H.-P. L'Orange, Der spätantike Bildschmuck des Konstantinbogens, 1939, 57., 126 skk. és 176 skk. — Azt, hogy a keresztények hogy ábrázolták a Milvius-hídi csatát, a Iunius Bassus bazilikájának elveszett falfestményei mutathatták volna meg nekünk; mert ha Maxentius levágott fejét bemutatták rajtuk a császárnak, az előző képeken ott kellett lennie a Krisztus kinyilatkoztatásának is. Lásd G.-B., de Rossi, Bulletino arch. cristiano 1871, 27.

vannak azok a fogadalmi feliratai, amelyeket afrikai prokonzulátusa alatt a konstantinusi kor két divatos istenségének, *Sol-* és *Luna-*nak felajánlott. Ceionius Rufius egy római feliraton a «legvallásosabb» (*religiosissimus*) jelzőt viseli és fia a filozófiának szentelte magát. Hosszú ideig bizalmi embere volt Konstantinnak, rómvárosi kormányzó Konstantin és Licinius első háborúja alatt 313 decembertől 315 augusztusáig, konzul 314-ben, kerületi kormányzó (*praefectus praetorio*) 321-ben.»⁸⁴ Konstantin más pogány főurakat is megtartott szolgálatában szép számmal, látókörükre, tapasztalataikra nagyon rászorult. Rómában pedig a tradíció ereje is kényszerítette erre: azok pedig tehetetlenek lévén a császári teljhatalommal szemben, megalkudtak a helyzettel.

315-ben újra meglátogatja Rómát Konstantin. Bizonyos, hogy ő sem fejtett ki kisebb pompát tízéves jubileumi ünnepesei alkalmával, mint a legtöbb elődje, hiszen a pazar csillogás az államfő körül csak nőtt a monarchia öregbedtével; s az is, hogy ő is méreteiben impozáns, új gyönyörűségekben bővelkedő játékok örömeivel részegítette meg a rómvárosi *plebs*-et. De annál élénkebb megütközést kellett kelteni a római pogányokban (s annál nagyobb elégtételt az itteni hívők tömegei között), hogy a *vota decennialia*-nak a császár uralmának elmúlt tíz évéért hálát adó és a következő évtized boldogságáért könyörgő ünnepein nem engedte Konstantin a hagyományos szertartásokat elvégezni.⁸⁵ Már pedig e ritusok elvégzését eleitől fogva az alattvalók hűsége tanubizonyosságának, hazafias kötelességteljesítésének fogták fel s ezért a periodikus fogadalmak voltak a keresztényüldözések fő alkalmai. Így akkor mindenki emlékezetében volt még, hogy a Diocletianus Rómában megült húszéves jubileumának

⁸⁴ A. Piganiol, id. m. 62 sk.: «Aradius Rufinus avait été préfet de Rome jusqu'au 27 octobre 312 et Constantin lui rendit dès le 29 novembre ce poste de confiance. Ceionius Rufius Volusianus avait été préfet de Rome, sous Maxence, peu avant Aradius; Constantin le fit préfet une deuxième fois, à la fin de 313. Ces deux personnages, Aradius Rufinus et Ceionius Rufus, qui appartiennent à l'aristocratie sénatoriale, sont, pourrait-on dire, des païens de nuance constantinienne. (Ezt persze mi másképp értjük, mint Piganiol: pogányok voltak ezek valóban és nem csírátlanított vallásúak!). Symmaque dit qu'Aradius adorait les dieux sans superstition (*simplex caelicolum cultus*), et nous possédons encore les dédicaces qu'il

a gravées, durant son proconsulat d'Afrique, en l'honneur des deux grandes divinités constantiniennes (— ezt is másképp értjük, mint ő —), le Soleil et la Lune. Ceionius Rufius porte sur une inscription de Rome l'épithète de *religiosissimus*, et son fils s'adonnait à la philosophie. Il sera longtemps l'homme de confiance de Constantin, préfet de la ville durant la guerre entre Constantin et Licinius (déc. 313-août 315), consul en 314, préfet du prétoire en 321».

⁸⁵ Euseb., *Vita Const.* I, 48; v. ő. 3, 15. — A következő decennáliákon persze egyre több tradicionális elemet irtott ki a császár, mint már J. Geffcken, id. m. 95 figyelmeztet rá.

világraszóló ünnepei a legvéresebb üldözés előjátéka voltak.⁸⁶ Ez válthatta ki (más sérelmekkel együtt) azt a feszültséget, amely az uralkodó és a szenátus között innen kezdve megfigyelhető.

«Szilveszter pápa (legendás) életrajza — írja Piganiol⁸⁷ — azt mondja, hogy a római szenátorok helytelenítették Konstantin keresztény megnyilatkozásait. Ügylátszik, hogy ezen ellenséges érzületnek vannak valamelyes tanujelei. Kétségtelenül ezt akarta lecsillapítani Konstantin avval, hogy 315 augusztus 20-án Vettius Rufinust nevezte ki a város kormányzójává, a diocletianusi éra egy ismert személyiségét, aki Itália igazgatásában öregedett meg, s a nagy pogány papi testületek tagja (*pontifex Solis, salius Palatinus, augur*).»

De ez nem sokat segített és talán a szenátori osztály ellenszegülése miatti dühében nyirbálta meg a császár 316 végén ennek törvényelőtti kiváltságait. Elvileg kétségtelenül nagyon is igaza volt, mikor ezt megtette: a szenátor-nagybirtokosok, akik mérhetetlen vagyonukkal zsebre-vágták a korrupt tisztviselőket és nagyszámú személyzetükkel terrorizálhatták a provinciálisokat, egyre több erőszakosságot engedtek meg maguknak. A szomszéd kisemberek földjét egyszerűen birtokba vették, fiataljaik a szemrevaló leányokat magukhoz hurcoltatták stb. A törvény előtt pedig semmire sem lehetett menni velük szemben, mert ügyeiket illetékességük alapján szabályszerűen a rómvárosi bírák elé utalták és ott rendjükből való társaik rendszerint kihúzták őket a csávából. Ezen akar segíteni Konstantin,⁸⁸ — éppoly sikertelenül, mint utódai.

Ilyen büntetőjogi fenyegetésekkel legfeljebb azt érthette el, hogy egy kicsit rájleszt e nagyurakra. De mélyebbreható rendszabályt is megkockáztat ellenük és — a 321 előtti évek valamelyikében — megkísérli a saját képére és hasonlatosságára átgyúrni ezt az osztályt. Mert ha

⁸⁶ L. Klio 31, 1938, 323 skk. N. H. Baynes, Cambridge Ancient History, 12, 1939, 667.

⁸⁷ A. Piganiol, id. m. 115: «La vie de Silvestre dit que les sénateurs romains désapprouvèrent les manifestations chrétiennes de Constantin. Il semble que nous possédions quelques témoignages de cette hostilité. C'est sans doute pour la conjurer que Constantin nomma préfet de la ville, le 20 août, Vettius Rufinus, personnage de l'ère dioclétienne, vielli dans l'administration de l'Italie, et revêtu de grands sacerdoces païens (*pontifex Solis, salius*

Palatinus, augur). — A Szilveszter-legendához l. Levisohn, Miscellanea Ehrle.

⁸⁸ Cod. heod. IX 1, 1: *Quicumque clarissimae dignitatis virginem rapuerit vel fines aliquos invaserit vel in aliqua culpa seu crimine fuerit deprehensus, statim intra provinciam, in qua facinus perpetravit, publicis legibus subiugetur neque super eius nomine ad scientiam nostram referatur nec fori praescriptione utatur. Omnem enim honorem reatus excludit, cum criminalis causa et non civilis res vel pecuniaria moveatur.* A datáláshoz l. O. Seeck, Regesten 165.

Nazarius szerint⁸⁹ a szenátust a municipális polgárság színe-virágával egészítette ki, ez nem jelenthet mást, mint azt, hogy jobbmódú keresztény provinciális elemekkel akarta fellazítani a curia pogány tömbjét, hogy ellenállását megtörje. Ez valószínűleg gazdasági okokból nem sikerülhetett, bár a személytörténet tényleg megmutatja az új családok felbukkanását: a nagy italikus familiák, amelyek átvészelték a III. század rettentő válságát, nagyobb vagyoni erejükkel kiszorították, s elnyomták vagy a maguk szelleméhez hasonították az új embereket s később is ugyanazokat a neveket találjuk a szenátus hangadó köreiből, mint Konstantin alatt.

E császár különben decennáliái után csak keveset időzik Itáliában, szívesebben marad az Alpok északi oldalán és Sirmiumban vagy Serdicában székel leginkább. Az az anekdota, amely szerint mondogatni szokta, hogy az ő Rómája Serdica,⁹⁰ találó lehet. Hogy így kerüli az anyaországot, részben Róma iránti növekvő ellenszenvével is összefügghet, melynek makacs pogányságával újabb surlódásai támadtak.

Egy későbbi pogány író, aki gyűlöli őt és akinek az értesülése nyilvánvaló időrendi hibákat tartalmaz, azt állítja, hogy Konstantin még hosszú ideig meg szokta kérdezni a pogány jósokat.⁹¹ Babonás volt s így tényleg könnyen lehet, hogy a *haruspex*-ek hátborzongató tudományát és az *augur*-ok jóslásait rendszeresen igénybe vette még a 312 utáni években is — úgy, amint még Konstantinápoly alapításánál is bevonta a pogány jövendőmondókat, hogy az alapítás szerencsehozó feltételeit kisüssék —, csakhogy minél szorosabbra fűzte viszonyát az Egyházzal, annál kényelmetlenebbé vált ez számára. Így történt, hogy valamikor 318-ban betiltotta a *haruspex*-béljósoknak a magánházaknál végzett, ráolvasással-bűvöléssel kapcsolatos áldozásait.⁹² E rendelete elveszett, de megőrződtek számunkra más törvényszövegek, melyek ezt

⁸⁹ Nazarii paneg. 35, 2: *ex omnibus provinciis optimates viros curiae tuae pignerareris, ut senatus dignitas non nomine quam re esset inlustrior, cum ex totius orbis flore constaret.* — Ha nem tévedek, e citátum jelentősége elkerülte a kutatás figyelmét.

⁹⁰ Anon, cont. Dionis frg. 15, 1 (FHG. 4, 199): *Ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἐβουλευσατο πρῶτον ἐν Σαρδικῇ μεταγαγεῖν τὰ δημόσια· φιλῶν τε τὴν πόλιν ἐκείνην συνεχῶς ἔλεγεν· «Ἡ ἐμὴ Ῥώμη Σαρδικῇ ἐστίν.»*

⁹¹ Zosim. II 29, 1 és 4: *ἐχρῆτο δὲ εἶτι*

καὶ τοῖς πατρίοις ἱεροῖς, οὐ τιμῆς ἐνεκα μᾶλλον ἢ χρείας· ἢ καὶ μάντεσιν ἐπειθετο, πεπειραμένος ὡς ἀληθῆ προεῖπον ἐπὶ πᾶσι τοῖς κατωρθωμένοις αὐτῷ. . . . καὶ ἀφεμένου μὲν τῶν πατρίων . . . τῆς ἀσεβείας τὴν ἀρχὴν ἐποιήσατο τὴν μαντικὴν ἔχειν ἐν ὑποψίᾳ . . . καὶ . . . πρὸς τὸ ταῦτα καταλύειν ἐτρόπη. L. még a Th. Preger, Hermes 36, 1901, 339 sk. felsorolta adatokat.

⁹² Részletesen szolt már erről V. Schultze, Zeitschrift f. Kirchengeschichte 8, 1886, 517 skk.

részben megerősítik, részben módosítják.⁹³ A szenátus felzúdulhatott ez ellen, mert Septimius Bassus városi kormányzó egészen szokatlan utazása 318 nyarán az udvarhoz⁹⁴ nyilvánvalóan valami nagyon kényes ügy elsimítására történt s akkoriban ez volt a szőnyegen. A császárt nem sikerült engedékenységre bírnia, de álláspontjának pontosabb körülírására és a pogányok megnyugtatóására több rendeletet bocsát még ki, melyekből egészen határozottan kibontakozik előttünk, hogy hogy is állt ő ezen időpontban a rómvárosi állami kultuszokkal s ezek védelmezőivel szemben.

Nemcsak az előkelők, hanem a közönséges polgár is tele lehetett izgalommal a *haruspex*-ek működésének korlátozása miatt, mert az erre vonatkozó elveszett első rendelet kiegészítésére szolgáló, 319 május 15-én kelt császári intézkedés⁹⁵ a rómvárosi néphez van címezve.⁹⁶ Ez a *haruspex*-ek közveszélyesnek hitt titkos és olykor kétségtelenül bűnös szándékú büvölését a magánházaknál most is megtiltja. Azonban megnyugtatóan ünnepélyesen kijelenti: «Ti, akik úgy véltetek, hogy az hasznokra vált, járulatok csak a nyilvános helyeken felállított oltáraitokhoz, siessetek szentélyeitekbe és végezzétek el a hagyományos szokásaitok szerinti ünnepélyes cselekményeket.» De nem mulasztja el, hogy azért mégis kifejezést adjon dühének a következő gúnyos szavakkal: «Mert

⁹³ Így A. Piganiol, id. m. 126 sk. — Piganiol jól látja, hogy «cette interdiction vise d'abord la magie», szerintünk azonban semmi másra sem vonatkoznak az itt szóban forgó *sacrificia domestica*. Nemcsak azért, mert itt csakis annak a Rómában elburjánzott varázslási láznak megfékezéséről van szó, amely I. Valentinianusnak is súlyos összeütközést hozott a szenátussal, hanem mert az ezen intézkedésekkel kapcsolatos Cod. Theod. XVI 10, 1 ediktumban világosan a *haruspices*-re van ez a «házi áldozat» korlátozva. Tehát téves, ha Piganiol e helyekre támaszkodva azt véli, hogy «il est possible que le culte des idoles, tout au moins dans les sanctuaires domestiques, ait été aussi condamné», id. m. 127. Azt pedig, hogy a *haruspices*-t tényleg igénybe szokták venni császár-ellenes (és egyéb közveszélyes) üzelmekre, nagyon szemléletesen mutatja Firmicus Maternus, Mathes. II 30, 4 és 6; természetesen ilyenkor titokban, magánházaknál végezték felmetszéseiket. Ezért tanítja Firmicus az adeptusait uo. 10: *Numquam*

nocturnis sacrificiis intersis, sive illa publica sive privata dicantur.

⁹⁴ Chronogr. a. 354, ad Germ. hist., auct. ant. 9, p. 67).

⁹⁵ A datáláshoz: O. Seeck, Regesten 58, 17 és uo. 68, 29; 168, 170. Másképp Piganiol, id. h., aki mindezen törvényeket 318-ra tenné. Figyelemreméltó szempontunkból Seeck okfejtése, id. m. 58: «Wenn zwischen Datum und Propositum mehr als acht Monate liegen, so erklärt sich dies vielleicht aus seinem Inhalt. Denn da es sich gegen die Haruspizin richtet, dürfte es bei dem heidnischen Adel Roms auf Widerstand gestossen sein. So können wir vermuten, dass der Stadtpräfekt, den man regelmässig aus diesen Kreisen zu wählen pflegte, durch Bedenken und Rückfragen an den Kaiser die Ausstellung stark verzögert hat».

⁹⁶ Cod. Theod. IX 16, 2, ad populum (sc. urbis Romae). A Maxentius usurpációjára célzó gúnyos megjegyzés bizonyítja, hogy itt csakis Rómáról lehet szó.

nem akadályozzuk meg, hogy (Maxentius) elmúlt trónbitorlásának (vallási) kötelmeit világos nappal gyakorolhassátok». ⁹⁷

A pogányságot tehát már nyíltan és szemtől-szembe szidalmazza Rómában is Konstantin. Mert az itteni pogányok a *haruspicina* ügyével együtt a saját isteneik hatékonyságának hitét védték, éppúgy, mint Nicomachus Flavianus még 394-ben is; másrészt pedig az uralkodó a *haruspex*-ek elleni rendszabályok sérelmét az egyéb pogány vallásgyakorlat szabadságának ünnepélyes biztosításával enyhíti. Ime, hét évvel a Krisztus jelében való diadal után már nem a keresztény kultusz szabadságáért kell küzdeni, hanem a pogányokéért, s ezt magában Rómában!

Egyidejű az előbbivel egy másik rendelet is, amely szintén megvető kifejezést használ a pogány vallásra, *superstitio*-nak, babonáságnak bélyegezve a *haruspex*-ek mesterségét. ⁹⁸ Még a küszöbét sem lépheti át idegen háznak a *haruspex*-pap; a császár magánemberek megbízásából végzett varázsló-ritusaikat kegyetlen halállal — elevenen való megégettetéssel — sujtja, felbujtóikat száműzetéssel. Mégis kénytelen Róma felségének hamarosan (320 elején) valami engedményt tenni — kétségtelenül a lakosság, főleg a szenátus felzúdulása miatt — és ezért a varázslás-ráolvasás (*magicae artes*) űzői közül csak azokat bünteti, akik embertársaik életére törnek és akik szemérmes szűzekben keltenek szerelmi szenvedélyt. Viszont jótékony célból, és pedig betegek gyógyítására és a falusi földművelőknél zápor és jégverés ellen megengedi a varázslást, mert «ezek által senkinek az életét vagy becsületét sem fenyegetik, hanem azt érik el, hogy az isteni (termés-) ajándék és az emberek fáradtságos munkája ne menjen tönkre». ⁹⁹

Kiegészíti mindezt egy újabb törvény 320 decemberéből ¹⁰⁰, amely elárulja, hogy a kedélyek még mindig háborogtak Rómában és hogy meg kellett ezeket nyugtatni. Itt is azon van a hangsúly, hogy a *harus-*

⁹⁷ Cod. Theod. IX 16, 2: ... *Qui vero id vobis existimatis conducere, adite aras publicas adque delubra et consuetudinis vestrae celebrate sollemnia: nec enim prohibemus praeteritae usurpationis officia libera luce tractari.* V. ö. a Cod. Theod. IX 16, 1 egyidejű rendelkezésében: *superstitutioni enim suae servire cupientes poterunt publice ritum proprium exercere.*

⁹⁸ Cod. Theod. IX. 16, 1. A datáláshoz: Seeck, Regesten 57. A megbélyegző tónust kiemelte már V. Schultze, id. m. 520.

⁹⁹ Cod. Theod. IX, 16, 3, A datáláshoz Seeck, Regesten 168. 170.

¹⁰⁰ Cod. Theod. XVI. 10, 1: ... *ad*

Maximum (p. u.) Si quid de palatio nostro aut ceteris operibus publicis degustatum fulgure esse constiterit, retento more veteris observantiae quid portendat, ab haruspibus requiratur et diligentissime scribtura collecta ad nostram scientiam referatur, ceteris etiam usurpandae huius consuetudinis licentia tribuenda, dummodo sacrificiis domesticis abstineant, quae specialiter prohibita sunt. Eam autem denuntiationem adque interpretationem, quae de tactu amphitheatri scribita est, de qua ad Heracilianum tribunum et mag(istrum) officiorum scribseras, ad nos scias esse perlatam. — A datáláshoz Seeck, id. m. 168. 170.

pex-ek működésének a régi államvallással összefüggő nyilvános gyakorlata, melyet a régi szabályok (*vetus observantia*, — megtisztelő kifejezés!) előírnak, meg van engedve és például középületeket sujtó villámcsapás esetén az addigi gyakorlat szerint az udvarhoz kell továbbítani a *haruspex*-ek vizsgálatának eredményét, hogy mi rossznak előjele ez az istenharagja; nagyobb nyomatékosság kedvéért még osztentative helyesli a városi kormányzó egy ilyen tartalmú friss átiratát. Egyedül csak az tilos, hogy magánemberekkel összeszűrve a levet, ártalmára lehessenek másoknak a *haruspex*-ek.

Konstantin e huzakodás folyamán is úgy jár el tehát, mint a jó lovas, aki egyre meghúzza és egyre meg-megengedi a gyeplüket. Egy apró, de igen jellemző eset is megmutathatja, hogy miként vegyítette az erélyt engedékenységgel a római pogányokkal szemben. 320 táján az északitaliai és dunai—balkáni pénzverdék egyszerre, ugyanazon hátلامي kép kíséretében alkalmazzák a Krisztus névjelének sajátos, gömbösfejű változatát. Az egyöntetűségből világos, hogy központi rendelkezés folytán teszik ezt; de épp úgy nem véletlen, hogy Rómában nem verik e típust; ott elengedik a keresztény császárijelvény e propagandáját.¹⁰¹

Konstantin krisztianizáló törekvései ellen nemcsak az eddig nyomon követett, esetenként kiváltott visszahatás nyilatkozott meg, hanem egy állandósuló ellenállás is mindinkább testet ölt, amely a köteles loyális feltétlen megőrzése mellett kezdi Rómában felemelni a hangját az új világ ellen. Mivel pedig erre az abszolút császári hatalommal szemben csak nagyon sovány lehetőségei voltak, úgyhogy sokszor csak álcázva jelentkezhettek, olyan mozgalom kezdődik itt a művészet és irodalom eszközei segítségével, amely a régi istenek sűrű szerepeltetésével, a mitosz szépségeivel és az antik kulturális értékek látszólag politikamentes kitergetésével népszerűsíti az ősök műveltségét és szellemét, — s szervezi evvel az ellenállást, hat a gyengékre. Ez a kultúrmozgalom köntösébe bujó politikai reakció százéves életpályája alatt világtörténeti jelentőségűvé nőtt s ennek köszönhetjük jórészt — közvetlenül és közvetve, — hogy az antik művelődés értékei átmentődhettek korunkra.

E propagandának egyik sajátos megnyilvánulását alkalmi, pogánytárgyú pénzveretek formájában ismerhettük fel, melyek egyedül Rómában kerültek kibocsájtásra.¹⁰² Régebbi szokás volt már ugyanis, hogy

¹⁰¹ L. megjegyzésemet Journ. of Roman Studies 22, 1932, 15, i. jz. és «Pisciculi» 3, 8. jz. Ugyanígy H. v. Schoenebeck, id. m. 39.

¹⁰² Alföldi A., Isis-szertartások Rómá-

ban a Kr. u. IV. század keresztény császárai alatt. A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the fourth century (Dissertationes Pannonicae II. 7), 1937.

a január harmadiki nagy császárfogadalmak alkalmával a népmulatságokat rendező nagyurak az *Isis Pharia* évkezdő hajózási ünnepének képeivel ékes pénzeket verettek és szórtak a tömeg közé, amelyek előlapján a mindenkori uralkodó képmása foglalt helyet. E szokásba kapaszkodva a szenátusi körökből választott városi kormányzó s alantasai 312 után is tovább verették újévre e sárgaréz-pénzecskeket Isis, Serapis és Anubis ábrázolásaival, de nemcsak Konstantin alatt,¹⁰³ hanem még vagy félszáz esztendeig. Az a — nem szellemtelen — ötlet, amely e propagandát szülte, kétségtelenül éppen a Pons Milvius sorsdöntő csatája utáni évek feszültségéből pattant ki. A császárral dacoló régi arisztokrácia misztikus és romantikus vallásosságát szegezi szembe a keresztény udvar politikájával az az eldugott apró, de jellegzetes fogás is, hogy a Liciniusszal való leszámolás előtti években a római pénzverde az örök város misztérium-titoknak számító jelképes nevét teszi monogrammszerű «titkos» jegy formájában vereteire.¹⁰⁴ Magától értetődik, hogy nagyon sok más útja-módja is volt annak, amelyet mi már nem érzékelhetünk, hogy a római pogányság megmutassa, hogy 'csak azért is' él.

Ekkor kezdődik meg az is, hogy a szenátori rendűek feltűnően sok feliratos fogadalmi emléket kezdenek állítani régi isteneiknek, amit az előző korszakban inkább csak elvéve tettek meg.¹⁰⁵ Bár semmi eszközünk sincs arra, hogy a tüntetésből állított dedikációkat az előzőleg szokásos rendes fogadalmi ajándékoktól elválasszuk, és bár éppen a sokistenhit melletti kérkedő kiállítás kezdetének megfogása a legnehezebb, mégsem kétséges, hogy ennek megindulása is közvetlenül Konstantinnak az antik pietás elleni támadásával függ össze, hogy azután a következő évtizedekben egyre erősödjön. Ha például Caesonius Nicomachus Anicius Faustus Paulinus 321 szeptemberében folytatja azt a szokást, hogy mint *praetor urbanus* az *ara maxima* mellett Herculesnek emléket állítson,¹⁰⁶ már az uralkodó óhajlásával tudatosan szembehelyezkedve ápolja a vallási hagyományt. Ugyanilyen megítélés alá esik, ha 319-ben a *Vaticanus*-domb egy híres szentélyében személyesen résztvesznek a *taurobolium* szertartásán a *quindecimviri sacris faciundis* papi testületének előkelő tagjai. A feliratok pedig, melyek erről értesítenek, megmutat-

¹⁰³ Uo. 12 és 1. t.

¹⁰⁴ H. Dressel, *Zeitschrift f. Numismatik* 22, 1899, 32 skk. J. Maurice, *Numismatique Const.* 1, 1908, 224. D. Lathoud, *Échos d'Orient* 24, 1925, 180 sk.

¹⁰⁵ Bár nem szabad elfelednünk, hogy

már a III. sz. közepén jelentkezik e körökben egy római nemzeti vallásos reakció, melyet A. D. Nock hámozott ki, *Harvard Theological Review* 23, 1930, 251 skk.

¹⁰⁶ CIL VI. 1, 315 = Dessau, ILS. 3409.

ják, hogy az arisztokrácia kihívólag büszkélkedik már ezekkel a dolgokkal.¹⁰⁷

A rendszeres dacolás pedig tevékeny ellenállássá erősödött. Még jóval Konstantin után is megfigyelhetjük, hogy a pogányellenes intézkedésekről egyszerűen nem vesznek tudomást a polytheizmust védő szenátori méltóságviselők, — csak nagy későn, a IV. század végén sikerül őket elriasztani e magatartástól. Ez a magatartás szintén 312 végén foganhatott. Nem utoljára ennek a passzív rezisztenciának köszönheték, hogy Róma vallási hagyományai sértetlenül tovább élhettek a nagy újtó alatt s hogy még utána is csak igen sokára mertek ezekhez komolyan hozzányulni; meg talán azt is, hogy Konstantin alig próbálta meg, hogy Róma szakrális tradícióit megbolygassa.

2. KONSTANTIN VALLÁSPOLITIKÁJA A LICINIUS-SZAL VALÓ FESZÜLTSEG JELENTKEZÉSÉTŐL KONSTANTINÁPOLY FELAVATÁSÁIG.

Konstantin mintegy Kr. u. 320 óta élesebben szembefordul a pogányokkal és még szorosabban támaszkodik az Egyházra, mint addig. Az a magyarázat, amellyel ezt meg szokták indokolni, megfelel a tényeknek: miután a Licinius-szal való leszámolás kezdi előrevetni árnyékát, a keleten jelentős erőt képviselő keresztények tőle várják a pogány ellenpólusra támaszkodó Licinius-szal szemben jobb sorsba jutásukat¹⁰⁸ s így ő, mint a hit bajnoka készül felszabadításukra. De éppen ennek a magatartásnak a pályafutása mutathatja meg, hogy itt nem hirtelen és az előzmények által nem indokolt változás állott be, hanem, hogy ez a keményebb politika csak annak az addig kiméletesebb és lassúbb haladásnak új lendülete, melyet 312 ősze óta nyomon követtünk. A *De mortibus persecutorum*-on vörös fonálként húzódik végig az a gondolat, mely magában ugyan igen egyoldalú, de az egész világgal szemben álló

¹⁰⁷ Ennek az új magatartásnak a nyoma csillan fel a szenátori rangú Firmicus Maternus csillagjós-könyvének egy helyén Mathes. III. 5, 33: *In nono loco Sol ab horoscopo constitutus fabricatores deorum facit vel cultores divinorum simulacrorum vel ornatores deorum vel fabricatores templorum aut hymnologos et qui*

laudes deorum cum iactantiae ostentatione decantent, ex quibus rebus gloriam et honores habebunt. — Mindez forrásokból lehet kiírva, a *cum iactantiae ostentatione* kifejezés kivételével, mely már az új magatartás tükröződése lehet.

¹⁰⁸ Így például A. Piganiol, id. m. 133 sk.

Egyház szempontjából egészen magától adódhatott, hogy a rossz császárok a Krisztushívők üldözői voltak, a jók pedig pártolták őket.¹⁰⁹ És Lactantiusnál így a derék, mérsékelt uralkodó által oltalmazott ősi *libertas* — nem tudom hanyadik jelentésváltozatában — a vallásszabadság értelmét nyeri;¹¹⁰ az érdemei jogán államvezetővé lett első polgárnak Cicero által megálmodott és Augustusban testet öltött uralkodó-ideálja, a *princeps*, nála a Krisztushit védője és pogánypárti ellenfelei a *tyrannus*-zsarnokok, — ily *princeps*-eknek ünnepli Liciniust és Konstantint.¹¹¹

De ugyanekkor Konstantin is ebben az értelemben állítja oda a világot a Maxentiuson vett győzelmet. Mert csak az udvari verzió lehet a közös forrása annak a megegyezésnek, hogy egy pogány rhétor ugyanazt írja, mint Eusebius, miszerint Maxentius a babonára s varázslásra (*superstitiosa maleficia*) támaszkodott, míg Konstantint isteni akarat (*divina praecepta*) vezérelte: magától nem bélyegezte volna a polytheizmust — a saját vallását — a letűnt zsarnok eszmevilágának!¹¹² De a ró mavárosi Krisztusjeles zászlót tartó Konstantin-szobor felirata is azt adta tudtul, hogy «ezen üdvöthöző jelben visszaadtam Rómának, a szenátusnak és a népnek régi szabadságát és ragyogását, kiragadva őket a tyrannus önkényuralmának jármából»¹¹³. Tehát saját magát, a 'legitim *princeps*-et' Krisztussal köti össze, — ha nem is mondja ki, ami magától adódik ebből, hogy a 'tyrannus' azért került alul, mert a pogányságra alapozta uralmát.

319-ben Konstantin a tárgyalt *haruspicina*-rendeletben¹¹⁴ a pogányságot már egyszerűen «az elmúlt trónbitorlás — tehát Maxentius rezsimje — tartozékának» minősíti. A republikánus zsarnokfogalom tehát már ekkor elnyerte a *princeps* átmagyarázásával együtt keresztény veretét. Így hát egyáltalában nem új dolog — mint azt beállítani szokták, — hogy 324-ben a Krisztushit bajnoka gyanánt indul Licinius ellen a birodalom nyugati felének ura, csak éppen erősebben hangsúlyozza, hogy

¹⁰⁹ Lactant., De mort. pers. 4, 1 (Decius-ról): *Quis enim iustitiam nisi malus persequatur*. Vagy például 3, 4: *secutisque temporibus, quibus multi ac boni principes Romani imperii clavum regiménque tenuerunt, nullos inimicorum impetus passa (est ecclesia,) etc.*

¹¹⁰ Uo. 5, 2 Valerianusról: *Hic captus a Persis non modo imperium... sed etiam libertatem, quam ceteris ademerat, perdidit, vixitque in servitute turpissime.*

¹¹¹ Uo. 1, 3: *Excitavit enim deus princi-*

pes, qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciaerunt.

¹¹² Az auctorhelyek kiírva a 76. jz.-ben.

¹¹³ Euseb., h. e. IX. 9, 10. szövegéből, Rufinus fordításától kissé eltérve így rekonstruálhatnánk az eredeti szöveget: *Hoc salutari signo... senatui populoque Romano urbique Romae iugo tyrannicae dominationis ereptae pristinum libertatem splendoremque reddidi.*

¹¹⁴ Cod. Theod. IX. 16, 2, citálva a 97. jz.-ben.

ő az igaz Isten akaratának teljesítője az üldözőkkel szemben,¹¹⁵ hogy csakis az elnyomott kereszténység felszabadításáért száll harcba,¹¹⁶ ami az igazi *princeps* feladata. Felé fordulnak most már a kereszténységnek hallatlanul megnövekedett tömegei: «Mert a mindenható azon gonoszoknak, akik még más földterületeken az igazak ellen dühöngenek, megfizeti bűnük bérét s minél később, annál bőségesebben fizeti meg; mert hát amiképpen a jámboroknak legelnezőbb édesatyja, úgy az istentelenekkel szemben a legszigorúbb bíró. Amikor az ő vallását s tisztelétét akarnám oltalmazni, kihez folyamodjam inkább, kit szólítsak segítségül, mint azt, aki az emberiség számára az igazság és bölcsesség uralmát helyreállította?»¹¹⁷

És érthető, hogy amikor a Krisztusjeles zászlóval az egész római világot sikerült egy kézben egyesíteni, s e gondolatképek hatóerejét a siker sokszorosán megnövelte, még hangosabban kürtöltetik őket. Licinius legyőztetését úgy ünnepli nem sokkal utána az új keresztény főváros pénzverdeje, hogy «közremény» (*Spes publica*) felírással a Krisztus-jeles császárszászlót ábrázolja, amint ez alsó végével a pogányság kígyóját átszúrja.¹¹⁸ Írásaiban is szívesen használta a császár e gondolatképet¹¹⁹ és később konstantinápolyi palotája bejárata előtt úgy festette le magát egy képen fiaival együtt, amint «az ellenséges és romláshozó szörnyeteget, mely az istentelen zsarnokok által sanyargatta Isten egyházait, egy sárkánykígyó alakjában a poklok fenekére zuhantotta: mert mint sárkányt és tekergő kígyót jelölték meg az Úr prófétái a szörnyeteget...»¹²⁰

Avval, hogy miképpen emelte fel Konstantin ezekben az években az Egyházat az államépület ormára, alig kell foglalkoznunk: a tény biztos és jelentőségét kitűnően megvilágították mások. Csak éppen azt

¹¹⁵ Euseb. Vita Const. 2, 28—29. 3, 12. Vess össze uo. 2, 24. 42; 3, 20.

¹¹⁶ Uo. 2, 2—3.

¹¹⁷ Lactant. Divin., instit. I 1, 15 sq.; *nam malis qui adhuc adversus iustos in aliis terrarum partibus saeviunt quanto serius tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet, quia ut est erga pios indulgentissimus pater sic adversus impios severissimus iudex. cuius religionem cultumque divinum cupiens defendere quem potius appelem, quem adloquar nisi eum, per quem rebus humanis iustitia et sapientia restituta est?* — A datáláshoz A. Piganiol, Revue d'histoire et de philosophie religieuses 1932, 366 skk. irodalommal.

¹¹⁸ J. Maurice, Num, Const. 2, 1911, 506 sk. H. v. Schoenebeck, id. m. 60 sk.

¹¹⁹ Theodoret., h. e. I, 14 (K. levele az egyházak építéséről): *Ἔως τοῦ παρόντος χρόνου τῆς ἀνοσίτου βουλῆσεως καὶ τυραννίδος τοῦς ὑπηρετάς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ διωχούσης... Νυνὶ δὲ τῆς ἐλευθερίας ἀποδοθείσης, καὶ τοῦ θράκουτος ἐξείνου ἀπὸ τῆς τῶν κοινῶν διοικήσεως Θεοῦ τοῦ μεγίστου προνοίᾳ, ἡμέτερα δὲ ὑπηρεσία ἐκδιωχθέντος... — V. ö. még Firmic. Matern., De errore prof. rel. 21, 2 a pogányságistenéről: *Ipsa est basiliscus et scorpio, qui fidelium securis vestigiis premitur: ipse malitiosus anguis, cuius caput quaerit decepta mortalitas: ipse tortuosus draco qui hamo ducitur, qui captivus includitur.**

¹²⁰ Euseb., Vita Const. 3, 3.

jegyezzük meg, hogy ezentúl sem valami általános proklamáció adja meg az Egyház új pozíciójának magas szintjét, hanem egyes részletintézkedések apró tégláinak folyton növekvő talapzata. Ezek az intézkedések folynak tovább: 321-ben például érvényesíti a keresztény templomokban nyilvánított rabszolga-felszabadításokat, feljogosítja az Egyházat örökségek elfogadására s megengedi a polgári pereknek egyházi törvényszék előtt való lebonyolítását, ha a felek kívánják, stb.¹²¹ E fokozatos, lassú térnyerésnél fontosabb szempontunkból, — mert közvetlenül sujtja a régi vezetőréteget, — hogy a Kelet birtokbavétele (324) után a császár az ottani helytartók legnagyobb részét a keresztények s a frissen áttért konvertiták közül veszi, a pogányoknak közülük pedig megtiltja, hogy a régi hivatalos áldozatokat elvégezzék; ugyanezt az utasítást a legmagasabb polgári méltóságviselők is megkapták,¹²² — feltehetőleg a Nyugaton is. De a Nyugat adminisztrációját nem lehetett úgy egy napról a másikkra keresztény kezekbe adni, mint a Licinius dominiumában, ahol ennek pogány híveit elcsaphatta s helyébe a szempontjából megbízhatóbb keresztényeket tehetette Konstantin. 306-ban Nyugateurópában, 312-ben Itáliában és Északafrikában a közigazgatás pogány tisztikara mellé állott s ennek hűsége, valamint a saját korábbi toleranciája megkötötték a kezét.

Nem maradt hatás nélkül a Nyugaton sem a császári periodikus fogadalmak ünnepeinek teljes megfosztása pogány szertartásaiktól. Már 323-ban súlyos büntetés terhe alatt tiltja meg a császár, hogy az ilyen évfordulók alkalmával pogány áldozásra kényszerítsék az embereket. Éppen olyan példánya őrződött meg e rendeletnek, melyet Róma városában függesztettek ki és könnyen lehet, hogy egyáltalában éppen a róma-városi vezetőkörök erőszakoskodásai ellen irányult.¹²³ 325-ben a niceai zsinatra összegyülekezett püspökök jelenlétében, keresztény keretek között ülte meg császáruk a húszéves uralkodási jubileum (*vicennalia*) ünnepét, melynek alkalmával még a szokásos dicsőítő beszédet is egy püspök szerezte és mondotta el;¹²⁴ a pénzeken ekkor felbukkanó, ég felé emelt arcu portréi is a keresztény Egek Urához való fohászkodását jelzik.¹²⁵

¹²¹ A legutóbbi rendelet: Cod. Theod. I. 27, 2, melyhez Seeck (Gesch. d. Unter-gangs 2°, 182 sk.) ellenében lásd A. Pigniol, L'Empereur Constantin, 1932, 138 sk.; az előbbiekhöz I. fent.

¹²² Euseb., Vita Const. 2, 44. Sozom. I. 8, 5.

¹²³ Cod. Theod. XVI. 2, 5 a *vicarius urbi*-hoz címezve. L. O. Seeck, Regesten 62. 98 173. A pogány vallás *superstitio*-nak van

nevezve benne, szemben a *catholica secta*-val s ennek *sanctissima lex*-ével szemben. Itt is nyilvánvaló, hogy a *superstitio* maga a pogányság, nemcsak a varázslás!

¹²⁴ Euseb., Vita Const. I, 1.

¹²⁵ Lásd p. o. J. Maurice, Num. Const. 2, 1911, p. LXX. sq. A. A., «25. Jahre Römisch-Germanische Kommission», 1929, 42 skk.

Vajjon mit érezhettek a pogány előkelők, látván, hogy a császár való-
sággal a tenyerén hordja a püspököket,¹²⁶ míg a szenátus, amelyet még
az ellenséges érzületű katonacászárok is a legnagyobb reverenciával
kezelték, ilyenre többé nem számíthatott? A nicaei zsinat megnyitását
nem ül le addig Konstantin, amíg fel nem szólították rá külön, amivel
az akkori szigorú etikett szerint saját maga fölé emeli az Egyházat;¹²⁷
amikor a hitvalló Paphnutius üres szemből megcsókolja, nemcsak
az Állam szentesítését nyeri el ez mártiromságához, hanem egy, a leg-
főbb dignitáriusok és az uralkodó család tagjai részére fenntartott ki-
tüntetést is.¹²⁸ A zsinat tanácskozásait az első «apostoli» fejedelem udvar-
tartása káprázatos pompájával veszi körül, maga vezeti ezeket, állami
költségen szállítja oda a résztvevőket, palotájában vendégeli meg őket, —
úgy hogy a kereszténység gyülekezeteinek vezetői a régi arisztokrácia
helyett és annál kiváltságosabb helyzetben veszik körül a trónt.

Ismeretes, hogy az uralkodó maga veszi a kezébe a hitegység meg-
valósításának művét, saját kancelláriájával bonyolítja le a zsinati
határozatok kikézését, hivatalos közegeivel ellenőrizteti végre-
hajtásukat. S amikor nagy igyekezetében belebonyolódik a teológiai
szubtilitások útvesztőjébe, elválaszthatatlanul összekeveri az egyház-
politikát a világgal. Sokan megírták már, hogy e tevékenységével miként
vonja be nagy egységesítő államreformjába az egyházi szervezetet.
Lényeges az, hogy nemcsak ekkor jött tudatára, hogy a birodalom
'korszerű' átszervezéséhez a múlt fejlődésének irányvonalai mentén
elkerülhetetlenül szükséges az Egyház beleillesztése is az átalakított
gépezetbe. E tervek már rég kiforrottak benne, csak megvalósításuk
váratott magára addig, amíg az egyeduralom birtokába jutott.

E fejlemények folytán természetesen a pogányság felé is módosult
az államfő magatartása — de nem egy csapásra. Jelentős tünet, hogy
320 táján az antik istenségek végérvényesen eltűnnek az éremképekről.¹²⁹
Határozott politikai fogást kell megpillantanunk abban, hogy Kon-
stantin minden pénzverdéjében egyszerre — még a Licinius-szal való
szakítás előtt — a császári periodikus fogadalmakat jelképező koszorúk
és köriratok kerülnek az aprópénzek hátlapjaira a pogány isteneképek
helyett, egészen szokatlan módon kiszorítva minden egyebet: ezek a
birodalom ura iránti egyéni-érzelmi odaadást ápoló, konzervatív-római
szempontból sem kifogásolható ábrázolások egyes leplezései az utolsó
olympusziak eltávolításának.

¹²⁶ Euseb., Vita Const. 3, 9. 10. 16. stb.

¹²⁸ Uo. 41.

¹²⁷ A. A., Mitt. d. D. Arch. Inst., Röm.
Abt. 49, 1934. 42. sk.

¹²⁹ Lásd például H. v. Schoenebeck id.
m. 39. 48. 58.

A polytheizmus kiküszöbölésére irányuló törekvést ugyan az a tény bénítja meg egy időre, amely különben új lendületet adott neki: Licinius legyőzése 324-ben. A keleti provinciákban ugyanis először az elnyomott keresztényeket kellett felszabadítani, elő kellett venni a fenkölt milánói elveket, melyek még frissen éltek az emberek emlékezetében s nem lehetett az egyik párt elnyomatását mindjárt a másikéval felváltani.

Mindjárt győzelme után kibocsát Konstantin egy rendeletet az Oriens számára, melyben a régi vallások szabad gyakorlatát biztosítja.¹³⁰ Különös írás ez az ediktum, de hű tükre császári szerzője csapongó hangulatának. Egészen bárdolatlanul becsmérli benne közvetlen elődjait, a barbárnál is rosszabbnak pocskolja az üldözéseket tűrő alattvalóit, nagy dühösen csalásnak és tévelygésnek szidja a sokisten-hitet. Majd megint a legnagyobb alázattal a Mindenható felé fordul és teljesen kiesve a kancellária jogászi stílusából bensőséges fohászt és hálaadó imát rebeg hozzá, elmereng az istenalkotta világrend nagyszerűségén, melegséggel telve szól az egyedül helyes krisztusi tan hívőihöz s végül kifejezést ad annak is, hogy mennyire szeretné a 'tévelygőket és becsapottakat' megtérve tudni... De mindez csak széles és cirádás barokk rájája egy pársoros írásnak: «ugyanolyan békét és nyugodalmat nyerjenek a tévelygők is, mint a hívők... Akik azonban elvonják magukat (a hívek közösségéből), tartsák meg mégis hamis tanaik szentelt helyeit akaratauk szerint».¹³¹ De most már nem a kereszténység a megtúrt vallás, hanem a pogányság — ez mutatja meg a legjobban a Ponte Molle csatája óta eltelt tizenkét év hozta óriási fordulatot — és a milánói türelem szellemével most már a keresztényeket kell csitítani, nem ellenfeleiket: «Amit mindenki meggyőződésből magába fogad, azt ne erőszakolja a másokra. Amit az egyik meglátott s felismert, avval legyen hasznára a hozzá közelállóknak, ha ez lehetséges, de ha képtelen erre, akkor tegyen le erről. Mert más dolog a túlvilági életért való küzdelmet önként elvállalni és megint más büntetéssel kényszeríteni erre az embereket. Ezeket mondtam, ezeket fejtettem ki, hosszasan, mint kegyelmességem (*clementia nostra* állhatott a latin szövegben) szándéka ezt megkívánta, miután a (keresztény) hitet nem akartam véka alá rejteni; de leginkább azért, mert úgy hallom, egyesek azt mondják, hogy a (pogány) szentélyek szokásai el vannak törölve s a (pogány) sötétség hatalma

¹³⁰ Euseb. Vita Const. 2,47 sqq. Helyes értékelése: N. H. Baynes, Constantine the Great 19 és A. Piganiol id. m. 147 sk.

¹³¹ Euseb. Vita Const. 2, 56 (p. 64.

Heikel): *ὁμοίαν τοῖς πιστεύουσιν οἱ πλανῶμενοι χαίροντες λαμβανέτωσαν εἰρήνης τε καὶ ἡσυχίας ἀπόλαυσιν. ... οἱ δ' ἑαυτοὺς ἀφέλκοντες ἐχόντων βουλόμενοι τὰ τῆς ψευδολογίας τεμένη. etc.*

is. Tanácsolnám is én ezt minden embernek, ha a bomlasztó tévelygés erőszakos fellázadása mindnyájunk üdvösségének kárára nem vert volna szerfölött gyökeret némelyek lelkében». ¹³² E szavakból érzik, hogy a keresztények támadókedve igen nagy már. Konstantin pedig épp oly rövid ideig maradt hű e türelmi proklamációhoz, mint az előbbi, ellenkező irányú türelmi programjához.

Van egy-két fontos rendelete, melyek nem sokkal 324 után sujtották a régi vallásokat, de amelyeket nem tudunk pontos keltezéshez kötni. Így ekkortájt tiltja meg, hogy saját képmásait a pogány templomokban felállítsák és kultikusan tiszteljék, ¹³³ ami a birodalmi tisztviselők részvételének betiltásával a pogány áldozási ritusoknál, a periodikus fogadalmak pogány szertartásainak eltörlésével stb. együtt a pogányság leglényegesebb politikai funkcióját, a császárkultuszt ásta alá. Ugyancsak ezekre az évekre esik ¹³⁴ a sereg hagyományos szertartásainak megnyirbálása, amelynek jelentőségét mintha nem méltatták volna eddig eléggé. Mert ha a meg nem tért katonáknak ezentúl vasárnap imát kellett mondani a Mindenhatóhoz, úgy nem a tudatosan színtelen istenfogalom körülírása az érdekes az ima szövegében, hanem az, hogy nem pogány szertartásokkal kell többé könyörögni a császárért, hanem csak tiszta imádsággal — úgy, mint ezt a kereszténység kezdettől fogva tette, míg végre Galerius nagy nehezen meg is engedte. Csakhogy itt nem a keresztényekről van már szó, hanem éppen a polytheizmus egyik mentsváráról, a seregről, mely örömmel áldozott volna. Ne feledjük, hogy Licinius 324-ben még úgy kívánta csapataitól az áldozást, mint régen, hűségi aktus gyanánt. ¹³⁵ De nem bizonyos, hogy Konstantin keresztül is merte hajtani e rendelkezést — hisz utóvégre az imán kívül még áldozhattak is.

Ügylátszik, hogy Licinius legyőzése után a jövőmondás machinációi ellen is adott egy újabb rendeletet. ¹³⁶

¹³² Euseb., Vita Const. 2, 60 (p. 65, sq. Heikel) : Πῶν ἕκαστος ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεκται, τοῦτω τὸν ἕτερον μὴ καταβλαπτέτω ὅπερ θάτερος εἰδέν τε καὶ ἐνόησεν, τοῦτω τὸν πλησίον εἰ μὲν γενέσθαι δυνατόν ὠφελεῖται, εἰ δ' ἀδύνατον παραπεμπέθω. ἄλλο γὰρ ἐστὶ <τὸ> τὸν ὑπὲρ ἀθανασίας ἄθλον ἐκουσίως ἐπαναιρεῖσθαι, ἄλλο τὸ μετὰ τιμωρίας ἐπαναγκάζειν. ταῦτα εἶπον, ταῦτα διεξήλθον μακρότερον ἢ ὁ τῆς ἐμῆς ἐπιχειρίας ἀπατεῖ σοκός, ἐπειδὴ τὴν τῆς ἀληθείας ἀποκρυφασθαι πίστιν οὐκ ἐβουλόμην, μάλισθ' ὅτι τινὲς ὡς ἀκούω φασὶ τῶν ναῶν περιρῆσθαι τὰ ἔθνη καὶ τοῦ σκότους τὴν ἐξουσίαν.

ὅπερ συνεβούλευσα ἂν πᾶσιν ἀνδράποισ, εἰ μὴ τῆς μοχθηρᾶς πλάνης ἡβίαιος ἐπανάστασις ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινῆς σωτηρίας ἀμέτρως ταῖς ἐνίων ψυχαῖς ἐμπεπήγῃ.

¹³³ Euseb., Vita Const. 4, 16 (p. 123 H.) Socrat., h. e. I, 18.

¹³⁴ Euseb., Vita Const. 4, 19—20. Mivel a vasárnap megszentelésével köti össze (l. fent 835 sk.), logice ugyanabból az időből kellene származnia avval.

¹³⁵ Euseb., h. e. X, 8, 10; v. ö. ua., Vita Const. I, 54; 2, 33.

¹³⁶ V. Schultze, Zeitschr. f. Kirchengesch. 8, 1886, 517 skk.

3. KONSTANTIN UTOLSÓ ÉRINTKEZÉSEI ÉS SURLÓDÁSAI RÓMÁVAL ÚJ FŐVÁROSA FELAVATÁSA ELŐTT.

Bármily nyomasztólag hathatott Rómában az új császári valláspolitikai, az uralkodó kímélettel, sőt respektussal bánik az örök várossal. 321-ben, a tizenötéves császári évforduló alkalmából olyan ezüstérmekeket vernek az aquileiai pénzverdében, melyet az udvar e célra kiszemelt, melyeken a szenátus és a plebs, valamint az *urbs* a római világ élén vannak megnevezve, úgy, mint régen, dicsőségük teljében.¹³⁷ A bürokrácia akkori tökéletes centralizációja mellett ilyen különleges kibocsájtványoknál alantak közegek kezdeményezése ki van zárva. Az udvar politikája tükröződik ezeken az okmány-hitelességű, hivatalos jellegű dokumentumokon.

Ugyanekkor még egy hivatalos udvari megbízásból készült császárdicsőítő beszéd is szócsöve mer lenni Róma követelésének, hogy újra állandó székvárosa legyen az uralkodónak: «Csak egyetlen dolog van még, melynek révén boldogabb lehetne Róma — bár igen nagy dolog, de csak egyetlen egy — hogy megőrzőjét Konstantint és 'legboldogabb' caesar-fiait lássa, hogy vágyakozása mértéke szerint élvezve ezt Titeket élénk frissességgel fogadhasson; s mikor az államérdek úgy parancsolja, hogy eltávozzatok, úgy bocsásson el, hogy visszanyer Benneteket».¹³⁸

«A 322 év konzuljai a legelőkelőbb szenátori arisztokrácia tagjai voltak, sőt egyikük az Anicius-familiából való, melynek a kereszténységre való térése igen későn történt meg. A városi kormányzó négy esztendeig (319—323) egy másik arisztokrata, Maximus Basilius. Konstantin utolsó ismert rendelete a Licinius elleni operációk megkezdése előtt Rómának szalonna-ellátásával foglalkozik (324 áprilisában).»¹³⁹ Ugyancsak ebben az időben kinevezi féltestvérét Dalmatiust praetornak, nemcsak azért, hogy a szenátorokat evvel buzdítsa a praetura elvállalására s anyagi terhei viselésére,¹⁴⁰ hanem, hogy Rómának hízelegjen. Egy előkelő

¹³⁷ *Vota orbis et urbis, sen(atus) et p(opuli) R(omani), (vicennaliis) et (triccennaliis) Aug(usti) (sc. susceptis)*. — Összeállította e típus császári előlapjait H. v. Schoenebeck, id. m. 146 egy csekély variánszal együtt, melyen *Aug(usti)* helyett *mul(tis) fel(icibus)* áll. A J. Maurice, id. m. I, 8. tábla 14. képen mintha nem AQS állna a szelvényben, hanem MRS; tehát lehet, hogy Rómában (s egyebütt) is verték e medallionokat.

¹³⁸ Nazarii paneg. 38, 6: *Unum modo*

est quo fieri possit Roma felicior, maximum quidem, sed tamen solum, ut Constantinum conservatorem suum, ut beatissimos Caesares videat, ut fruendi copiam pro desiderii modo capiat, ut vos alacris excipiat, et, cum rei publicae ratio digredi fecerit, receptura dimittat.

¹³⁹ A. Piganiol, id. m. 114 .k.

¹⁴⁰ Cod. Theod. XII. 17, 1 (324 jan. 19). W. Ensslin, Rhein. Mus. N. F. 78, 209 skk.

római versfaragó, Publilius Optatianus Porphyrius még közvetlenül a birodalom keleti felének elhódítása után a világ közepének — sőt éppen most és újra a római világ fejének magasztalja Rómát.¹⁴¹

Pedig a szenátusi körökkel való vallási surlódás nem szűnt meg. 323 végén átír a császár Róma kormányzóhelyettesének (*vicarius urbis*), hogy császári fogadalmak alkalmából ne merjenek keresztényeket a régi rítus szerinti áldozásra bírni,¹⁴² ami előkelő dignitáriusok túlkapasái ellen irányulhat. És közvetlenül a chrysopolisi csata (324 szept. 18) után megindul már a Boszporus mellett már akkor *Constantinopolis* névre átkeresztelt *Byzantion*-nak a birodalom új fővárosává való átépítése.¹⁴³

Ha meg akarjuk érteni, hogy hogyan juthatott ilyesmi egyáltalában az eszébe és azt, hogy mi volt a célja evvel, vissza kell egy pillanatra tekinteni elődjeinek Rómától való fokozatos eltávolodására. Később, más összefüggésben fogjuk követni, hogy a harmadik század miképpen fosztotta meg Rómát és Itáliát kiváltságaitól, hogyan szorította ki a szenátorokat a nagy katonai parancsnokságokból, hogy cserélik ki dunavölgyi legénységgel és hogy viszik el Rómából a praetorianus helyőrséget, amelyre az örök város politikai aspirációi támaszkodhattak és hogyan hagyta meg különösképpen ez a kor is, mely reális hatalmát egészen elvette, Róma régi dicsősége teljes ragyogását. Most csak arra utalunk, hogy a kétszázharmincas évek óta a század végéig szüntelenül dühöngő háborúk a császár katonai kötelezettségeit annyira minden más fölé emelték, hogy székhelyét is az határozta meg, hogy hol kellett felütni főhadiszállását. Erre olyan közlekedési csomópontok, vagy hadászati bázisok voltak a legalkalmasabbak, mint Köln a rajnai fronton és mögötte Trier meg Lyon, Sirmium a dunai arcvonal közvetlen körzetében és mögötte Thessalonica és Serdica, szintén a dunai határ északitáliai hátterében Milánó, a Keleten az Euphrates mögött Antiochia — sőt még egyéb alkalmi hadiszállások is. Ezek lassanként úgy kiépültek, hogy az imperátor bármikor odaköltözhetett teljes udvartartásával, testőrcsapataival együtt.

Azt is csak éppen futólag említjük meg, hogy Róma nem tűrte némán vezetőszerépének állandó nyesegetését: 238-ban az ellene vonuló

¹⁴¹ Optat. Porph. carm. II, I sqq.: *Fortia facta ducis toto dominantia iam nunc orbe canam, quis laeta suo sub principe tanto rursum Roma tenet, mundi caput, incluta, culmen.*

¹⁴² Cod. Theod. XVI. 2, 5. O. Seeck, Regesten 62, 35 és 173.

¹⁴³ Lásd megjegyzéseimet: Numizmatikai Közlöny 41, 1942, 3 skk, ahol egyúttal az egész további irodalom megtalálható. — Az alapítási szertartásokról, valamint a *consecratio* kezdő- és a *dedicatio* befejező ünnepeiről: D. Lathoud, *Échos d'Orient* 23, 1924, 289 skk.

Maximinus megsemmisítésével olyan leckét adott erejéről a katonaságnak, hogy ha nem is sikerült evvel régi pozícióját visszanyernie, de ezentúl vagy egy félszázadon át csak úgy rohantak — a határmenti frontok nagy veszedelmére — az újonnan megválasztott császárok Itáliába a főváros felsége előtt meghajolni. Bár ez megszűnt Carus óta, de annyi még mindég megmaradt e tisztelettudásból, hogy az öt- és tízéves császári fogadalmak fényes ünnepeit az ősi székhelyen tartották meg, mégpedig most már nem csak úgy, mint a multért hálaadó és a jövőért könyörgő ünnepeket, hanem egyúttal úgy, mint az összes addigi sikeres háborúk egybefogott triumfális felvonulását a *«senatus populusque Romanus»* előtt. Róma eszmei centrum maradt tehát ezentúl is.

Nem változott meg ez a felfogás még akkor sem, amikor Diocletianus társcsászárajának főhadiszállásai mögött a középben gyakorlati, közlekedési középpontot keresve Nicomediát építette ki székvárosává és így már nem a katonai szempont volt irányadó az új főváros helyének kiválasztásánál. Pedig már ekkor felmerül — mindjárt látjuk majd — a Rómával való versengés és evvel 'az Új-Róma' gondolata. (Hiszen igaz, hogy előbb is minden tartományi város olyan akart lenni, mint Róma, de itt nem kispolgárok hiú álmairól, vagy romantikus Rómutánzásáról van szó, hanem egy roppant hatalmú uralkodó célkitűzéséről).

A felsorolt új rezidenciák keletkezése egészen grandiózus építkezésekhez vezetett. És míg a korábbiak közülük — például Sirmium, Trier, Milánó — lassanként nyerték el a császárváros jellegét, addig a későbbiek — mint Thessalonica, Serdica stb. — az uralkodó akaratának varázsütésére egyszerre lettek provinciális városból nagyszabású székvárosokká, úgy hogy felépítésük rendkívüli erőfeszítéssel járt.

Lactantius úgy szeretné beállítani, mintha csak Diocletianus bolond bogara lett volna ez az építési láz: «Mindezekhez valami határtalan építkezési vágy járult és nem csekélyebb megsanyargatása ennél a tartományoknak, amelyeknek a munkásokat, mesterembereket, meg a szekereket kellett állítani és minden egyebet, ami csak az alkotások elkészítéséhez szükséges volt. Itt egy törvénycsarnok, amott egy lóversenytér, itt egy pénzverde, emitt egy fegyvergyár, itt palota a feleségének, amott a leányának. Hirtelen rombolják már valamelyik város jórészét. Mindenki hurcolkodik asszonnyal, gyerekekkel, mint valami ellenség megszállta helyről. És mikor már kész volt minden, s a tartományok belegebédtek, 'visszakozz', mondotta, 'másképp lesz az egész'. Megint le kellett bontani és át kellett alakítani — esetleg csak azért, hogy majd ismét ledöntsék

az egészét. Ilyen örültségeket követett el folyton és Nicomédiát Róma városával akarta egyenlővé tenni». ¹⁴⁴

Pedig egyáltalában nem egyéni mánia volt ez. A világkrízis rázkódásai után, amint például a kor általános nyomorúsága közepette néhány tucat nagybirtokos család mamutbirtokokat szerzett, úgy a municipális és magánépítkezéseknek a pénzügyi csődbe való befulladásával szemben sohasem látott méreteket öltöttek a császári építkezések. S mivel minden antik férfiben ott szunnyadt az alapító-hérosszá válás vágyálma, a trónrajutott katonák hatalmuk teljében olyan arányú építő tevékenységet fejtettek ki, hogy az ma is majdnem megdöbbenítő arányúnak tetszik előttünk. Az e sorok írója által H. v. Schoenebeck társaságában kezdeményezett és E. Dyggve által nagyszerű eredménnyel megindított szaloniki-i ásatásokból ¹⁴⁵ egy kolosszális, vagy egy kilométer hosszú épülettömb bontakozott ki, amelyben többek között egy nagy kupolás szentély, négytalpú diadalív, hatalmas oszlopcsarnokok és előcsarnok, nagy hippodrom foglaltak helyet a császári palota mellett s amelyet Galerius császár egy nagy építőművész egységes tervei alapján egyszerre ültetett át rövid néhány év alatt a valóságba. Nem lehetett kisebb Galeriusnak Serdica-i palotanegyede sem, Sirmiumnak már Marcus Aurelius alatt keletkezett és az illyricumi császárok által állandóan fejlesztett császári építményei is kétségtelenül vetélkedtek evvel; Trier császári architektúrájának nagyszerű arányait jól ismerjük, valamint a trónjáról leköszönt Diocletianus máig is álló pompás erődpalotáját Spalatóban. A kor az elhervadt képzőművészetek helyett az építőművészetben adja ki alkotókészségét, ¹⁴⁶ és ebben a magánkezdeményezés helyett a korlátlan monarchia szédítő hatalma nyer művészi kifejezést.

Konstantin a saját szemével ismerte meg a Keleten kívülről-belülről Diocletianus és Galerius nagyszabású építkezéseit; a római Nyugat pompás palotáiban pedig gyermekségétől kezdve otthon volt, majd sorra használta őket mint uralkodó. Nagyravágyása sem volt kisebb elődjéié-

¹⁴⁴ Lactant., De mort. pers. 7, 8—10 : *Huc accedebat infinita quaedam cupiditas aedificandi, non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis et artificibus et plaustris omnibusque quaecumque sint fabricandis operibus necessaria. Hic basilicae, hic moneta, hic armorum fabrica, hic uxori domus, hic filiae. Repente magna pars civitatis exciditur. Migrabant omnes cum coniugibus ac liberis quasi urbe ab hostibus capta. Et cum perfecta haec fuerant cum interitu provinciarum, 'non recte facta sunt'*

aiebat, alio modo fiant'. Rursus dirui ac mutari necesse erat iterum fortasse casura. Ita semper dementabat, Nicomediam studens urbi Romae coaequare.

¹⁴⁵ E. Dyggve, Laureae Aquincenses II. (Diss. Pann. II. 11) 1942, 63 skk.

¹⁴⁶ G. Rodenwaldt, Camb. Anc. Hist. 12, 1939, 561 skk. U. a., Forsch. u. Fortsch. 15, 1939, 245. A. Boëthius, Roman Architecture from its Classicistic to its Late Imperia Phase (Göteborgs Höskolas Arsskrift 47, 1941 : 8).

nél és hatalma sem: ő nem akart volna olyat alkotni, mint azok?¹⁴⁷ Amint azonban minden más téren egyre módosította a felfogását, míg végleges elgondolásai kialakultak, úgy új székvárosát illető elképzelései sem egyszerre nyerték el végső formájukat.

Ilyenféle tervek már régen járhattak a fejében. Bizonyos, hogy máris a Kelet megkaparítására számít, ha birodalomrésze legszélén, Serdicában (a mai Szófia helyén) akarta «az ő Rómáját» megépíteni először.¹⁴⁸ Lehet, hogy e belföldi fekvésű pont mellett, vagy helyett a tengeri és szárazföldi utak egyik fontos kapcsolódó pontjára, a már kiépített Thessalonicára is gondolt.¹⁴⁹ (A bizánci források azt is állítják, hogy Licinius legyőzése után először a régi Trója helyén vagy környékén kezdte már új székvárosa falait felhúzatni. De könnyen ki lehetett mutatni, hogy ez abból a célzatos hagyományból származó koholmány, amely Róma legendás őselődjét, Iliumot Konstantinápolynak akarja kisajátítani és evvel ezt előkelőbbnek és örökebb életűnek állítja oda az örökvárosnál.¹⁵⁰)

Már ezek az előzmények is rávilágítanak arra, hogy eltörekedett a Nyugatról. A chrysopolisi csata után, amikor már különben sem volt a Nyugat anyagi és erkölcsi erőire úgy ráutalva, mint addig, villámgyorsan döntött. Felismerte, hogy Bizánc a Diocletianus által nagy stílusban kiépített Nicomediánál sokkal több természeti előnnyel rendelkezik.¹⁵¹

¹⁴⁷ R. Lot, *La fin du monde antique*, 1927, 40 sk. úgy látja, hogy Konstantinápoly alapítása «n'est pas l'aboutissement d'une évolution. Si en fait, Rome cesse d'être la capitale depuis 284, si les esprits ont été habitués à dissocier de Rome le séjour habituel de l'empereur, c'est par la force des choses et sans qu'il y ait eu un dessein prémédité.» Csakhogy a fejlődés nagyon sokszor «par la force des choses» teljesül be az idők folyamán és «sans qu'il y ait eu un dessein prémédité».

¹⁴⁸ Anon. cont. Dionis frg. 15, 1, (FHG. 4, 199). V. ö. Zonar. XIII. 1, (3 p. 13 Büttner-Wobst). Lásd már L. Bréhier, *Rev. Hist.* 119, 1915, 244 sk.

¹⁴⁹ Kedren, p. 495, 22 sqq. Bonn.

¹⁵⁰ Alföldi A., *Num. Közl.* 41, 1942, 4 sqq.

¹⁵¹ F. Lot, id. m. 42 jól írja: «L'antique ville de Byzance n'avait jusqu'alors joué qu'un rôle très secondaire, en dépit de la théorie qu'attribue aux belles positions géographiques une valeur soidisant fatale».

Tényleg nem elég magában véve a kitűnő fekvés: különféle államhatárok keretében, különféle katonai vagy politikai helyzetekben más és más lehet az ilyen pont szerepe, — egyszer jelentéktelen, másszor dominál. — Szépen írja az új fővárosról Ed. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche*², 1936, 85: «Aurelian, der Vorläufer Constantins, dachte noch daran, Rom zur Hauptstadt des neuen Kaisertums zu erheben; Constantin genügte nur die Gründung einer neuen Stadt: er schloss damit direkt an Alexander und die Diadochen, an die hellenistische Monarchie an. Obgleich er ein Okzidentale war und okzidentalischen Truppen seine erste Erhebung und seine letzten entscheidenden Siege verdankte, verlegte er die neue Hauptstadt in den griechischen Osten, wo die Tradition des absoluten Königtums auch durch den Prinzipat des Augustus nicht unterbrochen war und keine altrömischen Reminiszensen dem universalen Despotismus

De nem találomra történt,¹⁵² hogy Diocletianus adminisztratív — közlekedési birodalomközpontjának szomszédságában, 'két tenger és két földrész határán' kereste ki ő is a maga városának helyét s talán még az sem a véletlen játéka, hogy nem pontosan ugyanoda ment, ahová gyűlölt elődje: ennek elgondolásait vette át és alakította tovább ebben is, mint majdnem minden más téren.

Világos, hogy amikor az Egyházat az imperiumba beleágyazza Konstantin, a pogány jellegű régi fővárosnak az új keresztény állam-szervezet testében helye többé nincs. És a császár emberei már el is kezdtek mindenfelé összeharócsolni a régi istenek aranyát-ezüstjét, hogy belőle az új fővárost fölépítsék,¹⁵³ szobraikkal azt fölékesítsék; Delphi¹⁵⁴ és más híres görög szentélyek kincsei vándorolnak már a Bosporus felé. Rómában is érezni kellett már, hogy az 'istenek alkonya' elkövetkezik. És már valamivel Crispus meggyilkoltatása előtt kiejti már egy keresztény udvaronc-versfaragó a «másik Róma» kifejezést (*altera Roma*) Konstantinápolyra,¹⁵⁵ avval az enyhítéssel, hogy ott Konstantin fiai fognak uralkodni, — tehát nem maga a császár, csak a fiai.

Meglepő, hogy az örök város hagyományai mindezek ellenére sem vesztették el hatásukat a szenvedélyes újtóra. Eusebius közvetlenül azután, hogy az Oriens Konstantin kezébe jut, azt írja,¹⁵⁶ hogy Licinius a rómaiak ősrégi és bölcs törvényeit eltörölni merészelve nyers barbár jogszabályokat hozott be ezek helyett. Mi ez? «Konstantin politikájának védelme, melyben a császár a régi szenátusi tradíció értelmében Licinius elleni támadását így okolja meg?»¹⁵⁷ Vagy inkább az, hogy mint 312-ben, úgy 324-ben is feltűnik a római szabadságot visszahozó

im Wege standen... dann wählte er mit grossartigen Scharfblick die kommerziell und militärisch unvergleichlich günstige Lage von Byzanz. ... Sie war von vornherein darauf angelegt, eine Stadt der Kirchen zu sein. ...»

¹⁵² Így már O. Seeck, *Gesch. d. Unt.* 1^a, 71. Lásd még E. Kornemann, *Die römische Kaiserzeit* (Gercke—Norden, Einl. 3^a, 2, 1933, 115 és 139 ff. L. Bréhier, *Rev. hist.* 119, 1915, 268 skk. A többi irodalom megtalálható: E. Gerland, *Byzantinisch-neugriech. Jahrbücher* 10, 1934, 104 sk és E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan*, 1941, 156 skk.

¹⁵³ Liban., *or.* 30, 6 (3 p. 90 F.).

¹⁵⁴ E. Homolle, *Bull. Corr. Hell.* 20, 1896, 729.

¹⁵⁵ Optat. Porphyrius, *carm.* 4, 1 sqq: *Imperii fastus geminant vicennia signa. pagina flexuoso tramite vota notat. Constantinigenis Helicon det talia natis munera. devotis haustibus ora rigans. hos rupes Cirrea sonet videatque coruscus Ponti nobilitas, altera Roma, duces. sed nunc te, victor, vicennia picta honorent!* — Crispus dicsőítése miatt (c. 5, 30 sqq) ennek megöletésénél korábbi a *carmen* 5, melynek bevezetése csak a *carm.* 4; tehát még Konstantin római látogatása előtt kelt ez a vers, de már a húszéves fogadalmak jegyében.

¹⁵⁶ Euseb., *h. e.* X. 8, 12, sq. (p. 896, 10—24 Schwartz).

¹⁵⁷ R. Laqueur, *Eusebius als Kirchenhistoriker seiner Zeit*, 1929, 195 skk. U. a., *Probleme der Spätantike*, 1930, 8 skk.

győztes *princeps* jólismert képe, aki a barbárnak bélyegzett tyrannust elpusztította? (Annál is inkább, mert szokásos volt ez, például Lactantius is barbárnak szidja Galeriuszt a *mortes persecutorum*-ban.) Vagy pedig nem is a császárt kell e kifejezések mögött keresni, hanem csak az irodalmi konvenció kényszerítő erejét, mely az ékesszóló püspököt, noha ez az «ősök hagyományai» (*mores maiorum*) született ellenfele volt, ennek törébe csalta? Mindenesetre lehet, hogy e szókinccs mégiscsak az udvari propoganda szellemét juttatja kifejezésre, mert Konstantin tényleg megpróbált ebben az időben mégegyszer valahogy megegyezésre jutni a rómvárosi tradíció őrzőivel. Ez magyarázza ugyanis azt a tényt, hogy a kizárólagosságra törő egyházi felfogásnak való behódolása ellenére is eltűri, hogy a *pontifex maximus* állása¹⁵⁸ címei között maradjon. Mert ez a gesztus nem a pogányság egészének szól, hanem egyedül a rómvárosi arisztokráciának. Talán még az is megnyugtathatta egy kissé ezt, hogy a császár ekkortájt a pogányság másik, tisztult vallási felfogású csoportjával, a hellén újplatonikusokkal szemben is feltűnő kedvezést mutat. 326-ban utazik például az állami postaszolgálat fogatain s bizonyára a császár anyagi támogatásával ennek jóvoltából Egyiptomba, a misztikus bölcsesség földjére Nikagoras, eleusisi misztérium-pap (*daduchos*)¹⁵⁹ és Konstantin ezek közül a theozófusok közül még Sapatros-szal is jóban van, (akit később ő vagy keresztény bizalmasa Ablabius megölet) és Hermogenes-szel.¹⁶⁰

Ügylátszik, hogy 324-ben, Licinius legyőzése után újra adódott egy olyan pillanat, mint 312-ben, az itáliai hadjárat után, amikor előnyösnek látszott, hogy a szenátust politikai eszközül felhasználja; úgy, amint akkor a rangelső *Augustus* címét szavaztatta meg vele, úgy most Licinius meggyilkoltatását is vele határozta el, hogy ezáltal az ódiumot magáról elhárítsa.¹⁶¹ Konstantin utolsó kísérletét arra nézve, hogy valahogy zöldágra jusson a római vezetőkörökkel, azon elhatározása jelzi, hogy 326 júliusában másodszor is megülje Rómában — caesarfiai tízéves fogadalmi ünnepével együtt — *vicennalia*-it és megcsillogtassa itt is csokorba gyűjtött diadalai dicsőségét. Utazását olyan hírverési fogások vezetik be, amelyeket bátran tekinthetünk a Kapitólium felé felröppentett békegalamboknak. 326 újévétől kezdve aranypénzeket vernek a

¹⁵⁸ A. Bernareggi, *Scuola cattolica*, anno 41, ser. 5, vol. 2, 1913, 237 skk. vitatta meg részletesen a problémát.

¹⁵⁹ J. Baillet, *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1922, 282 skk. P. Graindor, *Byzantion*

3, 1926, 209 skk. O. Schissel v. Fleschenberg, *Klio* 21, 1927, 361 skk.

¹⁶⁰ O. Seeck, *RE*. 3A, 1006 sk. A. Piganiol, id. m. 159 sk.

¹⁶¹ Zonar. 13, 1 (3, p. 175 Dind.).

császár és egyik fia konzulsága, valamint a közelgő évfordulók ünnepei tiszteletére, amelyek «a szenátus és a római nép örök dicsőségét» magasztalják s ezenkívül a szenátus aranyhímezű ruhás képviselőjét kezében a világalom jelvényeivel, a globusszal és a kormánypálcával mutatják be.¹⁶² Olyan mély meghajlás ez a császár részéről, amelynél mélyebbet akkor még képzelni sem lehetett s olyan gesztus, amelyet már rég abbahagytak az elődök. Természetes, hogy ezúttal sem egyedül a kézről-kézre járó pénzek dicsőítették így a ró mavárosi őshagyomány letéteményeseit, hanem a császári udvar egész művészeti és irodalmi hírverszolgálata. Ehhez kapcsolódik talán az is, hogy Optatianus Porphyrius udvari versfaragó, (aki keresztretjvényyszerűen mondásokat sző verseibe, melyek nem költői hatásra törekszenek, hanem a néző elámítására vannak szánva,) a Quirites túlradó boldogságát zengi ekkoriban a császár által hozott béke állítólagos áldásai közepette.¹⁶³

Ügylátszik, hogy ekkor különös kedvezés gyanánt a római lovagrendet is újjászervezi, de nem a birodalom kasztrendszerre átalakuló társadalmának osztályai közé illesztve, hanem Rómára korlátozva, és mint a szenátus után következő második rendet új kiváltságokkal ruhazza fel. Azt a ró mavárosi réteget emeli így új színvonalra, amely vagy onban és tekintélyben túlhaladta a *plebs*-et, de nem érte el még a szenátorsághoz kívánt színvonalat, például a hajós-vállalkozók (*navicularii*) céhének tagjait.¹⁶⁴ Ezt az új ró mavárosi lovagrendet ünnepli az *Aeterna gloria senat(us) p(opuli)q(ue) R(omani)* és *Senatus*-típusokkal együtt kibocsátott *Eques Romanus*-éremkép.¹⁶⁵

Ilyen beharangozás után érkezett meg Rómába Konstantinus. De

¹⁶² Részletesen szóltam erről Num.

Közl. 41, 1942, 6 skk.

¹⁶³ Optat, Porph. c. 16, 9 sqq. Lásd a c. 19 beszótt verseit és c. 10, 21 sqq.

¹⁶⁴ Cod. Theod. XIII 5, 16 (380 febr. 6 Kr. u.): *Idem AAA. corpori naviculariorum. Delatam vobis a divo Constantino et Iuliano principibus aeternis equestris ordinis dignitatem nos firmamus.* — V. ö. I. Valentinianus törvényét, Cod. Theod. VI 37, 1: *Ad Mamertinum p(raefectum) p(raetori)o. Equites Romani, quos secundi gradus in urbe omnium optinere volumus dignitatem, ex indigenis Romanis et civibus elegantur, vel his peregrinis, quos corporatis non oportet adnecti. Et quia vacuos huiusmodi viros esse privilegiis non oportet, corporalium eos iniuriarum et prosecutio-*

num formido non vexet, ab indictionibus quoque, quae senatorium ordinem manent, habebuntur immunes. — A. Stein, *Der römische Ritterstand*, 1927, e reformkísérletekről 457 skk. röviden szól. Nem helyes, hogy ezen új lovagok a «vornehme Jugend», v. ö. a fenn idézett törvényeket. — A. v. Sallet, *Zeitschr. f. Num.* 3, 1876, 129 és nyomán K. Hönn, *Konstantin der Grosse*, 1940, 150 azt hitték, hogy a SENATVS-aranyak az új constantinopolisi szenátusnak szóltak, de ezt a kronologia, továbbá az *equites* párhuzamos kiemelése egyaránt kizárják, valamint a trieri medaillon köríráta is.

¹⁶⁵ Részletesen: idézett cikkemben, Num. Közl., id. h.

amikor szemképráztató pompával és fényes játékokkal hízelgett az ősi városnak és ha el is beszélgetett a theurgoszokkal és asztrológusokkal, keresztény céljait pillanatra sem vesztette el szem elől. A szenátussal való megbékülést is csak azon az áron képzelhette el, hogy az bele nyugszik Róma krisztianizálásába.

Most adott első ízben keresztény kormányzót Rómának¹⁶⁶ Acilius Severus személyében, akinek Lactantius-szal is voltak kapcsolatai, s aki 325 január 4 és 326 november 12 közt viselte e tisztséget.¹⁶⁷ Nem meglepő, hogy a római keresztény körökkel erősen érintkezett,¹⁶⁸ de annál jelentősebb, hogy csakis ekkor ajándékozhatta az örök városnak a világ addig legnagyobb mártír-emléktemplomát, amely a Szentföldön és egyebütt emelt hasonló nagy egyházi építkezések mintaképe lett.¹⁶⁹ Nem az volt a szándéka, hogy evvel a nagyszabású, fővároshoz méltó építkezéssel és azokkal a dúsgazdag jövedelemforrásokkal és hallatlan értékű arany-ezüst felszerelési tárgyakkal, melyeket az új Péter-templomnak adott, segítsen keresztény színezetűvé tenni a birodalom eszmei központját, Rómát? Azt hisszük, hogy igen.

De kísérletét balsiker érte. Összeveszett a pogányokkal, amiről pogányok értesítenek: Eunapius, illetve nyomán Zosimos. E híradás szerint, mely tévedései és rosszakaratú beállítása ellenére¹⁷⁰ is történeti alapú, egy római pogány ünnep alkalmával a császárral jött csapatoknak a Kapitoliumra kellett menni, hogy ott a szokott szertartást elvégezzék. A császár is részt készült venni az ünnepségen, hogy katonái érzületét ne sértse. Azonban a felvonulás láttára nem tudván hirtelen haragján uralkodni, elkezdett szitkozódni s végleg szakítva a hagyományokkal, magára zúdította a szenátus és a plebs gyűlöletét.¹⁷¹

¹⁶⁶ H. v. Schoenebeck, id. m. 73 skk., A. Piganiol, id. m. 371.

¹⁶⁷ Chronogr. a. 354=Mon. Germ. Hist., auct. ant. 9. p. 67.

¹⁶⁸ Egy keresztény jogással való érintkezéséről véletlenül értesülünk a Diehl, Inscr. Christ. Lat. Vet. 748 felírat által.

¹⁶⁹ H. v. Schoenebeck, id. m. 88 skk. — A. Piganiol, id. m. 171. H. Lietzmann, Petrus und Paulus in Rom², 1927, 189 skk. E. Caspar, Gesch. des Papsttums I, 1930, 124 k.

¹⁷⁰ Ennyiben egyet értünk L. Bréhier-vel, Rev. Hist. 119, 1915, 241. De világosnak látjuk, hogy ami téves ebben az elbeszélésben, szóval a Konstantin megtérésének kiforgatása, az úgy jött létre,

amint Th. Keim, Der Übertritt Constantin's zum Christentum, 1862, 52 írja: «Jene ganze Geschichte ist einfach entstanden aus der Kombination der Erklärung des Kaisers gegen das Heidentum in Rom im J. 326, der gleichzeitigen Ermordung des Crispus und der Fausta, und der alten, bei Celsus wie bei Julian sich wiederfindenden Tradition vom Christentum als der grossen Reinigungsanstalt für alle Sünden».

¹⁷¹ Zosim. II 29, 5: τῆς δὲ πατρίου καταλαβούσης ἑορτῆς, κατ' ἦν ἀνάγκη τὸ στρατόπεδον ἦν εἰς τὸ Καπιτώλιον ἀνιέναι καὶ τὰ νενομισμένα πληροῦν, δεδιὼς τοὺς στρατιώτας ὁ Κωνσταντῖνος ἐκοινώνησε τῆς ἑορτῆς. ἐπιπέψαντος δὲ αὐτῷ φάσμα τοῦ

Nem az egyetlen dührohama ez, amelyről tudunk. De az egész légkör tele lehetett elektromos feszültségekkel. A császár előtt akkor is nyilván a Krisztus-jeles zászlóját vivő testőrök haladtak, mint mindég, amikor a *Iuppiter optimus maximus* temploma felé tartott. 3 évvel azelőtt, amikor megtiltja a keresztények pogány áldozásra való kényszerítését, oktalan babonának (*superstitio*) nevezte a pogányságot és legszentebb törvénynek (*sanctissima lex*) a Krisztus egyházát;¹⁷² nem vitás, hogy most is ilyen gondolatok járhattak a fejében. Dühét fokozhatta az előző évi Nicomedia-i tiszta keresztény jubileumi ünnep emléke, és az, hogy nem volt szokva ahhoz, hogy akaratát ne tudja érvényesíteni. Zosimosnak pedig igaza lehet abban, hogy egész belseje fel volt dűlva, mert nemrég ölette meg legidősebb fiát és feleségét.¹⁷³ Serege viszont pogány érzésű volt. Éppen 326 március 1-ről maradt fenn egy hivatalos jegyzőkönyv, amely szerint így üdvözölték őt katonái valamely táborba való belépése alkalmával: «Felséges urunk Konstantin, az istenek őrizzenek meg téged a mi számunkra; ha te boldogulsz, mi is boldogulunk.»¹⁷⁴ Így hát nem akarta ezeket megsérteni azzal, hogy távolmarad szer-tartásukról, — ha már Rómába jött. De felcsigázott idegeit nem tudta megfékezni.

Zosimos még azt is mondja, hogy mindenki — szóval az összes pogányok — átkozta ezért őt s ez volt az oka, hogy vetélytársat keresett Rómának, ahová székhelyét áttegye.¹⁷⁵ Bár tudjuk, hogy Konstantinápoly ekkor már megkapta új nevét és építése is javában folyt már, de úgylátszik, hogy eleinte szerényebb szerepet szánt neki alapítója. Mintha először csak a régi falgyűrűn belül kezdte volna újjáépíteni.¹⁷⁶ Nem megvetendő források szerint¹⁷⁷ csak 328-ban bővítette ki nagy arány-

Αιγυπτίου (Ossius-t szidja így) *τὴν εἰς τὸ Καπτώλιον ἀνοδοῦ ὀνειδίζον ἀνέδην, τῆς ἱερᾶς ἀριστείας ἀποστατήσας, εἰς μίσος τὴν γερουσίαν καὶ τὸν δῆμον ἀνέστησεν.* Lásd még Philostorgios vitáját ez ellen, melyet J. Bidez hámozott ki, Byzantion 10, 1935, 413 sk., aki figyelmeztet rá, hogy Julianus Caesares c. művében is megvan ennek a nyoma.

¹⁷² Cod. Theod. XVI 2, 5.

¹⁷³ Zosim. II 29, 2—3.

¹⁷⁴ Cod. Theod. VII 20, 2: *Idem (Augustus) cum introisset principia et salutatus esset a praefectis et tribunis et viris eminentissimis, adclamatum est: Auguste Constantine, dii te nobis servent: vestra salus nostra*

salus... Lásd O. Seeck, Regesten 106 és 176.

¹⁷⁵ Zosim. II 30, 1: *Οὐκ ἐνεργῶν δὲ τὰς παρὰ πάντων ὡς εἰπεῖν βλασφημίας πόλιν ἀντιρρόπον τῆς Ῥώμης ἐξήτει, καθ' ἣν αὐτὸν ἔδει βασιλεία καταστήσασθαι.* Leo Gramm. p. 84, 19: *θεδῶς δὲ τὴν σύγκλητον Ῥώμης διὰ τὸ εἰς Χριστὸν πιστεῦσαι, ἐξῆλθε δῆθεν ἐπὶ τὸν τῶν Σκυθῶν πόλεμον.* — Akceptálja ezt az adatot p. o. Th. Keim, Der Übertritt Constantin's zum Christentum, 1862, 55.

¹⁷⁶ Így látja Th. Preger, Hermes 36, 1901, 342.

¹⁷⁷ Chron. Pasch. a. 328 p. 527 sq. Bonn. — Patria Constantinopoleos 55 sq. (Script. orig. Cp. p. 142 sq. Preger.)

ban — asztrológusok tanácsára választva ki rá egy szerencsés dátumot — a városfalak gyűrűjét.¹⁷⁸ Ha ez helyes, akkor Róma makacssága miatt felingerülve határozza el, hogy a birodalom eszmei középpontját sem hagyja meg Rómában, hanem nagy erőfeszítéssel Ellen-Rómát épít, mely már a Krisztus városa lesz.

Még néhány évig nem készült el az új székváros és a császár nem tartózkodhatott még ott, tehát szándékai még nem válhattak valóvá. Hacsak nem kezdődött meg már ekkor a szenátorok átcsábítása Konstantinápolyba, nem sokat tudhattak Rómában a forradalmi tervről. Róma különben — mintegy engesztelésül — újra pogány kormányzót kap Anicius Iulianus személyében (326—9).¹⁷⁹ Még egy fontos tény. Az új Ellen-Róma megszemélyesítése, amely, mint látni fogjuk, Konstantinápolyt már Róma versenytársának állítja oda, 330 májusáig nem jelenik meg a pénzekben. A konstantinápolyi veretek és velük együtt a többi verdékéi is Róma istennő dicsőségét hirdetik egyedül s ez jelentős ebben az időpontban.¹⁸⁰ Az Ellen-Róma tehát még nincs proklamálva.

De 330 felé már felcsillan a nagy fordulat első jele. Az előző évben meghalt Heléna anyacsászárnőt Rómában temetik el,¹⁸¹ abban a porphyrszarkofágban, melynek katonai tárgyú domborművei elárulják, hogy eredetileg férfinak és pedig Helena fiának volt szánva.¹⁸² Konstantin csak anyja mauzoleumát hagyja Rómának, abban a császári mauzoleumban, amelyet eredetileg magának építtetett,¹⁸³ amikor — a Pons Milvius után — még nem gondolt arra, hogy Róma helyett új tekintélyi és szakrális középpontot teremtsen birodalmának.

¹⁷⁸ Így Th. Preger, id. h. — O. Seeck, *Regesten* 69 és 178 szerint viszont Konstantin a jelzett napon a nyugaton tartózkodott. De lehetne az, hogy a dátumból az év a helyes és a napmegjelölés helytelen csak, mert tudjuk, hogy 328 március 1-én még Nicomediában volt s így az év elején még többször megfordulhatott épülő városában. Konstantinápolyban időzött előzőleg sovány adat-morzsaink szerint 327 június 11-én; Heracleában találjuk 329 aug. 3-án és október 25-én.

¹⁷⁹ O. Seeck, *R. E. I.*, 2199.

¹⁸⁰ Lásd megjegyzésemet: *Num. Közl.* 41, 1942, 5.

¹⁸¹ Utoljára: F. W. Deichmann, *Arch. Anz.* 1941, 735 skk. O. Seeck, *RE.* 7, 2822 tévesen teszi Helena halálát 335 és 337 közé Kr. u. Erről másutt.

¹⁸² P. Franchi de'Cavalieri, *Mélanges d'arch. et d'hist.* 36, 1916/7, 246 sk. (régebbi irodalommal). J. Ebersolt, *Byz. Zeitschrift* 30, 1930, 586 skk. H. v. Schoenebeck, id. m. 89, 1. jz. E. Caspar, id. m. 125.

¹⁸³ P. Franchi de'Cavalieri, *Mélanges d'archéol. et d'histoire* 36, 1916/7, 245 skk. F. W. Deichmann, *Archäol. Anzeiger* 1941, 740.

4. A VALLÁSI TÜRELMETLENSÉG FELÜLKEREKEDÉSE KONSTANTIN POLITIKÁJÁBAN.

Konstantin utolsó éveiben az Egyház hatalma egyre terebélyesedett. A pogányság megtűrése helyébe elnyomása lép.¹⁸⁴ Az újplatonikus Sopatros, aki 330-ban még segédkezett a varázserőt kölcsönző szerencsés körülményeket kifürkészni, amelyek között az új főváros felavatása történjen, valamely úton-módon e türelmetlenség áldozata lett.¹⁸⁵ A császár fennen hangoztatja a keresztényeknek való kedvezését,¹⁸⁶ buzdítja a városok lakosságát a régi kultuszok elhagyására, sőt jutalmazza is őket érte.¹⁸⁷ Csak ott kell magát némileg fékeznie, ahol az uralkodókultuszról volt szó, és ahol az ünnepi szokások teljes kiirtása az alattvalói hűség kárára lehetett volna. Jól érzékelhető ez egy híres umbriai feliraton. Hispellum városa az umbriai tartományi császárkultusz évfordulóinak ünnepi játékait szerette volna az etruriai Volsinii helyett megtartani, mert addig a két provincia közösen ünnepelt; s ezért erre és a dinasztia imáadásának szóló szentély építésére kért engedélyt az udvartól. E császárhű cselekedet jutalmául az uralkodó a *Flavia Constans* nevet adja a városnak, ami ritka kitüntetés nála. És hiába szidja «fertőző babonáság csalásának» (*contagiosae superstitionis fraudes*) a polytheizmus kultuszait, megengedi, hogy a *gens Flavia*-nak — tehát családjá élő s halott uralkodó-tagjainak s hozzátartozóinak — templomot állítsanak, melynek külön papságot (*pontifex gentis Flaviae*)¹⁸⁸ kreálnak. Megadja azt a kegyet is, hogy — az Egyház által annyira kárhozottat — gladiatori játékokat is megüljék itt is a császárünnepek hagyományos naptári napjain. De mindezt azzal a feltétellel, hogy e kultuszt semmiféle pogány ritussal se szennyezzék be.¹⁸⁹ E megoldás határozottan olyan célú, hogy a kecske is jóllakjon és a káposzta is megmaradjon. Épp ezért olyan

¹⁸⁴ L. Salvatorelli, *Ricerche religiose* 4, 1928, 322 ssk.

¹⁸⁵ Suidas, s. v. (p. ... Adler) szerint Konstantin ölette meg, hogy megmutassa, hogy már nem pogány érzelmű, Zosimos II 40, 3 szerint keresztény jobbkeze Ablabius. Eunapius (vit. soph. 462, 2 sqq.) szerint babonás udvari emberek tették tönkre Sopatrost. Lásd O. Seeck, *RE.* 3A, 1006 sk.

¹⁸⁶ CIL III 7000=Dess. 6091. Konstantin itt azt írja, hogy a phrygiai Orcistus lakóinak kérését leginkább az támogatja, hogy: *quibus omnibus quasi quidam cumulus accedit, quod omnes ibidem*

sectatores sanctissimae religionis habitare dicantur.

¹⁸⁷ L. az imént citált feliratot és hozzá Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften* 8, 24 ssk. Továbbá Euseb., *Vita Const.* 4, 37—39. Sozom. II 5, 7—8. Theophan., p. 38 de Boor.

¹⁸⁸ CIL XI 5283=Dess. 6623. Mommsen id. m. 42 sk.

¹⁸⁹ CIL XI 5265=Dess. 705. Lásd hozzá: Mommsen, id. m. E. Kornemann, *Beiträge zur alten Geschichte* (Klio) 1, 1901, 138. A. Piganiol, *Revue des Études anciennes*, 1929, ... de Domenicis, *Historia* 4, 1929, 270.

fából való vaskarika jellege van, mert hiszen a templom és a pap mégis csak isteni lényeknek járnak. Azután meg a népünnepségek megengedése s a régi istenek képmásainak a *pompa circensis* parádéjával járó felvonultatása s a véres párviadatok a pogány jelleget áldozatok nélkül is fenntartották bizonyos fokig a *gens Flavia* évfordulóin. Pedig ez az eset csak véletlenül megfogható láncszeme Konstantin általános politikájának a császárkultuszt illetőleg, melyet ilyen «fertőtlenített» formában még élete végén is meg akart őrizni. Talán legutolsó rendeletében a terhes közszolgáltatások alól mentesíti a tartományi császárkultusz papjait és volt papjait;¹⁹⁰ e magatartása utódjaira is irányadó volt és ezáltal a «csirátlanított» császártisztelet tisztségeit keresztények is viselték.¹⁹¹

Ahol tehát az alattvalói hűség érzelmeivel fonódnak össze a régi vallásos szokások, ott nem volt lehetséges ezeket egyszerűen megszüntetni, csak éppen keresztény szempontból mindenképpen tűrhetetlen vonásaikat nyesegeti le Konstantin. Pogányellenes politikájának ezt a sebezhető helyét természetesen rögtön észrevették a római arisztokraták, akiknek a következő évtizedekben sikerült ezen a réven megmenteni egyes népvigalom-jellegű ünnepeket, megkíméltetni a lerombolástól egyes szentélyeket.¹⁹²

De nemcsak a császártisztelet feladása veszélyeztette volna az államérdeket, hanem az is, ha Róma nagyságának fogalomkörét vagy Róma városának élő valóságát pogány multja miatt kikezdte volna a kereszténység mellé állott Konstantin s így ezt is meg kellett kímélni a most kezdődő irtó-hadjárat alkalmával, mely azután egyre csak fokozódott az antik vallások ellen.

Azok a forrásadatok, amelyek korunkig megőrződtek, azt a benyomást keltik, hogy Konstantin életében első sorban csak a Keleten folyt ez a dúlás és ez meg is felelhet a tényeknek. Arra is vigyáznunk kell, hogy se nagyobbnak, se kisebbnek ne állítsuk be a Konstantin alatt véghez vitt pusztításokat, mint amekkorák a valóságban voltak. Mert először is az egyházi emberek triumfáló nyilatkozatai a pogányság teljes megsemmisítéséről a feliratos kövek és egyéb adatok világánál erős túlzásnak bizonyultak.¹⁹³ A papság azért is általánosította ezeket a rom-

¹⁹⁰ Cod. Theod. XII 5, 2. — Előzőleg 335-ben adott kedvezmények : Cod. Theod. XII 1, 21. L. még Mommsen, id. m. 33.

¹⁹¹ V. Schultze, Zeitschr. f. Kirchengesch. 7, 369. P. Monceaux, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne. . .

¹⁹² Alföldi A., Isis-szertartások Rómában a IV. század keresztény császárai alatt. — A Festival of Isis in Rome under

the Christian Emperors of the IVth century (Dissertationes Pannonicae II 7), 1937, 30 skk.

¹⁹³ J. Geffcken, id. m. 96 és 280, s hozzá : V. Schultze, Gesch. d. Untergangs d. griech.-röm. Heidentums I, 1887, 326 és 2, 1892, 219. 262 s k. 315. 318 (az összes adatok felsorolásával).

bolásokat, mert az első keresztény monarcha halála után az ő eljárásából akart jogosítást meríteni ellenfele teljes kiirtására. De jogosítást kerestek ugyanerre rendelkezéseikben a nagy újtó fiai is;¹⁹⁴ másfelől éppen így túlozták a sokisten-kultuszokon ütött sebeket az elkeseredett pogány írók is.¹⁹⁵ De a pogányság végül mégis ezekbe a sebekbe halt bele, ha később is, amelyeket Konstantin utolsó éveiben kapott. Konstantin támadó politikája, mely ezekben az években teljesedett ki, régen fogant, régóta érett, de mégis új, felforgató forradalom, mely nem fér össze sem a 312-ben a keresztények iránt hirdetett türelemmel, sem a 324-ben a pogányok iránt beharangozott toleranciával. Mert ha nem is volt kár néhány lerombolt orientális szentélyért, melyekben az erkölcstelenség tobzódott, s ha némelyik régebbi imperátor is megvámolta már a templomkincseket szorultságában, vagy elhurcoltatott nagyszerű műalkotásokat görög szentélyekből, hogy Rómát díszítse velük, de a megsemmisítés egyiknek sem volt célja, mint Konstantinnak. Lényegében ugyanolyan irtóhadjárat ez, mint egy nemzedékkel előbb Diocletianusé a kereszténység ellen, ha szelídebb is annál.

Ezekben az években (330—337) kezdődött meg tehát a pogány kultushelyek lerombolása.¹⁹⁶ Nehogy oly hirtelen csapásra gondoljon valaki, mint amikor Diocletianus üldözései kezdetén hirtelen s egyszerre szétdúlták mindenütt a keresztény templomokat. Itt szórványosan kezdődő, esetenként mérlegelt rendszabályokról van szó. Néhol a bronzajtókat vitették el, vagy tetejük fémborítását húzták le a császár parancsára, aki máshol az aranyból-ezüstből való istenszobrok fémtakaróját szakíttatta le vázukról, a bronzszobrokat pedig beolvasztatta, — miután számos műremeket már Konstantinápoly díszítésére cipeltetett el.¹⁹⁷ Azóta szegénység uralkodott a szentélyekben.¹⁹⁸ Egyeseket bezáratott, ha nem is mindet, mint Eusebius és mások állítják.¹⁹⁹ Konstantinápoly építésére, a katonák és kegyencek megajándékozására, a nemesfém-pénzverés feljavítására hatalmas tőke szabadult fel e harácsolások által, melyet hajlandóságának engedve nyakló nélkül pazarolt.²⁰⁰

Azok közül a pogány szentélyek közül, melyeket Konstantin le-

¹⁹⁴ Cod. Theod. XVI 10, 2.

¹⁹⁵ J. Geffcken, id. m. 95, 41. jz.

¹⁹⁶ A. Piganiol, L'Empereur Constantin, 1932, 185 sk. (az adatokkal).

¹⁹⁷ Euseb., Vita Const. 3, 54 (p. 101 sq. Heikel). Iulian or. 7, p. 296, 2 Hertlein.

¹⁹⁸ Liban., or. 30, 6 (3, p. 90 Foerster); or. 62, 8 (4, p. 350 Foerster).

¹⁹⁹ Euseb., Vita Const. 4, 23. Iulian., id. m. Eunap., Vit. soph., Aedes. p. 461 Boissonnade. Chron. pasch. p. 561, 10 Bonn. Oros. VII 28, 28. Socrat., h. e. 1, 3. Sozom., h. e. II 5, 1 sqq.

²⁰⁰ Forrásadatok: A. Piganiol, id. h. L. Wrzoł, Weidenauer Studien 1, 1906, 251 skk.

romboltatott, voltak olyanok, amelyek a Szentírás eseményeinek színhelyein a keresztény kegyeletet sértették, vagy erkölcstelen ritusaikkal megbotránkozását váltották ki.²⁰¹ De voltak olyan rombolásai is, amelyek különösen népszerű szentélyek elpusztítását tűzték ki célul, a bálványaikban lakó démoni potenciák megsemmisítését; ilyen eset volt a kilikiai Aegae Asklepios-szentélyének feldúlása,²⁰² amelyet nem lehet azzal mentegetni, hogy omladozófélben volt s csak ezért került csákány alá.²⁰³ Úgyhogy bár még mindig restaurálnak itt is, ott is szentélyeket,²⁰⁴ a polytheizmus végleges felszámolása már javában folyt, amikor Konstantin elhunyt.

Annál megkapóbb ellentét ezzel szemben, hogy Róma pogánysága ekkor még teljesen érintetlen. Pedig a templomok ellen szóló császári rendeletek *eo ipso* általánosan kötelező érvényűek voltak, mint minden császári rendelet. Sőt az sem lehetetlen, hogy Konstantin már általános áldozási tilalmat is kiadott, ha halála meg is akadályozta a pogányság teljes kiirtásában.²⁰⁵ Nemcsak Eusebius állítja ezt, aki olyan közel állt az eseményekhez, hogy akarattal sem hazudozhatott volna olyasmit, aminek valótlan volta környezete és kortársai előtt nyilvánvaló lett volna, hanem halála után négy esztendővel hivatkozik már ily tilalmára 341-ben fia Constans.²⁰⁶ Még ha utóbbi «eltúlozta volna is azt, ami e rendeletben foglaltatott és ha nem is annyira formális előírásokat tartalmazhatott volna ez az áldozás ellen, mint inkább általános fenyegeté-

²⁰¹ Adatok összeállítása megtalálható például: V. Schultze, id. m. 1, 51 skk. J. Geffcken, id. m. 95.

²⁰² Így K. Müller, Kirchengeschichte 1², 1929, 360. — Lásd Sozom. II 5, 5.

²⁰³ Mint Geffcken, id. h. 42. jz. véli, aki nem jól ítéli meg Konstantint, amikor azt írja róla, hogy «der Kaiser dachte nicht daran, an einen ehrwürdigen Tempel oder einen alten Kult zerstörende Hand zu legen».

²⁰⁴ Adatok Geffckennél, id. h., 44. jz.

²⁰⁵ Részletesen tárgyalta ezt már Le duc de Broglie, L'Église et l'Empire romain au IVe s. 1, 1860, 462 skk. — Véleményünk megegyezik a következő tudósokéval: V. Schultze, Zeitschrift f. Kirchengesch. 8, 1886, 529 ff. és ua., Gesch. d. Untergangs d. griech.-röm. Heidentums 1, 1887, 56 skk. F. X. Funk, Kirchengesch. Abhandlungen u. Untersuchungen 2, 1899, 10. O. Seeck, Geschichte

d. Untergangs d. antiken Welt 1⁴, 61 és 474. N. H. Baynes, Constantine the Great 47., stb. — Mások úgy próbálják magyarázni ezt a dolgot, hogy ez csak speciális tilalmak helytelen általánosítása, nem külön generális áldozási tilalom. Így például C. Carassai, Archivio della Soc. romana di storia patria 24, 1901, 33 n. 5. L. Salvatorelli, Ricerche religiose 4, 1928, 324 sk. H. Lietzmann, Gesch. d. alten Kirche 3, 1938, 140. L. Duchesne, Histoire ancienne de l'Église 2^a, 76 sk. J. Geffcken, id. m. 93 sk., és 23. jz. — Lásd még F. Martroye szerintem elhibázott dolgozatát, Bulletin de la Soc. nat. des Antiquaires de France 1915, 280 skk. és bővebben Revue historique de droit fr. et étr. 4 sér. 9, 1930, 669 skk. Csatlakozik hozzá H. Grégoire, Byzantion 7, 1932 661 skk. A. Piganiol, id. m. 142 (v. ö. fent, 93 jz.).

²⁰⁶ Cod. Teod. XVI 10, 2.

seket, hogy ezekkel megrémítse a határozatlanokat és siettesse a meg-
térést»,²⁰⁷ elvi jelentősége ez esetben sem csökkenne.

5. A RÉGI RÓMA ÉS AZ ÚJ RÓMA.

A birodalom egyedüli ura új fővárosát 330 május 11-én huszonöt éves uralmi jubileumának fényes ünnepségeivel egybekötve avatta fel,²⁰⁸ minden pogány színezettől mentes középpontot²⁰⁹ teremtve krisztianizált államszervezetének. Konstantinápolynak ezt a tisztán keresztény jellegét, melyet az egyházi írók érthető büszkeséggel domborítanak ki, kétségbe merete ugyan vonni a későkori világ egy nagy ismerője,²¹⁰ de ellenkezését csattanósan megcáfolják a felavatás emlékére óriási tömegben vert aprópénzek és medaillonok, amelyeken a várost megszemélyesítő nőalak (*Tyche*) kezében a Krisztus keresztjén nyugvó világgömb van ábrázolva, tehát a kereszténység viláгурalmának eszmei középpontja az új főváros.²¹¹ Alapítója szerint Isten parancsolta meg neki álmában ennek megalkotását.²¹² Felszentelése misével történt.²¹³

Azonban ahogy kimagasló történelmi személyiségek neve utánuk az uralkodás fogalmának kifejezésévé vált és ahogy például mi is Caesar nevével jelöljük a császár-t, vagy ahogy Nagy Károly neve szállott át nálunk is királyaink megjelölésére, úgy a világhódító Róma neve is azt jelentette egyszerűen, hogy uralkodó város. Ezt a tényt és a velejáró

²⁰⁷ Így G. Boissier, *La fin du paganisme* 1⁸, 65. — Emellett szólhatna a komoly pogány rhetor Libanius vallomása is, aki nem tudott Konstantin ily tilalmáról, tehát ez csak utolsó pillanatban kiadott hatástalan rendelkezés, vagy általános fenyegetődzés lehetett, or. 30, 6—7 (3, p. 90 F. Konstantinról): *ἡγησάμενος αὐτῷ λυσιτελεῖν ἔπειρόν τινα νομίξειν θεὸν εἰς μὲν τὴν τῆς πόλεως περὶ ἣν εἰσπούδασε ποιῆσαι τοῖς ἱεροῖς ἐχρήσατο χρήμασι, τῆς κατὰ νόμου δὲ θεραπείας ἐκίνησεν οὐδὲ ἐν, ἀλλ' ἦν μὲν ἐν τοῖς ἱεροῖς πενία, παρῆν δὲ ὄραν ἅπαντα τὰλλα πληρούμενα. καταβάσης δὲ τῆς ἀρχῆς ἐπὶ τὸν εἰς ἐκεῖνου, . . . οὗτος οὖν ἐν τῷ κελεύσει παρ' αὐτῶν βασιλευῶν ἄλλα τε οὐ καλὰ πείθεται καὶ μηκέτ' εἶναι θυσίας.*

²⁰⁸ Hesych., *Πάτρια Κπόλεως* 42 (Scriptores orig. Cp. 1, 18 Preger). Chron. pasch. a. 330 (Mon. Germ., auct. ant. 9, 233 sq, Mommsen).

²⁰⁹ Euseb., *Vita Const.* 3, 48 (p. 98 H.). Socr., h. e. 1, 16. Sozom., h. e. 2, 3. Augustin., *De civitate Dei* 5, 25. Oros. VII 28, 27, etc.

²¹⁰ O. Seeck, *Geschichte d. Untergangs d. ant. Welt* 3², 426 sk. Ugyancsak L. Bréhier, *Rev. hist.* 119, 1915, 255 skk., akinek munkájára a részletes adatokat illetőleg utalunk.

²¹¹ A pénzek ezen s alább említett indiciumait egy cikkemben tártam fel: *Numizmatikai Közlöny* 41, 1942, 9. — Lásd már H. v. Schoenebeck, id. m. 41 és 61 sk.

²¹² Sozom. 2, 3. Cod. Theod. XIII 5, 7 és ehhez O. Seeck. id. m. 1⁴, 473.

²¹³ Malalas 13, p. 320, 18 Bonn s hozzá V. Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften* I., Konstantinopel, 1913, 7, 2. jz.; 8, 7. jz. H. Lietzmann, *Sitzungsber. d. Preuss. Akad.* 1937, 268.

számos fogalmi kötöttséget kiirtani az alattvalók gondolkodásából lehetetlen volt. De maga Konstantin sem tudott megszabadulni ettől a mély gyökerű fogalomkörőtől és így önként adódott, hogy ha új centrumot teremt a kereszténnyé tett *imperium Romanum*-nak, az megint csak egy «Róma» lehet. Amikor tehát az új «Konstantin-várost» megalkotja, a régi Rómát másolja le szellemi és anyagi téren, hogy az újjal pótolhassa.

Eles, új világosságot vet erre a törekvésére a Konstantinápolyt meg személyesítő allegorikus nőalaknak az a megfogalmazása, mely a felavatási ünnep alkalmából Rómában vert emlékérmeken tűnik fel. Pedig nem az új székvárosban felállított *Tyche*-szobor pontos másolatai ezek, ahogy a *Constantinopolis*-i pénzverde pompás ezüstmedaillonjai bemutatják,²¹⁴ de éppen ez a *poetica licentia* adott alkalmat arra, hogy ennek segítségével e nemtő ábrázolásának politikai tartalmát annál jobban kidomboríthassák. Mert ezeken az érmeken *Constantinopolis* mellképe mindig párba van állítva *Urbs Roma* istennőjének büsztjével, még pedig úgy, hogy tudatosan kihangsúlyozott ellen-kompozíciót mutasson amavval, szóval, hogy Ellen-Rómának állítsa²¹⁵ be a Konstantin-várost.

Ezt a *Tyche*-változatot az isteni szimbolumoknak a pogány vallások összeolvadása során jellegzetessé vált halmozása jellemzi; kétségtelenül Sopotros, vagy más olyan valaki agyalta ki ezt azok közül a filozófusok, misztagógusok vagy asztrológusok közül, akik az új főváros felavatásának kitervezésénél közreműködtek.²¹⁶ Az isteni jelképeknek ez a halmozása arra való, hogy *Constantinopolis*-t általuk épp úgy a béke, a győzelem s a bőség úrnőjének mutassák be, mint az igazi, világhódító Rómát. A *Tyche* falkoszorús, bőségszarut tartó, szárnyas és lábát hajóorron nyugtató képmása *Rhea*, *Abundantia*, *Victoria* és *Ceres* attributumait egyesítő istennő, akinek, mint *Victoria Augusti*-nak a római szuverenitás legfőbb jegyét, a jogos győzelmet tulajdonítják — mindig kifejezetten párba állítva a *dea Roma*-val. Mily jellemző, hogy az első Krisztushívő a cézároknak trónján csak a későantik gondolkodás pogány képzettársítása útján és pogány formanyelvén tudja szabatosan megjelölni új Rómája helyzetét a régivel szemben! Az ellentétes tükrözésnek ez a módszere továbbkísérhető a Konstantinváros szellemi megmintázásán, materiális kivitelén.

²¹⁴ Lásd idézett cikkemben (Num. Közl. 41, 1942) a részleteket és a szakirodalom felsorolását is.

²¹⁵ Eutrop. X 8, 1: *primusque urbem nominis sui ad tantum fastigium evehere*

molitus est, ut Romae aemulam faceret. — A részletekre L. Bréhier idézhetjük, Rev. Hist. 119, 1915, 249 sk.

²¹⁶ Th. Preger, Hermes 36, 1901, 338 sk.

Ilyen vonása mindjárt az ellentétes hasonításnak egy új szenátus életrehívása Konstantinápolyban. «Csodálkozva kell kérdeznünk, hogy hogy jött ahhoz egyáltalában Konstantin, aki a mindent átfogó monarchia kiépítését befejezte, hogy új rezidenciájában egy oly testületet újítson meg, mely legtöbb elődjének szála volt a szemében». ²¹⁷ Ez valóban meglepő, de nem is a politikai valóságnak szólott, hanem a kor elvont szelleméhez annyira illő deduktív elgondolás: ha már Róma, szenátusának is kell lenni. Az új szenátusnak nemcsak palotát épített a császár városa legpompásabb építészeti környezetében, hanem igyekezett jó módú provinciálisok mellett az örök városból is átcsábítani előkelő családokat, hogy minél rómaibb ízű legyen az új kúria, főúri lakóházakat emeltetve annak a néhány szenátori familiának — jobbra keresztények lehettek ezek — akik engedtek hívásának. ²¹⁸

Talán még különösebben hat, hogy a császári mindenhatóság lombikjában kifőzött Új-Róma nem nélkülözhetette a szenátus mellett azt sem, hogy az egykor világverő rómavárosi polgárság mesterkéltséggel párhuzama gyanánt egy «római népet» ne csődítsenek össze Bizáncban. Ezen a régi, közjogi nevének nevezik ezt az újpolgár lakosságot *populus Romanus*-nak a 335-ben kiadott helybeli pénzveretek, ²¹⁹ talán abból az alkalomból, hogy adómentességgel biztosította jólétüket a császár. ²²⁰ És ha a rómavárosi *plebs* legalább őselődjeinek páratlan érdemei révén rászolgált arra, hogy hálából kenyérrrel s egyéb élelmiszerekkel ellássa az állam, Konstantinápoly polgárainak anélkül nyújtotta ezt a nagy és a közre igen terhes privilegiumot 332 óta a császári kegy, hogy erre bármi érdemet is szereztek volna. ²²¹ Mindezekből látszik, hogy az alapító szándéka szerint latin jellege lett volna az új székvárosnak, ²²² amelyben, mint új világszemléleti centrumban ülte meg a *conditor* harmincéves uralmi évfordulóját 335 július 25-én. ²²³

²¹⁷ O. A. Ellisen, *Der Senat im ost-römischen Reich*, 1886, 16 sk.

²¹⁸ Zosim. II 31, 3. Sozom., h. e. II 3, 6; II 34, 4. Glycas 4, 462. *Πάτρια Κπόλεως* 40 (Script. orig. Cpol. I, 17 Preger); uo. I, 63 (2, p. 146 Pr.); I, 67 (2, p. 148 Pr.) 70 (uo. 149), etc. O. A. Ellisen, id. m. 10 és 12. Ch. Lécrivain, *Le sénat romain. depuis Dioclétien à Rome et à Constantinople* (Bibl. d. Écoles Fr. d'Athènes et de Rome fasc. 52), 1888, 217 skk.

²¹⁹ J. Maurice, *Numismatique Constantiniene* I, p. CLIII és 2, 1911, 536 sk.

²²⁰ Cod. Theod. XI 16, 6. Lásd hozzá O. Seeck, *Regesten* 41, I. 89, 33 és 183.

²²¹ Zosim. II 32, 1. Chron. Pasch. a. 332 (p. 531 Bonn = Chron. Min. I, p. 234 Mommsen) és u. o. p. 533, 10 Bonn. Socrat, H. E. I, 35. Philostorg., H. E. 2, 9 (p. 22 Bidez), stb. Egyéb adatok és irodalom: E. Gebhardt, *Studien über das Verpflegungswesen von Rom und Konstantinopel in der späteren Kaiserzeit*. Diss. Dorpat 1881. L. Bréhier, *Revue Hist.* 119, 1915, 253 sk.

²²² E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches* I, 1928, 197.

²²³ O. Seeck, *Regesten* 183.

Az új fővárosnak tetőtől talpig Rómának kellett lennie. Alapítója maga is szívesen nevezte «második Rómának» (*δευτέρα Ῥώμη-altera Roma*)²²⁴ és kiszakítva régi provinciális keretéből, külön kerületté teszi, mint mintaképét. És nemcsak arról van itt szó, hogy önálló közigazgatási kerületté lett az új székváros, hanem sokkal többről: Constantinopolis oly kiváltságot is nyer evvel együtt, mely jogi tekintetben is Róma színvonalára emeli. Ez a *ius Italicum*, amelyet akkor már maga Itália is elvesztett s csak Róma lakosai élveztek s amely avval járt, hogy a földadót nem kellett fizetni és a *capitatio* új adórendszerének súlyos terhei alól is mentesítve voltak e privilégium birtokosai.²²⁵

De kiterjedésének méreteiben és lakószámaival is igyekszik az új székvárost a régihez hasonlóvá tenni Konstantin.²²⁶ Ez is a hét halom városa, melyek egyikét Capitolium-nak hívták, s ezt is 14 kerületre osztja.²²⁷ Nagyszerű új császári palotája van, melynél az a fontos, hogy «nem kisebb Rómáénál»,²²⁸ mellette hippodrom, császári páhollyal «a rómainak hasonlatosságára»²²⁹, *forum* és reprezentációs épületek, mint amott.²³⁰ A római fórumon álló *milliarium aureum*-ot, a birodalom úthálózatának kiindulópontját, a konstantinápolyi *million* utánozza az Augustaeon terén. Itt is két hatalmas keresztény bazilika — az egyik a császárbéke híres Augustus-féle oltára ellenképe gyanánt «a szent béke» (Irene) egyháza.²³¹ És már láttuk főntebb, hogy az új főváros *Tyche*-je vetélkedő utánzata Róma istennőjének, mely ki akarja sajátítani ennek világuraló és világboldogító potenciáit. E tény rávilágít arra is, hogy Konstantin — megfogadva Sopatros vagy valamelyik másik teozófus tanácsadója javaslatát, a régi főváros misztikus-pogány titkos nevét, a *Flora*-t, *Anthusia* görög fordításban tényleg átvehette újonnan alapított székvárosa számára.²³²

²²⁴ Lásd F. Dölger, Zeitschr. für Kirchengeschichte 56, 1937, 1 skk. Konstantinápolynak a Cod. Theod. XIII 5, 7 említett *aeternum nomenje* Rómával való szembeállítás is lehet, v. ö. V. Schultze, Altchristl. St. u. Landsch. I., Konstantinopel 1913, 6, 1. jz. W. Ensslin, Gnomon 7, 1931, 262.

²²⁵ Adatok: L. Bréhier, Rev. Hist. 119, 1915, 252.

²²⁶ Chron. Pasch. p. 530 Bonn, etc.

²²⁷ V. Schultze, id. m. I, 8 és 177 sk. L. Bréhier, Rev. hist. 119, 1915, 247 254; K. Hönn, Konstantin der Grosse, 1940, 149.

²²⁸ Zosim. II 31, 1.

²²⁹ Chron. Pasch. a. 328 (p. 528 Bonn) V. ö. p. o. J. Ebersolt, Le Grand-Palais impérial de Cple, 1910, 13 sk.

²³⁰ Lásd például J. Ebersolt, Le Grand Palais impérial de Constantinople, 1910, 14 sk. V. Schultze, Altchristliche Städte und Landschaften I. Konstantinopel, 1913, 7 skk. A. Piganiol id. m. 202. D. Lathoud, Échos d'Orient 23, 1924, 296 sk.

²³¹ V. Schultze, id. m. 4. H. Lietzmann, Geschichte der alten Kirche 3, 1938, 136.

²³² Hiába ragadja ennek a hiradásnak (melynek forrásait s irodalmát adja G. Wissowa RE. I, 2393) realitását D. Lathoud, Échos d'Orient 24, 1925, 181 sk. Mert már főntebb láttuk, hogy a Lydus által felsorolt titkos nevek közül az *Eros*-t valóban használták 320—324 közt (l. 104 jz.); másrészt az egész elgondolás pompásan illik a fent vázolt koncepcióhoz.

Hogy Róma nagy kultúrszínvonalát is utánozhassa, rengeteg szobrot és egyéb műkincset hurcoltat oda mindenfelől²³³ és a filozófusokat, rhetorokat sem nélkülözhetette. Ide is temetkeztek, mint az új, keresztény Róma megteremtője,²³⁴ miután halála előtt valamivel forma szerint belép az Egyház egyszerű tagjai közé²³⁵ és a vég közeledtekor felveszi a keresztiséget — kora szokása szerint így akarván e szertartás után bűnözés nélkül bejutni a paradicsomba.²³⁶

Annál érdekesebb, hogy Konstantin az igazi Róma elsőbbségét a maga Új-Róma fővárosa előtt pillanatra sem merete kétségbe vonni. Már amikor «második» Rómának nevezi,²³⁷ kifejezésre jut, hogy a saját alkotását önként alárendeli a birodalom igazi szülőanyjának. Úgy lett tehát, mint ahogy még Julianus is kifejezte ezt II. Constantius előtt: Konstantinápoly annyival több minden más városnál, mint amennyivel Rómánál kevesebb.²³⁸ Az új szenátus tagjainak csak *viri clari* a címe, nem *clarissimi*, mint a római szenátoroknak.²³⁹ A város kormányzója nem az igen előkelő *praefectus urbi*, mint Rómában, hanem a csekélyebb tekintélyű, alacsonyabb rangú *proconsul* címet viselte. E meghajlás az *urbs aeterna* előtt annak politikai súlyát magárahagyása dacára is hirtelen újra megnövelte. Mert amikor Konstantin szabatosan körülírta új fővárosa helyzetét — ne feledjük, hogy a szigorú rangsori igazodás tartja össze és a ranglétrán való emelkedés vágya fűti az egyre gépiesebb alkatú későrómai társadalmat — akkor egyúttal a régi Róma rangelső pozíciója is pontos megállapítást nyer. És amint Augustus elgondolásai évszázadokig irányadók maradtak, úgy az is hosszú időig megtartotta akarata bélyegét, amit Konstantin formába öntött; így ezen a téren is. Azt is tudnunk kell azonban, hogy azoknak a rendelkezései, akik döntő pillanatokban milliók sorsa felett döntenek, csak egy lépést jelente-

²³³ Lásd már Chr. G. Heyne, Soc. Reg. Scient. Götting. Comm. Class. Hist. et Philol. 10, 1788—9, 80 skk, 11, 1780—91 1 skk; 12, 1792—4, 273 skk. A későbbi forrásadatok jó részét v. ö. most Script. Orig. Cp. ed. Th. Preger, fasc. 1—2. Lásd még például V. Schultze, id. m. 17 skk. és u. a. Zeitschr. für Kirchengeschichte, 7, 1885, 352 skk.

²³⁴ A. Kaniuth, Die Beisetzung Konstantins des Grossen (Breslauer Histor. Unter-such. 18), 1941.

²³⁵ Így: K. Müller, Kirchengesch. I², 361. lásd még: Ed. Schwartz, Gött. Gel. Nachr. 1904, 545. U. a. Kaiser Konstantin und die kristliche Kirche², 1936, 63

F. J. Dölger, Konstantin der Grosse und seine Zeit, 1913 (19 Suppl. der Röm. Quart.), 437 skk. K. Müller, Zeitschr. f. Neutest. Wiss. 24, 1925, 285 sk. U. a. Hist. Zeitschr. 140, 1929, 269 sk. F. Stähelin, Zeitschr. f. Schweiz. Gesch. 17, 1937, 413.

²³⁶ F. J. Dölger, id. m. 429 skk.

²³⁷ F. Dölger, Zeitschr. f. Kirchengeschichte 56, 1937, 18, 31 jz.

²³⁸ Iuliani or. 1, 4 (p. 16 Bidez).

²³⁹ Forrásadatok: E. Stein, id. m. 1, 194, 7. jz. — Ez az alacsonyabb rangsorolás sem tehetné kívánatossá az előkelő római családoknak, hogy Konstantinápolyba költözzenek át.

nek a fejlődés útján, amely nem áll meg, nem tartja ugyanazt az irányt, akárhogy szeretnék. Konstantin újjárendezésével is így volt, de nézzük először, hogy mit is akart ő ezzel.

Amikor Konstantinápoly kimondotta a keresztény császárság eszmei centrumává válik, akkor a császár lemondván Rómáról, ez *ipso facto* megmarad a régi tradíció mentsvárának. A kettőnek egymáshoz való viszonyát jól kifejezésre juttatja az *Urbs Roma* és *Constantinopolis* megszemélyesítésének mellképe az említett pénzekben. Hogyha az Új-Róma nemtőjének vállán a Krisztus keresztjén nyugvó világgömb nyugszik és így ez a kereszténység új fővárosát jelképezi, bárki kérdezhetette, hogy mit képvisel akkor a másik. Vajjon nem maradt e ez — amely itt tudatosan szembe volt állítva a másikkal — a keresztény világból kirekesztett pogányoké? Az *Urbs Roma*-pénzekben az anyafarkas van az ikrekkel a hátlanon, az őspogány származási mítosz csodás állata; az ikrek fölött a dioszkurok csillagai ragyognak és láthatatlanul ott lebegnek e kép körül az isteni ősök, Mars és Rhea, ott ködlik mögöttük Juppiter felhő-trónja és a pogány-római pantheon. A nagyobb kiadású emlékpénzekben a farkas és az ikrek barlangjához meglepett pásztorok közelednek, élénk taglejtésekkel adva hírt egymásnak a csodálatos eseményről: nem a bethlehemi pásztorok újtestamentumi jelenetének ellenpárja ez?

Konstantin e kényszerű reverenciája a római mult iránt más alkalmakat is szült arra nézve, hogy a nagy hagyományok letéteményesei megglobogtathassák a régi zászlókat a birodalom népe felé. Tudjuk már, hogy alkalmat adott erre például a kirívóan pogány jellegétől megfosztott, de továbbra is fenntartott császárkultusz is. A római pénzverdének egy, talán újévi emlékpénze utolsó éveiben Juppiter mezében ábrázolja Konstantint, amint egyik Caesar-fia, az új Bacchus-világhódító szerepében friss győzelmi jeleket hoz elébe.²⁴⁰ Amikor 337-ben meghal, fiai eltűrték, hogy a szenátus régi szokás szerint megszavazza égbemene-telét.²⁴¹ Mert hiszen az «isteni» (*divus*)-cím becikkelyezésére más szerv nem volt. Igaz, hogy a konszekrációja emlékére vert pénztípusok előlapjai óvatosan csak *d(i)v(us)* rövidítésben adják ezt, hátlapjaik pedig egészen elkerülik és csak «isztelendő emlékének» felírással ábrázolják égbeszál-lását. De itt is úgy van, mint a hispellumi feliraton láttuk; a császár-imádás megmarad, csak keresztény szempontból bántó formáit takar-

²⁴⁰ Lásd fejtegetéseimet Num. Közl. 41, 1942, 9.

²⁴¹ Eutr. X. 8, 2: *Atque inter divos meruit referri*. V. ö. Aur. Victor, Caes.

41, 5: *pro conditore seu deo habitus*. A feliraton előforduló *divus* címe összeállítva E. Ferrero, Dizionario epigr. 2, 651.

gatták el kissé.²⁴² És mivel a *Ven(erandae) mem(oriae)* dedikációjú menybeszálási jelenetet az imperium összes verdéi verik, ennek kibocsátását csakis az utódok rendelhették el, akiknek tekintélyét erősítette atyjuk megdicsőülésének pogány alapú elképzelése. Másfelől véletlenül maradt jele annak is, hogy a szenátus persze nem így, hanem az eredeti módon értette Konstantin konszokrációját: lefestette az új *divus*-t, amint az aether közepette az ég félkörívén ül,²⁴³ úgy mint a többi *regnator poli*-t, a földi világ urából lett kozmikus uralkodót szokták ábrázolni.²⁴⁴ Bár a keresztény udvaroncok szemet hunyva pogány jellege előtt, nem kifogásolták természetesen e jelképes glorifikációt,²⁴⁵ nem lehet vitás ennek a Krisztus tanával mereven ellenkező emberistenítése. A római pogányság e kifelé is sugárzó életjelei mellett befelé, a város szűkebb körében zavartalanul folyt tovább a régi kultuszok élete, anélkül, hogy az ellenük hozott császári rendeleteknek bármi foganatja lett volna. Az sem véletlen például, hogy a római pénzverdéből egyetlen Krisztus-jeles veret sem került ki Konstantin életében.

Miután a császárság otthagya Rómát, ennek érdekeit újra csak a szenátus képviselte, mint egykor; viszont a császár most, Rómára korlátozva ugyan lehetőleg, de mégis elismeri e testület régi főrangját s így ennek fellépése új hangsúlyt nyer. Róma erkölcsi hagyatékát, a mi legitimitás-fogalmunkhoz hasonlítható *mos maiorum*-ot a kereszténység totális uralmi igényeivel szemben nagyobb nyomatékkal képviselhette, mint addig.

Már említettük, hogy a szenátusban a Konstantin által behozott municipális elemek hamar átalakultak a római légkörben, vagy elkallódtak és hogy továbbra is a nagy familiák hagyományai maradtak irányadók. Az utóbbiak közül néhány rokonságba jutott a dinasztiaival. A császár hűgát, Eutropiát Virius Nepotianus vette nejéül, akivel Rómában élt;²⁴⁶ Popilius Nepotianus, a 336. év consulja, ebből a házasságból

²⁴² Egy későbbi galliai aprópénzcsoporton ki van írva, hogy *divo*, míg a hátlaapon kereszt ellenesúlyozza ezt. Lásd J. Maurice, Num. Const. I, pl. 23, 23; 2, pl. 4, 25 és 6, 27. L. e. kérdésekhez: P. Franchi de' Cavallieri, Mélanges d'arch. et d'hist. 36, 1916—17, 256 skk. Láng N., Károlyi Árpád Emlékkönyv 1933, 332. P. Lejay, Revue de Philol. 36, 1912, 201 sk. A. Kaniuth, id. m. 69. Th. Mommsen, Ges. Schriften 8, 44 sk.

²⁴³ Euseb., vita Const. 4, 69 (p. 146, 19 sqq. Heikel).

²⁴⁴ Részletesen fogunk szólni erről a

szalonikii Galerius-iv publikációjával kapcsolatban.

²⁴⁵ Konstantin apjáról írja ennek udvaronc versfaragója, Optatianus Porphyrius, carm. 8, 19 sq.: *et res Constanti nunc exerit inclita Fama, aucta stirpe pia, voto accumulata perenni, sancta suas sedes ad mentis gaudia migrat aetherio residens felix in cardine mundi.*

²⁴⁶ O. Seeck, R. E. 6, 1519. — W. Ensslin, Annuaire de l'Inst. de Philol. et d'Hist. Orient. 2, 1933—34 (Mélanges Bidez) 369 szerint ez a 336. év konzulja.

származott. Ugyanígy rokoni viszonyba jutottak Konstantin családjával Ceionius Iulianus Camenius, Róma kormányzója a 333-34 években.²⁴⁷ Ezekről fel kell tételeznünk, hogy belesodródhattak a kereszténység áramlatába. A konzulok között is találunk keresztényeket Konstantin uralmának végén. Valószínűleg keresztény Flavius Gallicanus, a 330. év consulja.²⁴⁸ Azután a 331. év consuljai közül a monarcha egyik fő bizalmasa, Ablabius, aki birodalomkerületi kormányzó — *praefectus praetorio* volt mellette legalább 329 óta haláláig;²⁴⁹ majd 333-ban Zenophilus. Másrészt azonban a császár és családtagjai mellett még mindég kiveszik a részüket 312 óta állandóan a római nagybirtokos családok is a konzulátusból, mely a későrómai korszakban is a legnagyobb reprezentációs kitüntetés marad; ez a kedvezés tehát még Konstantin *optimus princeps* korszakának magatartásából ered. 330-ban konzul Tullianus Symmachus Valerius, akinek éppúgy meg lehetett a része a pogány reakció kifejtésében, mint annak legnagyobb erő kifejtésében utódainak.²⁵⁰ Amnius Bassus, aki a 331. év egyik névadó konzulja volt, Amnius Anicius Iulianusnak, a 322. év konzuljának veje és ezért e kiemelkedő családdal egyenrangú körökből való; a keresztiséget ő még nem vette fel, csak fia.²⁵¹ Az Aniciusok adták 334-ben is az egyik konzult, akinek egyes neveit gyakran viszontlátjuk a későbbi generációk legelőkelőbbjeinek nomenclaturájában: Amnius Manius Caesonius Nicomachus Anicius Paulinus Honorius-nak hívták.²⁵² A 335. újévkor hivatalba lépett Ceionius Rufius Albinus²⁵³ a 311. és 314. esztendő konzuljának a fia; apját «rendkívül vallásosnak» (*religiosissimus*) nevezi egy felirat²⁵⁴, őt magát *philosophus*-nak egy másik,²⁵⁵ bizonyára újplatonikus volt s mint ilyen, meggyőződéses pogány. Irodalmi működéséről is hallunk: az akkori retorikus műveltség istápolására írhatta dialektikai és geometriai tárgyú munkáit. Konzulsága után Róma kormányzója lett, és sikerült neki

²⁴⁷ O. Seeck, RE. 3, 1859 Nr. 19. H. v. Schoenebeck, id. m. 73 skk.

²⁴⁸ O. Seeck, RE. 7, 668 Nr. 7.

²⁴⁹ J.-R. Palanque, Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire 1933, 7 skk. O. Seeck, RE. 1, 103 sk. H. v. Schoenebeck, id. m. 73.

²⁵⁰ Seeck, RE. 4 A., 1141 és ellene Ensslin, RE. 7A, 998: hogy miért lett volna ez az első ismert Symmachus azon barbárok egyike, akiket Konstantin a konzulátussal kitüntetett (Amm. XXI. 10, 8; v. ö. O. Seeck, Hermes 41, 1906, 533), azt nem értjük. Hiszen Seeck is koncedálja, hogy

neje előkelő családból származott; a Konstantin által esetleg csak *suffectus* konzulsággal kitüntetett barbárokat inkább a katonák között kell keresnünk, nem pedig a nagy polgári karriert befutott férfiak között.

²⁵¹ O. Seeck, RE. 1, 2199 sk. és 3, 108, Nr. 18.

²⁵² O. Seeck, RE. 1, 2199 Nr. 28.

²⁵³ O. Seeck, RE. 3, 1860, Nr. 21. Családfáját lásd u. o. 1861 sk.

²⁵⁴ CIL. VI. 4707 = Dessau 1213.

²⁵⁵ CIL. VI. 1708 = Dessau 1222.

az uralkodótól kieszközölnie, hogy a senatus visszakapja a praetorok és quaestorok régen oly fontos, most inkább csak terhes tisztségeire való választás jogát. Ezért rendkívüli ünneplésben részesítette a curia.²⁵⁶ Bennünket az érdekel ebben, hogy Konstantin még élete végén is legyeneti a senatus hiúságát. Végül igen előkelő, régi senatori családból való a 337-ben konzulságot viselt Fabius Titianus.²⁵⁷ Az utolsó évek városi kormányzói közül is pogány arisztokrata a túlnyomó többség,²⁵⁸ gy az irodalomkedvelő Petronius Probianus (329–331),²⁵⁹ akinek az Aniciusokkal egyesülő családja oly nagy szerepet játszott a következő nemzedékek idején, azután a már ismert Anicius Paulinus és Ceionius Rufius Albinus. A nagy rómvárosi tradícióhoz való kénytelen-kelletlen ragaszkodás kifejezése az is, ha utolsó éveiben féltestvére számára a *censor* méltóságát újítja fel a császár, rokonainak pedig a *patricius* rangját adományozza.²⁶⁰

Hogy milyen öntudattal küzd régi jogaiért a magára hagyott Róma arisztokráciája, azt megmutatták a Konstantin halálakor lejátszódott események. Eusebius kétségtelenül pogány kritikára felel, amikor bizonyítani igyekszik, hogy a régi főváros szívből gyászolta az elhunyt császárt.²⁶¹ Elmondja,²⁶² hogy «bezárták a fürdőket és a piacot, beszüntették a nyilvános játékokat s mindazt, amit az élet megkönnyítésére szokás volt tenni az elszórakozóknak». Csakhogy ezt utasításra tették, s ha szerinte «azok, akik egykor olyan buján tobzódóak voltak, most lesujtva mentek ki az utcára» akkor annyi biztosan megáll ebből, hogy a keresztények tényleg oda lehettek. «Egyszersmind mindnyájan boldognak dicsőítették, — írja — isten kegyeltjének és úgy mint aki valóban méltó volt az uralkodásra»: de a körszínházak szavalókórusainak ilyenféle dicshimnuszai rendesen felhangzottak az uralkodók elhalálózása alkalmával, úgymint azok az akklamációk, hogy csak az elhunyt fiait és senki mást sem nevez-

²⁵⁶ O. Seeck. Hermes 19, 1884: 186 sk.

²⁵⁷ E. Groag. RE. 6, 1869 Nr. 149 és 2848, Nr. 28. M. Fluss és A. Stein, RE. 14, 281 f.

²⁵⁸ H. v. Schoenebeck, id. m. 73 skk.

²⁵⁹ O. Seeck, RE. I, 2203, Nr. 36; lásd még 2201 sk.

²⁶⁰ E. Stein, Gesch. d. spätrom. Reiches I, 168. W. Ensslin, Rheinisches Museum N. F. 78, 211. Ua. Mélanges Bidez, 1934, 361 skk., különösen 369 sk.

²⁶¹ Így már P. Meyer, Festschrift dem Gymnasium Adolfinum zu Moers zu der

am 10. und 11. Aug. d. J. stattfindenden Jubelfeier seines dreihundertjährigen Bestehens gewidmet vom Lehrerkollegium des Gymnasiums zu Krefeld, 1882, 23 skk. Euseb. v. Const. 4, 63 szerint a császár utolsó aktusa az volt halála előtt, hogy Róma népének évi ajándékokkal kedveskedett: *Ῥωμαίους μὲν τοὺς τὴν βασιλίδᾳ πόλιν οἰκοῦντας ἔτιμα δόσεσιν ἑτησίαις.* Vajjon a *plebs urbana* számára szolgáló élelmiszerekről van-e itt szó, vagy a római keresztény egyházak támogatásáról?

²⁶² Euseb., Vita Const. 4, 69.

nek uruknak.²⁶³ Meg az is szokott dolog, tudjuk már, hogy az új *divust* az ég félkörívén ülve festetik le. De annál feltűnőbb és figyelemremélőbb, hogy a római nép tüntet az utcákon azért, hogy ne az új fővárosban, hanem Rómában temessék el Konstantint.²⁶⁴ ez a fellépés a régi római önérzet és az újonnan megszilárdult tekintély együttes szüleménye. Már itt felszínre tör az a fejlődés, amire Konstantin nem igen számíthatott.

Azt, hogy Konstantin hogyan képzelte el Róma helyzetét az Ellen-Róma megteremtése óta, megmutatja az udvari hírverés. A *Securitas Romae* felírási emlékpénzcek,²⁶⁵ amelyeken két játszi nőalak cipeli a vállán Róma istennőjét, mint ahogy a hellénisztikus terrakották játszódozó leánycsoportjain szokták ábrázolni a gondtalan kedvtelést, ugyanazt érzékelteti, mint amit a városkormányzó-verselő, Optatianus Porphyrius hirdet 332-ben,²⁶⁶ mikor a gótokat legyőzték nálunk a szarmaták földjén: «így amikor a földművelés szerszámaul görbítik kardjukat, te hófehér fellegvárásban nyugalomban élhetsz. A Pontus dísze, a nővér Róma csak megnöveli az öreg etruszk Rómát, melyet a szemünkkel szemlélünk»; Róma tehát 'nyugodjon babérjain' és élvezze az obsitos veteránok lenyugvó napjának sugarait.

Csak hogy amikor Konstantin szentesítette Róma rangelőnyét minden más város felett, akkor a régi republikánus 'uralkodó-város' fogalmát engedte beleépülni új keresztény birodalom szervezetébe. Konstantinápoly ugyan a század végéig kiküzdte magának fokenként Róma rangját: hogy *proconsul* helyett neki is *praefectus urbi* álljon az élén, hogy senátusa és püspöke amazéval egyenrangú lehessen. De akkor viszont kétfelé szakad a birodalom és a Nyugat számára Róma már csak azért is Róma marad. Így a Konstantin szervezési újításain alapult a közép-

²⁶³ L. P. Franchi de Cavalieri találó megjegyzéseit, *Mél. d'Arch et d'hist.* 36, 1916/17, 208.

²⁶⁴ Euseb., *Vita Const.* 4, 96 (p. 146, 24 sq. Heikel): *βοαῖς τ' ἐχρώντο ἰκετηροίας τὸ σκῆνος τοῦ σφῶν βασιλέως παρ' αὐτοῖς χομιζέσθαι καὶ τῇ βασιλίδι πόλει κατατιθεσθαι ποτινώμενοι.* Ugyanezt más forrásból tudja Aurelius Victor, *Caes.* 41, 17: *Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane populus Romanus aegerrime tulit, quippe cuius armis legibus clementi imperio quasi novitam urbem Romam arbitretur.* (Utóbbi kitétel már uralkodó fia kedvéért leirt hízeltetés).

²⁶⁵ Lásd cikkemet *Num. Közl.* 41, 1942, 3, 4. jz.

²⁶⁶ Optat. Porph., *Carm.* 18, 32 sqq.: *Sic istis cultus in rem curvantibus enses te nivea iuvat arce frui. Ponti decus auget, Roma soror, veteres Tuscos, quos ore tuemur.* — A császár által hozott béke boldog nyugalmát éneklí még *carm.* 5,15 sq. Szebben Nazarius, *paneg.* 35, 3—4: *Placidam quippe rerum quietem et profundum urbi otium gentis perdomitae condiderunt. Vacat remissioribus animis delectamenta pacis adhibere.*

kori Rómaeszme felséges fogalma, miután a pogány Róma-tradíciót beillesztette keresztény birodalma szellemi alapkövei közé.

Ugyanúgy nem maradt az elméleti síkon, ha a római szenátus a legfelsőbb birodalmi rangosztály polcát az új rendben is megtarthatta. Mert így egyrészt a nem szenátori rangú új udvari méltóságok addig igyekeztek rá, hogy ők is megszerezhessék a *vir clarissimus* rangcímét, míg a század derekán egymás után el is nyerték ezt: ami viszont fordítva a szenátusi familiák előtt önmagától megnyitotta a velük egy szintre került új vezetőállásokat. Ezáltal a harmadik században félreszorított társadalmi csoport, bár a barbarizált seregből továbbra is kimaradt zárva, újra a birodalmi közigazgatás élére kerül. Nagybirtokait ezáltal még csak gyarapíthatja és mindinkább állammá lesz az államban.

És ne feledjük, hogy e társaság túlnyomó többsége pogány. Tehát a Konstantin megtérése folytán meginduló ró mavárosi nemzeti-vallásos reakció így jutott abba a helyzetbe, hogy rendkívül megerősödv e világtörténelmi jelentőségűvé válhasson.

ALFÖLDI ANDRÁS

GIORGIO VASARI A MŰVÉSZ ÉS AZ ÍRÓ

Úgy vélem, hogy ha egy olasz közművelődési intézet felkéri az egyetem művészettörténeti professzorát arra, hogy tartson egy szakmájába vágó előadást, az előadó kötelessége az olasz művészet köréből vett tárggyal lépni hallgatósága elé.

Ez pedig nem nehéz, mert az olasz földet igazán nem lehet azzal vádolni, hogy nem ajándékozta meg a világot a művészet legnagyobb bőségével. Itália áldott ege alatt a legragyogóbb lángelmék látták meg a napvilágot, kik hazájuk művészetét egy világ művészetévé tették.

De a jelzett kereten belül egészen különös feladat háramlik arra a professzorra, aki a Magyarországhoz visszacsatolt Erdélyrész egyetemén működik. Ezen az egyetemen ugyanis mindössze harmadik éve van művészettörténelmi tanszék. A tanár pedig, aki a tanszéket betölti, negyvenöt évvel ezelőtt, amikor érettségi vizsgálatát letette, mondhatni menekülésszerűen hagyta el Erdély fővárosát, mert abban nem volt művészeti élet. Már pedig őt semmi sem érdekelte annyira, mint a művészet.

Mikor ez történt, volt már Erdélynek egy majdnem negyvenéves multra visszatekintő múzeuma, amelynek azonban leggyengébb része a képtár volt. Az ott kiállított anyag nem is hatott a szellemi életre. A későbbi évtizedekben sem igen gyarapodott mással ez a szerény gyűjtemény, mint azokkal a műtárgyakkal, amelyeket az Országos Magyar Szép-

művészeti Múzeum gyengének talált arra, hogy saját falait díszítsék és Kolozsvárnak letétül átengedett.

Erdély második városa, Marosvásárhely nem sokkal az első világháború kitörése előtt közművelődési házat alapított és e házban olyan képtárt nyitott meg, amelyhez gazdagság és korszerűség szempontjából az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárának 1858-i szellemiséget tükröző galériája nem is volt hasonlítható.

Az egyetemen pedig ugyanakkor nem volt művészettörténeti tanszék.

A kolozsvári szellemi vezetőkben mindez nem váltott ki hatékony izgalmat, mert az egyoldalú irodalmi nevelés mondhatni csírájában fojtotta el a művészt.

Annyira sorvasztó lett ez az egyirányú hatóerő, hogy miatta bizony ma is megfeneklik minden telivér, művészi törekvés.

Ilyen körülmények közt, azt hiszem, nem lesz indokolatlan, ha olyan művészről beszélek, akinek életműve megvilágítja az irodalom és a művészet egymáshoz való viszonyát és ennél fogva egyetemes tanulsággal szolgál.

A nagyszerű iskolapélda Giorgio Vasari egyébként is rendkívül fontos alakja az olasz művészet történelmének. Hiszen ő a legnagyobb korszakok legnagyobb mestereinek életírója. Vasarit a legszélesebb körben ismerik. Életrajzát ő maga írta meg, és amilyen sűrűn fordulnak elő téves adatok másokról írt beszámolóiban, olyan hitelesek azok, amelyeket saját magáról közölt. Vasari, a művész nem tartozik azok közé, akik elsősorban érdekelhetik a műbarátokat, bár vannak nagyon is elismerésre méltó alkotásai. Viszont mint művészeti író sok tekintetben az alfát és omegát jelenti.

Mi távol estünk az ő századától, de van valami, — a mi korunkban — ami kívánatosá teszi, hogy számbavegyük újra, miben áll a művészeti és miben az irodalmi jelentősége. Legyen szabad hát megkísérelnünk a feleletet arra a kérdésre, mennyire időszerű és gyakorlati értékű ma, egyetemes művészeti szempontból vele foglalkoznunk.

Giorgio Vasari 1511. július 30-án született Arezzóban. Elődjei közül csak nagyatyjáról, Giorgio de' Tacciról és szüleiről tudunk. Atyja is, nagyatyja is kerámikus volt. Erről a foglalkozásról (vasaio-fazekas) nevezte el magát az arezoi ifjú de' Vasarinak. Első vezetője a művészetben tudtunkkal Guglielmo Marcillat, egy francia üvegfestő volt, ki 1516-tól kezdve Arezzóban és környékén működött. Korán akadt azonban mestere irodalmi és tudományos irányban is: Giovanni Pollio Pollastrino, egy helyi érdekű irodalmár, aki latinra, stiliztikára és antik mithológiára tanította.

13 éves korában már mozgalmassá válik az élete. Ekkor Firenzébe kerül. Silvio Passerini biboros ugyanis magával vitte a Mediciek udvarába, tanuló és játszótársnak Ippolito és Alessandro de' Medici mellé. Itt már a korabeli előkelő ifjak nevelésében részesült. Az egyik tanáráról, Piero Valerianoról mint pedáns, iskolás humanistáról emlékezik meg az utókor; a másik, Pietro Bolzani, az egyiptomi hieroglifákat tanulmányozta.

Sokkal többet köszönhetett azonban az arnoparti városnak művészeti szempontból. Feltételezhető, hogy összeköttetésbe jutott már ekkor Michelangeloval és még bizonyosabbak lehetünk abban, hogy Andrea del Sartonak, a rendkívül rokonszenves és fejlett formaérzékű festőnek meg Baccio Bandinellinek, a Michelangelo heroikus stílusában dolgozó szobrásznak tanítványa is volt.

Elmondható tehát róla is, hogy gyermekkori benyomásai sorsdöntők voltak, mert azon a téren, amelyiken a legeredményesebben működött, a művészeti kritika terén, mindvégig Michelangelo-követőnek bizonyult; nem is beszélve arról, hogy az intellektuális és a vizuális ember mindig szembenálltak benne egymással.

1527-ben tragikus események, atyja halála és a Mediciek száműzetése miatt visszatért Arezzoba. Itt ismerkedett meg Rosso Fiorentino festővel, Andrea del Sarto egyik tanítványával, kihez mesterén át megvolt már a természetes kapcsolata.

Két év múlva Francesco Salviati barátjának tanácsára ismét Firenzében van, de kénytelen onnan rövidesen távozni, mert 1529 szeptember és októberében V. Károly csapatai ostromolják a várost. Nem lehet tőle a menekülést rossz néven venni, hiszen Michelangelo, ki a város erődítéseinek főfelügyelője volt, szeptember 21-én ugyanazt tette. Firenzében különben aranyművességet folytatott.

Menekülése Pisába és Bolognába vezette. Itt díszleteket készített V. Károly koronázási ünnepéjére. 1532-ben már Rómában van, ahová Ippolito de' Medici kardinális kíséretével érkezett.

Róma festőművészete különösen nagy hatást gyakorolt Vasarira. Ott lett ő kora igazi képviselője. Ott bizonyult be rajta, hogy az intellektuális és a vizuális tehetség két homlokegyenest ellentétes adottság, két különböző természet, amely nem juthat összhangba egy és ugyanazon személyben.

Vasari, érthető módon, istenítette Michelangelot, aki nagy stílusával valósággal agyonnyomott mindenkit. Alkotásaiban annyi emberfeletti nagyság és erő, annyi formagazdagság volt, hogy kortársainak, követőinek képzelőtehetsége nem tudott az ő határain túljutni. Michelangelot fokozni nem lehetett, de még elérni sem. Művészete amellet, az ő minden

addigi fölé fokozott anthropomorf teljesítményeivel annyira meggyőző volt, hogy kitérni se tudtak hatása elől.

Jöttek tehát a nagy és kis utánzók. Köztük még a legnagyobb is: Raffael, akiben azonban oly nagy volt a kiegyenlítetttség, az összhang iránti egyéni érzés, hogy neki, az egyetlenegynek még Michelangelo se árthatott. A többiek azonban, az óriás formanyelvének leigázó hatása alatt már nem tudtak közvetlen megfigyelőkké fejlődni; csak másodlagos művészetet termeltek. Ezekből lettek a modorosak, a manieristák, akikhez Vasari is tartozott.

Firenzei emlékei ugyan ott éltek lelke mélyén. A Sarto-féle típusok felvillannak festményeiben a római tanulmányok után is. Az örök városban azonban Salviati, Polidoro és Peruzzi társaságában, akarva-nem-akarva eluralkodtak rajta a cinquecento nagy stílusának tetszelgő külsőségei.

A mellett életüteme sem lett nyugodtabb. Az örök városból visszatértette egy betegség Arezzoba. Felgyógyulva Firenzébe vezette útja, hol Alessandro Medici herceg szolgálatába lépett. V. Károly császár 1536-ban ismét felmerül Vasari életében. A művész ugyanis ekkor újra díszleteket tervez a bevonuló uralkodó és Margit leánya ünneplésére, aki Alessandro herceg jegyese lesz.

1537-ben Arezzoban, 38-ban Rómában, 39-ben Bolognában, 40-ben Firenzében, a következő év őszén Velencében, majd Modenában, Parmában, Mantovában és Veronában van Vasari. 1542 augusztusában tér vissza Toscanába, éspedig szülővárosába, Arezzoba. Ősszel azonban már Rómába utazik. A következő évben megint Firenzében található, de csak rövid időre. Visszatér Rómába, de 1544-ben már Nápolyban dolgozik Monte Oliveto számára. Rómába visszatérte után fordulóponthoz jut az élete.

Tudjuk, hogy előző római tartózkodása alatt kimondta rá Michelangelo a legjobb bírálatot: azt a tanácsot adta, hogy helyezze művészi tevékenysége súlypontját az építészetre. Szóval, hogy a mai egyetemi körökben nagyon használatos kifejezéssel éljek, «eltanácsolta» a festészettől és a szobrászattól.

A művészetek nagymestere igen jól tudta, hogy mit mond. Ő tisztában volt az intellektuális és vizuális ember közti különbséggel és tudta jól, hogy tanítványát, akit ő érdeme szerint valóban megbecsült, hová sorozza.

De minden időkre szóló bírálat is volt az, amit Michelangelo Vasari-ról megfogalmazott. Az építőművészet, bár igazi művészet, kevesebb ösztönösséget és több értelmi munkát kíván, mint a szobrászat, vagy a

festészet. Egész korok művészetével bizonyíthatjuk e tétel helyességét. Ott vannak a rómaiak, nagyszerű építészetükkel, amelyekkel egyidőben nem tudtak a göröghöz méltó ábrázoló művészetet teremteni. Ott van Goethe korszaka, mérhetetlen irodalmával és értelmi munkájával és a mellett olyan szobrászattal és festészettel, amelyikből éppen az élet nedve hiányzott. De amennyire erőtlén volt e kor művészete, annyira nemes és minden ízében indokolt volt a klasszicizmus elveinek megfelelő építésze.

Na és itt van a mi szerencsétlen korunk, amelyik nem tud stílust alkotni, amelyikben az élet eszközei semmivé teszik az élet célját, amelyiknek az üteme már egyáltalában nem enged hozzájutnunk ahhoz, amiért érdemes élni és ami a művészetnek is alapja. Ebben a sorscsapásokban gazdag korban is úgylátszik, hogy minden botrányos tévelygése mellett éppen az építészet az, amelyik leghamarabb fog magához térni és időtálló értékeket alkotni.

Vasari valóban nagy építész lett. A firenzei Palazzo Vecchionak királyi palotává való átalakítása, a Quartiere degli Elementi, a Quartiere di Leone X, a Sala dei Cinquecento átalakítása, a Biblioteca Laurenziana lépcsőházának Michelangelo eszméje szerint való kiépítése, az Uffizi és Pitti paloták összekötése zárt folyosóval a Ponte Vecchion át, a pisai Szent István-lovagok épületei, az arezzoi Loggiák, és a Casa del Vasari, de mindenek fölött a firenzei Palazzo degli Uffizi mind tiszteletreméltó, sőt kiváló teljesítmények. Ezekben az épületekben, de különösen az Uffiziben, egyéniségének megfelelő területen érvényesül az az építő- és díszítőművész, aki számbavett mindent, ami az ő korában hozzáférhető volt és abból leszűrt egy igen nemes, az ünnepélyes komoly ütemeket kedvelő kornak megfelelő stílust. Az építőművészet mivoltánál fogva megköveteli a múlt ismeretét, mert formái az egymást követő korokon át szervesen fejlődő formák. A multtal ötletszerűen szakító építészetből hiányzik az építőművészet lényege. Vasari építészeti stílusának felbecsülhetetlen előnyére vált egyrészt, hogy Michelangelo volt a mestere, másrészt, hogy firenzei hagyományai voltak. A michelangeleszk ünnepélyes nagyarányúság mellett tovább élt benne a firenzei formaérzést meg-nemesítő Leone Battista Alberti-féle concinnitas.

Az igazi fordulópontot azonban egy nagy irodalmi következményekkel járó esemény jelentette Giorgio Vasari életében.

1532-i római tartózkodása alatt már bejutott Ippolito de Medici kardinális fényes társaságába, amelyből az «Accademia delle Virtù» kialakult. Giovio, Cesano és Tolomeo játszták itt a főszerepet. Vasari írói stílusa az ő körükben kezdett művelődni. 1542-ben és 43-ban újra

rátalált Alessandro Farnese biboros körében erre a társaságra és ekkor már határozott formában beszéltek egy, az olasz művészek életrajzait tartalmazó nagy munka megírásáról.

Nem szenved kétséget, hogy a sok irányban érdeklődő Vasari régóta gyűjtött már adatokat egy ilyen munkához, mert a nyugodt életet nem ismerő ember 1547-ben már ajánlatot kap Doni firenzei nyomdásztól és kiadótól a mű megjelentetésére. Pedig közben, mielőtt 46-ban Firenzébe visszatért volna, még nagy freskókat festett a római Cancelleria palotájában. 1549-ben adta nyomdába Firenzében, Torrentinonál a «Le Vite de' Piu Eccelenti Pittori, Scultori et Architettori» című művet, amelynek első kiadása 1550-ben jelent meg.

Vasari abban az időben már nagy stilszta volt, de kéziratát mégis megküldte Rómába Paolo Giovionak, Annibale Caronak és más barátainak átolvasás és felülbírálat céljából. Kitűnik ebből is, hogy mennyire komolyan vette feladatát.

Az utókornak azonban, ennek ellenére is, kegyetlenül kellett bánni az íróval, az adatok megbízhatósága kérdésében. Minél több posthumus kiadást ér el a nagy mű, annál több tévedés helyreigazítását találjuk a jegyzetekben. Vasari még mindenekfelett isteníttet mesterének, Michelangelonak születési évét se közölte helyesen, legrégibb hőseiről, Cimabue-ről, Giottoról nem is beszélve.

Hasonló bajokkal találkozunk a mesterművek megállapításánál is. A tévedések kiigazítása itt is napirenden van.

Vasari, mint elbeszélő, javíthatatlan mesemondó és adomázó. A mende-mondákban legtisztább örömét leli. A mellett naiv formában is találja fel őket.

Szóbősége nincs. Dícsérő vagy rosszaló jelzőiben nagy az egyforma-ság. Keretlensége sokszor több, mint keretlenség.

És mégis, a legértékesebb írók közé sorozzuk; sőt megbecsülése állandó emelkedésben van.

Vasari ugyanis minden régiessége mellett olyan képet rajzolt az olasz művészet hőskoráról, Cimabue-től Michelangeloig, amilyenénél jobbat ábrázolni azóta se sikerült senkinek se. Akik az ő tárgyával foglalkoztak, azok a mai napig se adtak hozzá és nem is vettek el belőle semmi lényegbevágót sem.

Történetírása nem folyamatos. Életrajzok sorozatát adja. Ez a sorozat azonban minden kényszer nélkül és minden adatbeli hibája ellenére is csodálatos, szerves egésszé egyesül. Nem hiába tűzte maga elé a szerző a művészetek történelmének megírásánál legtermékenyebbnek bizonyult alapelvet: «osservare l'ordine delle maniere più che del tempo».

Valóban fontosabb tisztába jönnünk a stílusok fejlődésével, mint az időrenddel.

A Vite írója maga is művész. Könyve is művészi alkotás. Arra az alapgondolatra épült, ami annakidején a művészi köztudatban élt. A művészet Nagy Constantinus uralkodásától kezdve elveszett, barbarizmusba süllyedt. Bekövetkezett a maniera goffa, barbarica, más néven maniera tedesca korszaka. Cimabue volt az első, aki az elveszett művészetet újra megtalálta. A vele kezdődött emelkedés Michelangelóban érte el tetőpontját, kit nem lehet felülmúlni.

Istenített eszményképéről a következőkben foglalja össze legjobban véleményét: «...si vede, che l'intenzione di questo uomo singulare non ha voluto entrare in dipignere altro, che la perfetta e proporzionatissima composizione del corpo umano ed in diversissime attitudini; non sol questo, ma insieme gli affetti delle passioni e contentezza dell'animo, bastandogli soddisfare in quella parte nel che e stato superiore a tutti i suoi artefici, e mostrare la via della gran maniera, e degli ignudi, e quanto e'sappia nelle difficulta del disegno; e finalmente ha aperto la via alla facilità di questa arte nel principale suo intento, che e il corpo umano, ed attendendo a questo fin solo, ha lassato da parte le vaghezze de'colori, i capricci, e le nuove fantasie di certe minuzie e delicatezze, che da molti altri pittori non sono interamente, e forse non senza qualche ragione, state neglette. Onde qualcuno, non tanto fondato nel disegno, ha cerco con la varietà di tinte ed ombre di colori, e con bizzarre, varie e nuove invenzioni, ed in somma con questa altra via farsi luogo fra i primi maestri. Ma Michelagnolo, stando saldo sempre nella profundità dell'arte, ha mostro a quelli che sanno assai, come dovevano arrivare al perfetto.»

Kimondja tehát teljes határozottsággal, hogy a művészet legfőbb feladata az emberi test ábrázolása és ezzel nyílt álláspontot vállal a művészetben át a nyugati ember anthropocentrikus világnézete mellett. Két ponton látja csak a művészet tökéletességét: az egyiket jelenti az antik, a másikat az olasz művészet. Az utóbbi pedig Michelangelóban érte el tökéletességét, mert ő mutatta meg az utat a nagy stílushoz és a rajzolás elé legnagyobb nehézséget gördítő meztelen emberi test ábrázolásához. Michelangelo, a legméltóbb feladatok vállalója sem törődött a színekkel és kicsiségnek tartott az emberi test ábrázolásához képest minden egyebet.

Ma, amikor nagy művészet alatt nem értjük csupán azt, amiben a cinquecentobeli olaszok látták a tökéletességet, amikor éppen Olaszországban kiváló kutatók foglalkoznak a barbárok, a bizánciak, a keletiek

művészetével, és amikor látjuk, hogy a művészet lehetőségei közt annyi a különbség, amennyi a vele foglalkozó emberek közt, ma, amikor világosan látjuk Vasari egyoldalúságát, éppen mert tárgyilagosabbak tudunk lenni, megértők vagyunk vele szemben.

Volt idő, a mult század végén, a tudományos adatgyűjtés elfogult egyoldalúságának korszakában, amikor a műtörténetírók állandóan hibáztatták Vasarit. De akkor még nem méltányolták eléggé azt, amiben ma szellemtörténetet, aminek megírásában szellemtörténeti tudományt látunk. Már pedig nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy a Vite a renaissance szellemtörténetét tartalmazó legérdekesebb, legszínesebb, legtermékenyítőbb munka.

Álljunk csak meg egy pillanatra annál a hangsúlytalan megjegyzésnél, amit Vasari Cimabue Szent Ferenc képéről tesz : «...in Santa Croce... fece in una tavoletta in campo d'oro un S. Francesco, e lo ritrasse, il che fu cosa in que' tempi, di naturale, come seppe il meglio...»

Mennyi művészettörténet és szellemtörténet van ebben az egy igénytelenül megfogalmazott mondatban!

Vagy abban a kis stílustanulmányban, amit Andrea Pisano életrajzában olvasunk : «E sebbene sono spesso le statue destrutte de'fuochi, dalle rovine, e dal furor delle guerre, e sotterrate e trasportate in diversi luoghi, si riconosce nondimeno da chi intende la differenza delle maniere di tutti i paesi ; come per esempio la egizia e sottile e lunga nelle figure, la greca e artificiosa e di molto studio negl'ignudi, e le teste hanno quasi un'aria medesima, e l'antichissima toscana difficile nei capelli ed alquanto rozza. De'Romani, chiamo Romani per la maggior parte quelli che, poi che fu soggiogata la Grecia, si condussono a Roma, dove cio che era di buono e di bello nel mondo fu portato ; questa, dico, e tanto bella per l'arie, per l'attitudini, pe'moti, per gl'ignudi e per i panni, che si puo dire che eglino abbiano cavato il bello da tutte l'altre provincie, e raccolto in una sola maniera, perche ella sia, com'è, la migliore, anzi la piu divina di tutte l'altre. Le quali tutte belle maniere ed arti essendo spente al tempo d'Andrea, quella era solamente in uso, che dai Goti e da'Greci goffi era stata recata in Toscana. Onde egli, considerato il nuovo disegno di Giotto e quelle poche anticaglie che gli erano note, in modo assottiglio gran parte della grossezza di si sciaurata maniera col suo giudizio, che comincio a operar meglio e a dare molto maggior bellezza alle cose, che non aveva fatto ancora nessun altro in quell'arte insino ai tempi suoi.»

Sokan írtak Vasari óta a renaissance-ról és Michelangeloról. Nagyon szép könyvek és tanulmányok jelentek meg, amelyek ékes, korszerű

nyelvezettel tárták elének a nagy korszak hőseit és eszményeit, de ki mondott azzal a sok szóval valóban újat? Helyre tudta-e igazítani valaki Giorgio Vasarit? Megtudta-e másítani valaki azt a korképet, amit ő vázolt? És mindenekfelett: tudott-e valaki elevenebb képet adni a trecentoról, a quattrocentoról és a cinquecentoról? El lehet valóban mondani, hogy ha Vasari nem tartotta volna fenn az utókor számára azt a sok eleven, színes, szenvedélyes, csapongó és fegyelmetlen művészlélekből termett mendemondát, pletykát, adomát és rémhistóriát, halvány elképzelésünk se lehetne arról, milyen életet éltek a rinascimento nagy szellemei.

A Vite művészhistóriái vagy igazak, vagy nem. — «Ma, si non e vero ben trovato». Mindenesetre olyanok, amelyek megfelelnek a bemutatott művészek alkotásaiból sugárzó szellemnek.

Vasari 1548-ban megnősült. Del Monte bíboros ajánlatára arezzoi nőt, Niccolosa Baccit vette feleségül, kinek képmását le is festette a Casa Vasari falára. Mozgalmas életén azonban a házasság se változtatott sokat. Mikor III. Gyulát pápává választották, Vasari Rómába utazott és felajánlotta neki szolgálatát. Jellemző, hogy ez időben dolgozott együtt dal Monte kardinális síremlékén Bartolomeo Ammanatival. 1551-ben ismét Firenzében és Arezzóban van, majd megosztja idejét Róma és Arezzo közt, míg 1554-ben családjával együtt Firenzében telepszik meg, hol I. Cosimo szolgálatában áll és legtöbb idejét a Palazzo Vecchio fal-festményeire fordítja. Az 50-es évek második felében és a 60-as években megfordul ismét Arezzóban, Pisában, Pistoiaiban, Velencében és Rómában. 66-ban és 67-ben meglátogatja Perugiát, Rómát, Umbria, Romagna, a Marche és Felsőolaszország nagy részét. 1570-ben a Vatikán számára dolgozik; 1572-ben leleplezik Firenzében a Palazzo Vecchio fal-festményeit és hozzáfog a Dóm kupolájának díszítéséhez, mely munkája közben ismét meglátogatja Rómát.

1574. június 27-én fejezte be élményekben és eredményekben gazdag változatos életét.

1568-ban jelent meg Firenzében Giuntinál a Vite második, bővített és javított kiadása.

Ez új kiadás nemcsak azért jelentős, mert az utókor számára a tulajdonképpeni forrásmunkát szolgáltatta, hanem azért is, mert alkalmat nyújtott a szerzőnek arra, hogy mint grafikus jelentkezzen a világ előtt.

Az életrajzok mellett ugyanis ebben a kiadásban arcképek is láthatók, melyek nagyban fokozzák a mű értékét. Vasari, aki levéltári adatokat bizonyára sohase gyűjtött (kevesebb szüksége is volt rájuk,

mint nekünk maiaknak), különös gondot fordított arra, hogy művész-arcképei hitelesek legyenek. Hiszen legfőbb törekvése az volt, hogy szemléletes legyen, hogy jellemezzen.

A művéhez csatolt arcképeket a fametszet követelte stílusban rajzolta, kiszámított vonalmenetekkel, hogy szándékának tökéletesen megfelelő módon legyenek átvihetők a dúcokra.

A rajzai után készült fametszetek valóban klasszikusak is lettek a maguk nemében. Díszes renaissance ablakkeretek ovális nyílásaiban foglalnak helyet a képmások. A keretek érett renaissance építészeti formáin megfelelő stílusérzéssel megrajzolt női alakok jelképezik a különböző művészeteket. Telt formák jellemzik őket. Hasonló formaérzés jut kifejezésre a képmásokban is. A sajátos levezetett stílusművészet azonban nem fosztotta meg a művészt látásának közvetlenségétől, felfogásának elevenségétől. A Vasari-féle képmások, bár túlnyomórésztben nem készültek természet után, életteljesek és üdén megrajzoltak.

Vasari a renaissance művészet drámájában a befejező felvonás szereplője. A nagy színjátéknak ez a része lényegbevágó fordulatot jelent a két megelőző felvonással szemben. Az első az ösztönös ifjúkoré. A második az, amelyben a tudat versenyt fut az ösztönnel és az egyensúly állapotában az aranykor remekeit hozza létre. A harmadik a tudat győzelme az ösztön felett, az intellektualizmus túlfeljlődése a vizualizmus rovására.

Vannak olyan művészetek, amelyekben az értelmi vonás, ha túlsúlyban is van, nem fosztja meg kifejező erejétől az alkotást. Ilyen, amint mondtam, az elvont jellegű építészet és ilyen az ugyancsak elvont jellegű rajz is.

A rajzolás értelmibb művészet, mint a festés. Éppen elvontsága, levezetettsége teszi művészetté. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a grafika akkor és ott szokott túlsúlyra jutni, amikor és ahol a festészet mostoha viszonyok közé jut. Hivatkozhatom ismét a klasszicizmus korára és hivatkozhatom a mi korunkra is. A XVIII. század végén és a XIX. század elején volt legkevesebb lüktető élet a nyugati festőművészetben és ezzel szemben az az idő volt a rézmetszetekkel illusztrált irodalmi művek legtermékenyebb kora. A mai művészeti kiállításokon pedig általában annak vagyunk tanúi, hogy a grafikai rész magasan felülmúlja értékben a festészetit. Erdélyben, hol a tudomány ügye mindig jobban állt, mint a művészeté, igen természetes, hogy a grafikának, különösen mint könyvművészetnek jobban megfelelt a talaj, mint a festészetnek.

De igazi polgárjogot nálunk csak a másik értelemhez szóló művészet,

az arcképfestés tudott kivívni magának. Ez lett az erdélyi felsőbb rétegek művészete.

Az itáliai késő renaissance korszakának nagy bőségét egyetlen szempontból mégis csak szabad igénytelen termelésünkhöz hasonlítanunk. Az akkori szétszakadozott, feldúlt Itáliának és a mind társadalmi, mind nemzeti tekintetben szétszakadt és azonfelül még sorscsapások súlya alatt roskadó Erdélynek szelleméből egyaránt hiányzott az a szabadság-érzetből fakadó derű, ami emelkedő művészetnek adhatott volna életet. Az elméket megacélozta itt is, ott is a sok megpróbáltatás, de a szívek, azok vesztettek melegségükből. Már pedig a művészetben mégsem az elme, hanem a szív a legfontosabb tényező.

Giorgio Vasari, bár a művészetben nem volt önálló egyéniség, mégis hozzátartozott még a nagy korhoz és kiválóan alkalmas volt arra, hogy magunk elé állítsuk, mint klasszikus mértéket akkor, amikor az irodalmiság és művésziesség határának megállapításáról van szó. A művészeti írónak beláthatatlan hasznára van, ha maga is művész. Viszont a művésznek nincs hasznára, ha ösztönös alkotóerejét elméleteinek korlátai közé szorítja. Vasari művészeti alkotásaiból nem árad az a boldog érzés, ami életrajzainak olvasása közben megejt bennünket. A művész többet tud megérezni és alkotni ösztönösen, mint tudatosan. Ösztönétől vezettetve megelőzi korát, tudatától terhelve csak követni képes.

Itt feltehetjük a kérdést: Erdély művészetében az éppen a renaissance-tól kezdve jellemző nagy késedelmességnek vajjon csak külső okai vannak-e?

FELVINCZI TAKÁTS ZOLTÁN

ÚJABB MŰFORDÍTÁSOK AZ OLASZ KÖLTÉSZETBŐL

Legutoljára a Carducci-fordító Kosztolányival foglalkoztam az Olasz Szemle hasábjain (1942. 2. szám) és néhány olyan fordítói elvére hívtam fel a figyelmet, amelyet azóta Kosztolányi Wilde-tolmácsolásai és Illyés Gyulának az Idegen Költők posthumus kötetéhez írott bevezető szavai is igazoltak. Örömmel látom, hogy a műfordítás lelki rugói — talán éppen az Athenaeum pompás Kincsház-sorozata nyomán — ismét kezdenek érdekes problémát jelenteni a magyar esztétikusok szemében. Egyelőre persze még messze vagyunk a műfordításoknak mélyreható stilisztikai, sőt szellemtörténeti értékelésétől, bár éppen napjainkban ez is rendkívül korszerű tudományos feladatnak látszik: a «Neu-philologische Monatsschrift» 1942. decemberi számában Hermann Heuer kiváló beleérző készséggel elemezte egy Kipling-vers német átköltését «Két költemény — két világ» címen, és cikke során végül olyan általános következtetésekhez jutott, amelyek teljes tárgyilagossággal, rendkívül éles fényt vetnek az angol és a német jellem eltérő vonásaira. Heuer pompásan állította szembe Kipling egyébként igen szép versének józan racionalizmusával és kissé fantáziátlan földhözköttöttségével a német átköltés magasabb erkölcsi eszményekre törő, merészebb szárnyalását, és azt is igazolta, hogy ezen ideális lendület következtében az eredetinek pontos, a mindennapi élet köréből vett képei a németben általánosabb, elvontabb hasonlatokká válnak s végül szinte a német romantika végtelen távlataiba szélesednek...

E cikk olvasása közben határozottan az volt a benyomásom, hogy hasonló megfigyeléseket olasz verseknek magyar átköltéseivel kapcsolatban is tehetnénk, hiszen az olasz és a magyar lélek minden veleszületett rokonvonása ellenére a két irodalom fejlődési vonala merőben különböző, és stilisztikai szempontból minden fordítás — főleg régebbi korok s különösen a Trecento költőivel kapcsolatban — úgyis szükségszerűen átértékelés: például Petrarcat fordítanunk *ma* azért nehéz, mert erre nézve a magyar Trecento — tehát az Anjou-kor! — hasonló magyar emlékek hiányában semmi stilisztikai ihletést nem ad s így a mai költőnek a maga, Csokonaitól Adyig annyi stílusélményen átment kifejezési eszközeivel kell Petrarca számára egy új magyar «műnyelvet» teremtenie, ráadásul egy olyan korban, amikor a magyar szerelmi líra sokévszázados fejlődésének talán legnagyobb válságát éli.

E gondolatokkal vettem kezembe Horváth Bélának, kiváló katolikus írónknak «Húsz olasz költő» című anthológiáját. Bevallom, örömmel vártam e kis kötetet, hiszen Horváthot a mai magyar líra egyik legerősebb tehetségének ismerem, egynek ama kevesek közül, akikben még ma is él — a mi szürkére mechanizálódott korunkban — az igazi költő lelkes lobogása. Emlékeztem Horváth műfordítói érdemeire is: fülemben csengett Villon egyik balladájának remekbekészült fordítása, amely hitelességével és nem hivalkodó, de természetes tökéletességgel zengő rímeivel messzire kimagaslott szerencsétlen emlékü Villon-dömpingünk vásári termékei közül, azokban a napokban, amikor minden dizőz körüti sentimentalizmustól csepegő ál-Villon verseket vonaglott. Mindent összevéve, Horváthot tehát olyan költői egyéniségnek tartottam, akitől méltán várhattuk az olasz líra néhány húrjának lelkünkbe markoló megzendítését. E várakozásom egyébként Kosztolányi-cikkem végén kifejezett reményemnek egyenes következménye volt, hiszen akkor azt kívántam: «forrjon össze minél több nagy magyar költőegyéniség az olasz szellem nagyjával s ezek az összeforrások teremtsék végre meg az olasz és magyar lélek mindmegannyi őszinte találkozását...» Ilyen találkozóra invitált tehát Horváth Béla, s mindjárt hozzá kell tennem: várakozásomban általában nem csalódtam.

Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy Horváth — bizonyos baráti ösztönzésektől eltekintve — az olasz szellem megragadásához a katolicizmuson keresztül érkezett. Ő, aki a Vigiliában megjelent versei tanúsága szerint annyira átélte a francia katolicizmus régi és új váteszeinek szent tüzét, természetes módon talált reá egy másik nagy latin nemzetre, amelynek szellemi hagyományait ugyanaz a szent tűz forrósítja át. Horváth ihletének gyökereit tehát valahol az «Amor Sanctus»

világában kell keresnünk, s ez bölcsen van így, hiszen az olasz katolicizmus mélységeinek felfedezése — egy-egy csúcstól, Dantétól és Papinótól eltekintve — a magyar irodalmi életnek még nagy adóssága. Ezt az «Amor Sanctus»-i fogatást a kis kötet kezdő és befejező versei pompásan érzékeltetik, sőt Aquinoi Szent Tamásnak a kötetet megnyitó himnusza (Ének Krisztus testéről) egyenesen Babits feledhetetlen himnuszfordításainak közvetlen folytatója. Még a hang is szinte Babits alázatára emlékeztet, amikor Horváth ezt kérdezi :

*Jézusom, e jelbe Magad rejtezed,
mikor lesz, hogy Benned bőven telhetek,
dícső sugaradban arcod igazán
mikor láthatom meg igazi hazám?*

Ugyancsak tökéletesnek számít Jacopone da Todi tolmácsolása : a híres «giullare di Dio» szenvedélyességét Horváth frazeológiájának magával sodró lendülete kiválóan ragadja meg :

*Ha felrepül a lélek,
ha meggyullad szerelme,
Istenben lelkesedve
kiröppen önmagából...*

A hangulat, amelyet Jacopone da Todi verse kelt, oly egységesen költői, hogy feledtetni tud egy-egy túlmodern s következőképpen stílustalan kifejezést, bár kétségtelen, hogy hasonló kisíklások — rím- és egyéb kényszerek következtében — Babitsnál is olykor akadtak. Ha e szakaszt olvassuk :

*Minden vagyont elejtesz,
a porból így hasadsz át
a mennybeli magasság
mértéktelen körébe...*

azonnal észrevesszük, hogy az áthasad kép alkalmazása többé-kevésbé a modern költő leleménye, hiszen Jacopone sokkal konvencionálisabb eszközökkel is el tudta érni e sajátos átlényegülés megsejtetését.

Ilyen előzmények után érkezünk a világi lírához. Ennek legelső hatalmas képviselője Horváthnál Petrarca ismert ódája Itáliához. Érdeklődésünk felfokozódik, hiszen az egész olasz irodalom egyik leggrandiozussabb alkotásáról van szó, ahol a szenvedély éppen lefojtottsága miatt

kelt nagy hatást. Endecasillabok és settenariok, vagyis tizenegy és hét-
szótagú jambikus sorok bonyolult, de szigorú rendbe szabott váltakozása,
hét különböző rímpár egymásba fonódó, de ismét szigorúan megkötött
sorozata nagyszerűen felépített strófaképletet ad. E bonyolult strófa-
szerkezetek — amelyeket majd később Chiabrera szinte öncélú játékká
fejleszt — e korban, Petrarca-korában még a gondolat szükségszerű
megjelenési formáját képezik. Amint Babits írta, valóban «tövisek között
nyílanak a rózsák»: egy-egy kifejezés azért lesz oly páratlanul tömör,
pregnans és szinte márványba vésett, mert a forma nyúge préseli a metrum
tizenegy vagy hét ízének klasszikusan kimért, áthághatatlan keretébe.
Akár a rímelésen, akár a metrumon lazítunk, a vers bánja meg. Az álta-
lános benyomás költői maradhat ugyan és talán szabadabban áradhat
a szenvedély lendülete is, de éppen ez a szabadabb áradás végül olyan
szabadosságokra csábít, amelyek teljesen idegenek Petrarca világától.

Sajnos, e tévedéseket Horváth sem tudta elkerülni. Petrarca-fordí-
tása, a gondolatilag oly megható befejező résztől eltekintve, a kötet
mélypontját jelenti. Megtartja ugyan a rímek elhelyezését, de belőlük
puszta dísz, henevé ékszer formál azáltal, hogy rímei már nem ende-
casillabok és settenariok szabályos egymásutánjához csatlakoznak, ha-
nem csak *endecasillaboszerű*, sőt sokszor egészen kötetlen sorokhoz, úgy
hogy egy-egy rész szinte a makáma határát súrolja. Petrarca végtelen
változatosságú, de mégis mindig tisztán dobbanó ritmusa helyett gya-
korta ilyen sorokkal kell beérnünk.

Jaj, vizözön, akit idegen sivatag süvöltöz,

vagy :

A természet kegyes volt a mi államunkhoz...

Akárhogy is próbáljuk ritmizálni ezeket a sorokat, mindig egyazon
eredményre jutunk: bármily «lazán» kezeljük is a jambusokat, ily kényel-
mesen elszélesedő s valljuk be, erősen prózai kifejezéssé az *igazi* ende-
casillabo sohasem tudna eltorzulni. S világos előttünk az is, hogy ilyen-
kor, amikor meglazul a forma, egyszerre elhalványodik, röptében elfárad
a gondolat is.

Mert ne higyük, hogy Horváth azért lazított a forma nyúgán,
mivel ezáltal a gondolati tartalmat hiánytalanul sikerült visszaadnia.
Lehet, hogy eredeti elképzelése ez volt, de az eredmény feltételezhető
törekvéseivel éles ellentétben áll. A metrum szilárd pilléreitől megfosztott
rímjáték ugyanis lépten-nyomon toldásokra, önkényes «cheville»-ekre
csábította, s ezen toldalékok áradatában, sajnos, elúszott az eredetinek

sok-sok lényegbevágó, múlhatatlanul szükséges alkateleme is. Ha Petrarca fájdalma kitörését így okolja meg:

*Piacemi almen ch'e'mei sospir sien quali
Spera 'l Tevere e l'Arno*

akkor ezzel azt akarja mondani: «legalább sóhajaim legyenek olyanok, aminőket tőlem a Tiberis és az Arno remél», vagyis legyenek méltók Olaszország nagyságához és jó honpolgárainak jogos felháborodásához. Horváth mindebből csak ennyi maradt meg:

*de jajszavam, te mégsem altatódsz el (toldás!),
mert hallgat rád a Tiberis, az Arnó...*

A hallgat ígének sajátos passzivitásában alig van valami a *sperare* fogalmának dinamikus lendületéből.

Még súlyosabb kifogás alá esik Horváth Béla fordítása akkor, amikor ugyancsak e strófában a következő sorokat fordítja:

*Rettor del ciel, io cheggio
Che la pietà che ti condusse in terra,
Ti volga al tuo diletto almo paese*

Petrarca a megváltás tényének isteni könyörületére hivatkozva kéri az Urat, könyörüljön meg az ő kiválasztott, kedves országán. Az egész középkor benne lángol e sorokban: az a kor, amikor még királyok és nemzetek valóban hittek egy-egy nép, egy-egy ország isteni kiválasztottságában, s amikor a «France la douce» fogalmához még a Chanson de Roland-ban is valóságos mitikus rajongás fűződött. Ebből az egyszerű szavakkal kifejezett gondolati gazdagságból Horváth Béla — bár szívesen elismerjük, hogy símán és gördülékenyen — mindössze ennyit ad vissza:

*Oh, Égi Gazda, tégedet magasztal
szavam, s kérlek nagyon, Irgalmatosság,
hogy ujjaid hazamat megjegyezzék
és gyógyítsa meg a gyöngéd kegyesség.*

Tagadhatatlanul szép és hangzatos e sorok magyar szövege, de vajjon e hangzatosság csak úgy érhető el, ha áldozatul a versnek egyik alap-gondolatáról mondunk le? Gondosabb kereséssel s egy hajszállal keve-

sebb spontaneitással bizonyára maga Horváth is talált volna kielégítő megoldást.

Az Italia-óda fordításáról még sokat írhatnánk, de a további fejtegetés túlnőne e cikk keretein. Egy-két megjegyzést nem tudunk azonban elfojtani. Vajjon ez a szándékosan általánosságban mozgó részlet :

*Voi che fortuna ha posto in mano il freno
Delle belle contrade,
Di che nulla pietà par che vi stringa*

tényleg így fordítandó-e :

*Ti mind, akiknek a szerencse dobta kezetekbe (ritmus!)
az édes haza gyeplejét,
nincs szánalom a szívetekben, nagy basák...*

Azt hiszem, egyetlen olvasó sem helyesli ezt az egyenesen megdöbentő anachronizmust, amelynek toldalékvolta még az eredeti ismerete nélkül is azonnal szembetűnik. Petrarca korában Itália földjén még nem keleti kényurak, hanem egészen másféle zsarnokok «basáskodtak»... S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a szóhasználatában szinte finomkodó sor, amelyben egyetlen önmagában durva szó sem akad :

Vano error vi lusinga

Horváthnál ilyen vaskossá lett :

mert vastagon bög bennetek a balgaság...

E hang nem Petrarca hangja! Az egész Itália-ódában nincs költőnek egyetlen ilyen kisíklása sem : inkább szóhasználatát mindenütt a klasszicizmus szigorú önmérséklete, a francia irodalomban is jólismert «retenue classique» fékezi. Amikor egyetlenegyszer leírja a *scabbia* szót (v. ö. latin *scabies*), akkor is úgy tűnteti fel, mintha azt a *rabbia* és *gabbia* rímek szuggerálnák, s az egész sor (S'è poi tanto ingegnato — Ch'al corpo sano ha procurato scabbia) inkább a Trecento egyházi frazeológiájának barokkos szemléletességére emlékeztet. Horváth itt is romantikus hévvel túlozza eredetijét :

*így lett a mi gyönyörű javunk rossz
és bőrünkön a bűn fekete rühöt égetett...*

Az idézett példák és sok más nyomán (vicsorgó véredek, a csatatéren csúszós vérbe taposott a lába) még egyre szeretnénk megkérni Horváthot: ha Petrarcat fordít, bánjon csínján az alliterációnak kissé olcsó hatásai-
val. Nem tagadjuk, akad egy-két alliteráció az eredetiben is, de kétség-
telen, hogy az idézett esetekben csupa önkényes betoldással van dol-
gunk, amelyek oly stílustalanok, hogy néha szinte Faludi György Villon-
«átköltéseire» emlékeztetnek. Petrarca pátosza minden alliterációnál
mélyebbről jön, és magasfeszültségét nem egyes hangok, hanem a mondat
egész struktúrája s maguk a plasztikus kifejezések szolgáltatják. E ro-
mantikus, Victor-Hugói fogantatású Petrarca a középkori dalnok ünne-
pélyességétől sajnos, nagyon messzire tévelygett el. Erre is áll Heuer
mondása: «Két költemény — két világ».

De hogyan fordít Horváth igazi romantikusokat? Leopardit nagyon
szépen. «A bujdosó rigó» végre méltó ellentétet alkot nemcsak Radó
Antal unalmasan szürke tolmácsolásaival, de «Az olasz irodalom kincses-
házá»-nak, sajnos, igen gyöngye «L'infinito»-jával is. Ugyancsak magas
színvonalat képvisel az «Il cinque Maggio» új magyar fordítása. Nem
egészen formahű, de változott alakjában is szigorúan lezárt, klasszikus
egész; egy szót is alig lehetne belőle elvenni vagy hozzátoldani (de miért
lett a *Manzanarre* említése egyszerre *Manzanerra*?) Manzoni ódai hangja
teljes hitelességgel csendül ki az ilyen szakaszokból:

*Ei si nomò: due secoli,
L'un contro l'altro armato,
Sommessi a lui si volsero,
Come aspettando il fato;
Ei fe' silenzio, ed arbitro
S'assise in mezzo a lor.*

*Nevét kimondta: és a két kor,
Mely egymást ölte szembenézett,
Magát megadta elterülve,
Nem bánva, jönne bár a végzet;
Csöndet teremtve köztük
Ő volt a végtélet.*

Valamivel problematikusabb az egyik «inno sacro»: «La Risurre-
zione» fordítása (A föltámadás). E sorok írója mindig úgy érezte, hogy
ezt a gyönyörű költeményt nem szabad kiragadnunk abból a tryptichon-
ból, amelybe Manzoni iktatta, hiszen «A föltámadás» a «La Passione» és
«La Pentecoste» című költemények közé ékelődik. E három vers szépsége
csakis együtt domborodik ki, mivel mindegyik más és más: a megváltás
misztériumának egy-egy új aspektusát sejteti meg. E versenként eltérő
jelleg a versforma hármassága is érvényre juttatja. A «La Passione»
monoton decasillabói, lassú anapesztusi ütemükkel úgy dübörögnek,
mint gyászdobok tompa zenéje:

O tementi dell'ira ventura. . . .

Valóban annak temetési indulója ez, aki a földi sors minden nyomorúságáig megalázta magát :

*Ne sdegnò coi fratelli tapini
Il funesto retaggio partir...*

E komor hangok után a feltámadási himnusz üde trocheusai nem hiába csendülnek meg szinte teljesen abban a versformában, amelyben később Schiller és Beethoven zengték diadalmas ódájukat az örömhöz (Ode an die Freude) :

*O fratelli, il santo rito
Sol di gaudio oggi ragione:
Oggi è giorno di convito;
Oggi esulta ogni persona.*

A pünkösdi himnusz ismét más : a szentháromság misztériumának magasztalása, s ehhez a fennkölt tárgyhoz ismét csak a jambikus forma feltörő, egyre magasabbra szárnyaló lendülete illik. A nyelvezet még szigorúbban egyházas : hosszú, ünnepélyes latin szavak kölcsönöznek a szövegnek misztikusan ható szakrális jelleget :

*Madre de' Santi ; immagine
Della citta superna,
Del Sangue incorruttibile
Conservatrice eterna...*

Horváth e hármasságból sajnos, csak a középső költeményt, a húsvéti himnuszt ragadta ki és azt sem az eredetinek trocheusi formájában, hanem a XIX. század romantikus ihletésű ódaköltészetének kényelmes jambusaival tolmácsolta. Minden sor ismét több szótaggal bővült s az így nyert térben Horváthnak kissé zabolátlan stílusromantikája megint nekiszabadulhatott. Mint fentebb Petrarca, úgy most is Manzoni egyszerűbb, keresetlenebb — klasszikusabb :

*Lunge il grido e la tempesta
De' tripudi inverecondi:
L'allegrezza non è questa
Di che i giusti son giocondi;
Ma pacata in suo contegno,
Ma celeste, come segno
Della gioia che verrà.*

*A boldogság nem ordít, nem abajgat (!),
Nem dőzsölődve dülled, hömpörög (!),
De keblén drága dolgokat takargat:
A nyugodalmas, okos örömet.
S az okosságos gyönyörön
Derül a gyönyörűbb öröm
S megharsan egyszer az egek vigalma.*

Vigyázzunk : az átköltés ismét meg-nem-engedett szabadosságba téved!

Néhány szót kell szólnunk a modern versek tolmácsolásáról is. D'Annunzio «Híradás»-ában áradhat Horváth kirobbanó temperaméntuma kedve szerint, itt még az sem baj, ha néhol «túlfordítja» az eredetit. De ismét veszélyessé válnak a «cheville»-ek, ha egy olyan szűkszavú, kevéssel is végtelenül sokat mondó költőhöz ér, mint Ungaretti. E költőnek egyik legszebb verse éppen az itt szereplő 1914—15 : ama két év rajza, amikor az Alexandriában született költő, aki számára Itália addig «vak éjszakában rejtezett», egyszerre fölfedezi hazája földjének minden megrészegítő szépségét. Ebben a kissé «szürrealista» versben, ahol minden az árnyalatokon múlik, a fordító nem tehet mást, mint alázatosan követi az eredetinek minden rezzenését. Az erős egyéniségű Horváthnak ennyi alkalmazkodás mintha nehezebbre esne ; már a vers kezdősorait is erősen átformálja :

*Ti vidi, Alessandria,
friabile sulle tue basi spettrali
diventarmi ricordo
in un abbraccio sospeso di lumi.*

*Láttalak, Alexandria,
Lebegtél porladó sarokkövön
S a fény, miként a függöny
Ölelt körül, emlékezőm függönye.*

Még nagyobb az eltérés a következő sorokban, ahol a fordító — nem tudni, mi okból — a vak éjszaka s a vakító fény ellentétét áldozza fel :

*A quei tempi, come eri strana, Italia,
e mi sembrasti una notte più cieca
delle lasciate giornate accecanti.*

*Itáliám? akkortájt úgy ragyogtál,
Hogy éjszakáimon vakító fényben láttalak,
S szebben virultál, mint az elhagyott sugárzás.*

Hogy az olasz szöveg a magyarral ellenkezőt mond, azt felesleges volna hosszan részleteznünk.

A továbbiakban sajnáljuk a határozottan pillanatnyiséget jelző «passato remoto»-alakok (parlasi stb.) pontatlan fordítását :

*Chiara Italia, parlasi finalmente
al figlio d'emigranti.*

Horváthnál :

*Te bölcs Itália, tanítod végre
A vándorok megtérő ivadékát.*

Egyébként is : *emigrante* és *vándor* talán mégsem mindegy. Ebben a fogalmazásban a visszatérés döntő mozzanata nem jut eléggé érvényre.

A többi modern költő közül említenünk kell Fiuminak «*Consolazione*» című versét. Ebben az esetben Horváth fordítása néhol — különösen a zárósorokban — szinte az eredeti fölé emelkedik. Felesleges azonban az egészen banális «*sul finir del dì*» átvitt értelemben való fel fogása és következő kicifrázása :

— — — — — *Én mondom, hogy végzetén (?) ,
Midőn letelt a rémes óra,
Egy árnyék jött — — — —*

A fent idézett olasz kifejezés ugyanis pusztán ennyit jelent : «alkonyatkor, estefelé». Valamivel több egyszerűség egyébként az egész vers javára lett volna.

Végül azonban Horváth lendülete ismét magasba szárnyal s Papini könyörgését a Szűzanyához ismét katolikus érzése teljes bensőségével tolmácsolja. Itt, ebben a Dante utolsó énekére, Szent Bernát imájára emlékeztető versben is akadnak ugyan túldíszített, zsúfoltan hangzó sorok («s a kígyó-súgta kába vágy bozsog»), de ami nem volt helyén Petrarcanál vagy Manzolinál, az sokkal inkább megengedhető Papininél, aki klasszikus ötvözetű terzináiba is romantikus képzeletének bőségét szorítja, s mint előtte Carducci, ő is «klasszikussá álcázott romantikus».

Különösen megható a költemény utolsó versszakából áradó «humanitas». A mindent megbocsájtó könyörületnek valóban univerzális kifejezése ez.

Miközben Horváth fordításait lapozgattuk, tekintetünk sokszor tévedt Kosztolányinak posthumus «Idegen költőire». Sajnos, mindössze tizenhét lapnyi olasz vers van benne, de ezt a tizenhét lapot, akár Foscolóról, akár Ada Negriről vagy Ungarettiről van szó, mindig egyazon nemes lendület és finom költői dikció hatja át. Ezt a kiegyensúlyozottságot, ezt a gyöngéd, hajlékony stílusészéket szeretnők megtalálni Horváth olasz költőkből készült, legközelebbi fordításaiban is! Addig is azonban azt kívánjuk neki: mélyedjen el minél alaposabban az olasz nyelv szellemébe és az olasz költői stílus történetébe, hogy végre megtalálja az olasz klasszicizmus egyenértékű magyar megfelelőjét is. Már e kötet néhány sikerült darabja biztos ígéret arra nézve, hogy ez az elmélyülés a magyar-olasz irodalmi érintkezéseket még sok értékes gyümölcssel fogja gazdagítani.

GÁLDI LÁSZLÓ

OSZK

LEOPARDI KÖLTÉSZE

«Io voglio piuttosto essere infelice che piccolo».

Leopardi.

Amíg a francia égen feltűnt a napoleoni üstökös, végigfutotta pályáját és lebukott, addig Recanati-beli magányában gondterhes ifjúságát élte Leopardi, Petrarca óta a legnagyobb olasz lírikus.

Leopardi egyedül áll az olasz gondolat és művelődés történetében érzékeny lelkével, emelkedett gondolataival és nemes művészetével, mert ezek a kor esztétiko-filozófikus áramlataitól távol, saját magukból termelődtek ki, s a XIX. század első három évtizedében az elsőbbséget biztosították neki.

Művészete a fény, a nagyság, a szerelem után szomjazó, nyomorult testben lakó, nagy lélek története.

Az Ancona melletti Recanati-ban született 1798-ban grófi család elsőszülött sarjaként. Az apa, aki a maga módja szerint szerette fiát, nagy könyvbarát, reakcionárius és minden modern dolognak ellensége volt. Az apa az abszolút monarchia feltétlen híve, a fiú liberális és nacionalista. Ezek az ellentétek már a gyermeket is elválasztották apja szellemi világától.

Az anya, aki megszokta, hogy az elszegényedett család anyagi ügyeinek érdekében hitelezőkkel, bérlőkkel harcoljon, ezt az érzéketlenségét átvitte gyermekeire is, és Leopardit megfosztotta az anyai szeretet jellemet, lelket, életet formáló melegétől és talán a világirodalmat az

anyai szeretetet zengő legszebb költeményektől. Gyengédséget csak anyai nagyanyjától, Károly öccsétől és Paolina nővérétől kapott. Egyetlen örömét a tanulásban lelta. Apja jól felszerelt könyvtárában töltötte minden idejét. A sok ülés miatt hatgerincelferdülést kapott. Tizenhárom éves korában olthatatlan szomjjal görögül és héberül tanul, mint Goethe, 14 éves korában asztronómia-történetet ír, mint Pascal. Mikor már nem bírja tovább, mint mondja, a vad otthoni környezetet, szökést kísérel meg, de felfedezik és ezentúl mintegy rabként őrzik. Ismét a könyvekhez menekül és úgy él a grófi kastélyban, mintha azoknak falain túl vége lenne a világnak és az életnek.

De az olvasás, tanulás sem tette boldoggá, mert 19 éves korában így ír Giordaninak: «Io mi sono rovinato con otto anni di studio matto e disperatissimo... E mi trovo rovinato infelicemente e senza rimedio per tutta la vita...»

Introspektív szellem volt, aki magányában az ostobaságot, az eseménytelenséget, a megmerevedett életet látva maga körül, mégis a dicsőség után vágyott. Sokat hallunk a magány jellemformáló erőiről. Érdekes lenne vizsgálni, hogy a magány mennyiben formálta Leopardi jellemét, miként Goetheét a társaság. A dicsőség utáni vágy valósággal kínozza Leopardit és mintha érezné, hogy a sors rövid időt szánt a számára: minden erejével és egészsége helyrehozhatatlan feláldozásával ennek a dicsőségnek elérésén dolgozik. *Pensieri* című prózai munkájában olvassuk: «Io ho grandissimo, forse smoderato e insolente desiderio della gloria: io voglio alzarli, farmi grande ed eterno con l'ingegno e collo studio», «Io voglio piuttosto essere infelice che piccolo». Hallatlan akaraterő nyilatkozik meg ezekből a sorokból. Az új olasz akarás sugárzik felénk, mely később Mussoliniban testesül meg. Leopardi elérte a célját: nagy, híres költő lett belőle, de boldogtalan ember. Vajjon melyik ér többet? Vagy talán egyik sem ér semmit?

Szülei nevelői tudatlanságára vall, hogy nem ismerték fel fiúk lángeszét és nem engedték bekapcsolódni az akkori olasz élet nagy szellemeinek körébe. Nem engedték el Recanati-beli börtönéből. Kétségbeesése egészen az öngyilkossági kísérletig űzi. Falujabelije nem törődnek vele, az utcagyerekek kinevetik testi fogyatékosága miatt. Kacagó gyermekhad helyett hosszú éveken át a klasszikusok voltak barátai. Míg tudóssá fejlődött, megérett benne az a pesszimizmus is, mely filozófiájának oltóanyaga lett.

Leopardiban a költő előtt a *nyelvész* született meg. Autodidakta módszerrel megtanul görögül, majd héberül. Olyan alapos tudásra tesz szert, hogy kora legnagyobb klasszikus irodalomtörténészeivel szembe-

száll. Még nincsen 16 éves, mikor Plotinus-nak Porfiriusról írott görögnyelvű életrajzát magyarázatokkal látja el. Az Odisseát fordítja. 18 éves korában már a halálról ír. Ebben sem a haláltól való félelem nyilatkozik meg, hanem a fájdalom, hogy le kell mondania mindazon dicsőségről, melyre lelke szomjazik. Itt rokon vonásokat mutat fel az angol Shelleyvel (lásd Death c. költeményét), Keats-el és a német Hölderlinnel. Keats «When I have fears that I may cease to be».¹ kezdetű szonetjében bukkan fel ez a gondolat, amelyet Szabó Lőrinc² fordításában mutatok be:

*Ha rádöbbenek, hogy meghalhatok,
mielőtt agyam termését behordtam,
mielőtt, mint dús csűrök a magot,
megőrzöm magam tornyos könyvhalomban;*

*ha nézem a csillagos éjszaka
arcán a nagy mese jelképeit
s érzem, hogy őket lerajzolni a
varázskézü sors nem soká segít;*

*S ha azt érzem, — te tűnő árny, te szép! —
hogy már nem látlak viszont, s hogy soha
nem önti belém tündér erejét
a gondtalan csók, — akkor, akkor a*

*mindenség partján állok, eltűnődve,
s hír s szerelem semmivé omlik össze.*

Hölderlin «An die Parzen»³ című költeményében így ír:

*Nur einen Sommer gönnt mir, ihr Gewaltigen!
Und einen Herbst zu reifem Gesange mir,
Das williger mein Herz, vom süßen
Spiele gesättiget, dann mir sterbe!*

*Doch ist mir einst das Heil'ge, das am
Herzen mir liegt, das Gedicht, gelungen.*

Érdekes megfigyelni Leopardi életében a szerelem utáni vágyakozást és a sorsnak véletlen játékát, mely sohasem részesítette kielégülésben. 1817. december 11-én este bemegy Recanati-ba, ahol három napig apja unokanővérenek vendége. A 26 éves szép, kedves, vidám Gertrúd

¹ The poetical works of John Keats,
p. 303.

² Örök barátaink, 301. lap.

³ Hölderlins Werke, I. Band, S. 141

grófnő akaratlanul szerelemre gyullasztja Leopardi szívét, aki «Primo Amore» c. versében ad kifejezést érzelmeinek.⁴

*A perc előttem sokszor megjelen,
Hogy rám tört Eros és én kifakadtam:
«Oh jaj, e kin — ez vón' a szerelem?»*

*Hírvágya is egyszerre hallgatott,
Mióta mélyén, mindent összerontva,
A Szépnek vágya vert örök lakot.*

*Hajh! lelkemet már a tudás se vonta,
S hiúnak immár azt vallotta szám,
Amit előbb egyetlen üdvnek monda.*

Oh milyen gyorsan, s hogy megváltozám!^{5/1}

Megszületett a költő.

Benső élete a valósághoz való közeledéssel gazdagodik. Leopardi számára a nő soha sem jelentett gyönyört, lelkeken átcikázó villámot, mely eloszlatja az aggodalom sötétségét. Őt a nő, a szerelem még jobban beletaszította abba a tompa szomorúságba, melyben egyébként is élt.

1818-ban, mikor a költő 20 éves volt, gyakran nézett le apja könyvtárszobájából az udvar túlsó oldalán lévő cselédlakás egyik ablaka felé. Egy lány dolgoztatott ott, aki intett neki és feléje mosolygott. Tíz év múlva Leopardi megírja «A Silvia» c. költeményt, mely az olasz líra leg-szebb gyöngyeinek egyike. Mennyit tesz egy női mosoly? Silvia a kritikusok szerint Teresa Fattorini-val azonos, aki nem volt más, mint a grófi család kocsisának lánya, aki 21 éves korában tüdővészben halt meg. Ha nem tudnók Leopardinak megbocsátani, hogy kocsisuk lánya ihlette meg, akkor ne bocsássuk meg Goethe-nek sem, hogy a szakácsnőjét vette feleségül. Babits Mihály fordításában ⁵ mutatom be ezt a költeményt.

*Silvia, tudsz-e földi
korodra, mikor kacagó s tünékeny
szemed szépségben égett,
emlékezni még, halandó idődre?
hogy álltál küszöbén az ifjúságnak
vidáman és tündödvé?*

⁴ Radó Antal, Olasz költők, 122. lap.

⁵ Ruzicska Pál, Az olasz irodalom kin-csesháza, 273. lap.

^{5/1} Vergilius hatása: Tu regere imperio
populos, Romane, memento.

Hogy zengtek a nyugalmas
szobák s a kerti utak
örökös énekedtől,
amint női munkádban elmerülve,
titkos mosolyban ülve
kődös jövődnek képeit himezted
S lengtek a május illatai, s könnyű
napjaid lengve multak.

S én a hiú tanulást
s megizzadt könyveim' elhagyva gyakran;
melyeknek ifjúságom
s ennenmagam jobb részét odaadtam,
az apai ház erkélyén figyeltem
hangod ejtését és kezdednek árnyát,
amely föl és le járt, járt
a fáradtságos vásznanon serényen.
S fölnéztem az egekre

s le az arany utakra
s messze, tenger vizére, hegy csúcsára:
és nincs emberi nyelv, hogy érzésem elrebegje.

Oh Silviám! reménység
szólt mindenből és biztató ígéret.
A sors, a földi élet
szépen tudott hazudni.
Ha rágondolok, most is nagy keservet
érzek mint szörnyű terhet
szívemen végigzúgni
és megsíratom, hogy e földön éltem
óh Természet! miért nem,
miért is nem adod meg
soha, amit ígérsz s magzatjaidnak
hitét miért csalod meg

A tél a füvet el se szárította
s már egy nem sejtett betegség legyőzött,
s elvesztél, gyöngye lányka. Még ki sem nyílt
friss éveid virága.
Még nem hatott szívedre,
ha sötét hajad dícsérték, vagy édes
durcás szemed. Társnőd nem susogták
füledbe, mint egymás fülébe szokták,
szerelmük' ünnepeste.

S korán ahogy te haltál,
halt el reményem is. A sors az én bús

*életemnek sem adta
 a teljes ifjúságot.
 Oh jaj, be messze tüntél,
 elszállott éveimnek drága társa,
 én síratott reményem!
 Ez hát az a világ? ez
 a szerelem, az öröm és a munka,
 amelyről annyit beszéltél te nekem?
 Ez a sors vár bús emberi fajunkra?
 Megjelent a Valóság
 s te elszédültél és egy messze sírra,
 egy messze sírra s a hideg halálra
 mutattál újjaiddal.*

Stella milánói kiadó meglátogatta a költőt Recanatiban, majd megismertette a kor legnagyobb egyéniségével Pietro Giordanival.

Giordani 1817-ben ezt írja naplójába: «Örülök a gondolatnak, hogy a XIX. században Leopardi grófot azon elsők közé számítják majd, akik a hazának visszaszerezték elveszett becsületét». («Mi diletta il pensare che nel novecento il conte Leopardi sarà numerato tra' primi che alla patria ricuperarono il male perduto suo onore»). Giordani próféta volt a saját hazájában. Legnagyobb érdeme abban van, hogy megértette Leopardit, és buzdította őt kitűzött céljainak elérésére. Különböző filozófiai, politikai és vallási nézetük volt, mégis találkoztak a költészet humanisztikus szeretetében.

1818-ban Giordani meglátogatta Leopardit. Öt napig beszélgettek a művészetről, a költészetről, a klasszikusokról, a hazáról. Ezen látogatás után Leopardiban még erősebben élt a vágy, hogy a szülői házat elhagyhassa.

A bécsi kongresszus utáni Olaszország szomorú sorsán érzett nemes haragjában írta «All'Italia» c. költeményét. Ha Italia talpra akar állani, akkor az ősök szelleméből kell erőt merítenie. Ebben a felfogásban érvényesül Leopardinál Foscolo hatása.

A hosszú költeményből lássuk a befejező sorokat:

*... Italia mia,
 Le genti a vincer nata
 E nella fausta sorte e nella ria.
 . . .
 Prima divelte, in mar precipitando,
 Spente nell'imo strideran le stelle,
 Che la memoria e il vostro
 Amor trascorra o scemi.
 La vostra tomba è un'ara; e qua mostrando*

*Verran le madri ai parvoli le belle
Orme del vostro sangue. Ecco io mi prostro,
O benedetti, al suolo,
E bacio questi sassi e queste zolle,
Che fien lodate e chiare eternamente
Dall'uno all'altro polo.
Deh foss'io pur con voi qui sotto, e molle
Fosse del sangue mio quest'alma terra.*

Nagy tévedés lenne ebben a költeményben csak irodalmi megnyilatkozást látni. Ő a nemzetét rázza fel és a hősi lelkeket ébresztgeti. Az akkori Olaszországnak nem volt költője rajta kívül, aki a lelkekhez szólt volna. Giordani írja, hogy mint valami elektromos tűz járja Leopardi költeménye az ország városait.

A recanati-rab szárnyai megnőttek, de nem tudott velük elrepülni. Az elmulás gondolata a dicsőségszomj fölé kerekedett. Öngyilkos akar lenni, a kastély kertjének vízmedencéjébe akarja vetni magát. Majd Lombardiába szeretne menekülni, de apja ellenszegül. A költő mindinkább a recanati-i elítéltnek érzi magát.

Ebből az időből származik Leopardi két legtökéletesebb idillikus költeménye: «Alla luna és L'infinito».

«Alla luna» c. költeményt 1819-ben írta. Ebben az időben az olvástól erős szemfájásai voltak. Esti sétái alkalmával a Recanati melletti dombocskára ment, melyet a környék lakosai szívesen neveztek Monte Tabor-nak. Leopardi a Hold szerelmese. Ez azonban nála nemcsak mesterségesen előállított helyzet, amely annyi limonádés ellágyulásra ihlette a romantikusokat, hanem lelkének önkénytelen szükségessége, amely arra indította, hogy bizalmasát a szomorú valóságon kívül keresse. Leopardi a Holdat perszónifikálja, személyek jelzőivel látja el: kedvesnek, érintetlennek, szűznek, gondterhesnek, halhatatlan leánynak nevezi. A Holdra bízva szomorúságát ma épp úgy, mint egy évvel ezelőtt, amikor könnyfátyolos szemmel nézte. Azonos gondolatot dolgoz fel Lamartine «Le lac» c. költeményében.

*O graziosa luna, io mi rammento
Che, or volge l'anno, sopra questo colle
Io venìa pien d'angoscia a rimirarti:
E tu pendevi allor su quella selva
Siccome or fai, che tutta la rischiari.
Ma nebuloso e tremulo dal pianto
Che mi sorgea sul ciglio, alle nie luci
Il tuo volto apparìa, che travagliosa
Era mia vita: ed è, nè cangia stile,*

*O mia diletta luna. E pur mi giova
La ricordanza, e il noverar l'etate
Del mio dolore. Oh come grato occorre
Nel tempo giovanil, quando ancor lungo
La speme e breve ha la memoria il corso,
Il rimembrar delle passate cose,
Ancor che triste, e che l'affanno duri!*

Egyszerű, de rettenetes szavak. Élete gondterhelt, de ajkait nem hagyja el panasz. Lehajtja fejét sorsának igája alatt. Ez a tizenhatsoros tizennégy szótagú vers egy egész életregény.

«L'infinito» c. költeményének színhelye is a Tabor hegye. Egy sövény akadályozza, hogy lenézhessen a mélybe, a völgyön túl egy zízegő növény izgatott képzeletében a tér és idő végtelenségének érzetét kelti benne. Lelke gyönyörrel merül ebbe a végtelenségbe. A legcsodálatraméltóbb az, hogy ilyen mély gondolatokat három rövid körmondatra tudott a költő kondenzálni. De halljuk magát a költőt :

*Sempre caro mi fu quest'eremo colle,
E questa siepe, che da tanta parte
Dell'ultimo orizzonte il guardo esclude.
Ma sedendo e mirando, interminati
Spazi di là da quella, e sovrumani
Silenzi, e profondissima quiete
Io nel pensier mi fingo; ove per poco
Il cor non si spaura. E come il vento
Odo stormir tra queste piante, io quello
infinito silenzio a questa voce
Vo comparando: e mi sovvien l'eterno,
E le morte stagioni, e la presente
E viva, e il suon di lei. Così tra questa
Immensità s'annega il pensier mio:
E il naufragar m'è dolce in questo mare.*

Lássuk Bóros Ferenc fordítását :⁶

*Mindig oly kedves volt e magányos domb nekem...
E sövény, amely tekintetem elől
a messzi szemhatár nagy részét eltakarja.
Am üldögélsz, még ott túl a mérhetetlen
térsegeket, a földöntúli csendet és a
mélységes nyugalmat figyelem,
gondolatban ott járok én, ahol a szívet
az apró-cseprő gond nem bántja már...*

⁶ Ruzicska : Az olasz irodalom kincsháza, 273. lap.

*És míg a szél a fű között susog
s a végtelen csendet e hanghoz hasonlítgam,
eszembejut a holt évszak, az örökkévalóság,
ez az élő és az ő hangja:
gondolatom így a mérhetetlenségbe jár
s e tengeren oly édes a hajótörés.*

A rómaiak költészete nem tud felmutatni olyan költeményt, amely megközelítené ezt az egyenes vonalban haladó gondolatmenetet. Ehhez hasonlót csak Dante szuggesztív nyelve tud nyújtani.

Az 1820—21—22-es évek a legjelentősebbek a költő benső életének és költészetének fejlődése szempontjából. Ekkor érezte először, hogy az erény eszményének követése hiábavaló dolog. Számára az erény csak meztelen szó. A «Bruto minore» egyike a legtragikusabb és legemelkedettebb verseinek. A természet felfedte igazi arcát és mostohának mutatkozott az emberekkel szemben. Boldogok voltak azon kor emberei, akik hitték, hogy a hegyeket, erdőket, folyókat és tengereket nimfák lakják. Az igazság felfedése nagy kárára van a képzeteknek és az érzelmelek, mert a vígasztól fosztja meg az embereket.

De a Természet miért hoz létre néha tökéletlen lényeket? Miért ajándékoz meg egyeseket nagy szellemmel, mély érzelmekkel, melyek nagy tettek végrehajtására tennék őket alkalmassá? Miért nem ad hozzá megfelelő külsőt is? Miért kárhóztatja őket boldogtalan életre? Az igazság felfedése a boldogtalanság birodalmát teremti meg. Az emberi boldogság eltűnik a földről. Leopardi lelke eltávolodott attól a hittől, mely egyedül tudta volna vígasztalni.

Hasonló gondolat jut kifejezésre Musset: Tristesse c. versében, melyet Szabó Lőrinc fordításában ⁷ mutatok be:

*Veszve az életem, a kedvem,
erő, barátok, s ami kell;
még a büszkeség is, amely
hinni tanított s zsenimben.*

*Mikor még csak hullt a lepel
az igazságról, lelkesedtem,
de ahogy magamhoz öleltem,
szívemet undor fogta el.*

*Pedig örök szép az Igazság
és ha nélküle élte napját,
semmit se tud e föld fia.*

⁷ Örök barátaink, 288. lap.

*Isten szól, s válasz kél a számon.
Egyetlen kincsem a világon
csak az, hogy sírtam valaha.*

Ez a gondolat egyébként a világirodalom sok más írójánál is visszatér, így Alfrède de Vigny, Keats, Shelley, Wordsworth, Platen, Schiller költészetében. Keats és Shelley élete egyébként is sok hasonlóságot mutat Leopardiéval. Itt első sorban Keats «Can death be sleep, when life is but a dream ; O for enough life to support me on ; A Solitude! if I must with thee dwell ; Physician Nature! let my spirit blood! When by my solitary hearth I sit és When I have fears that I may cease to be» c. költeményeire gondolok,⁸ ez utóbbit ha rádöbbenek, hogy meghalhatok címmel Szabó Lőrincnél is megtalálhatjuk.

1822-ben, 24 éves korában, egyezik csak bele apja, hogy Rómába menjen anyai rokonságához. Lelke már túl beteg volt ahhoz, hogy megérezze Róma varázsát. Ez a megérezés talán csak egy Goethenek, egy Stendhálnak, vagy egy Mommsennek adatott meg. Róma olyan városnak tűnt fel neki, amelyet óriások építettek és pigmeusok laknak. Az írók közül csak Angelo Mai kardinálist és az antik Róma történetíróját, Báró Niebhur porosz minisztert értékelte. Ő a görög nyelv tudósa, minden másban archeológiát, antikvitást látott. Itt is csak a könyvtárak érdeklik. Egyetlen nagy élménye Tasso sírjának meglátogatása volt a Janiculuson, S. Onofrio templomában. Ez az olasz irodalom két legboldogtalanabb költőjének találkozása volt.

A Recanati hegyeken túli világ sem hozta meg a boldogságot számára. Lidérc volt az egész. Visszavágyott a Tabor hegye mellé. Egy nagy változást mégis Rómának köszönhetett, vagyátkozhatta érte ; Róma érzéketlenné tette, megölte benne a képzeletet. (Roma ha perfezionato la mia insensibilità), de meggyújtotta benem a kritika szellemét. Az idillikus és hazafias költemények szerzőjének ajkán elhal a szó. A költőt a filozófus követi.

1823 májusában ismét Recanatiban van. Itt írja a következő évben filozófikus költeményeit, melyek mind a halál gondolatával foglalkoznak. Talán csak Ady Endre líráján csendül fel annyiszor a halál éneke, mint Leopardinál. A halál az emberek számára nem más, mint fájdalom nélküli elszenderedés.

Ugyancsak ezen időtől kezdve írja prózai műveit is, így az «Operette morali» címűt. G. Gentile Leopardiról írott tanulmányában⁹ azt állítja,

⁸ The poetical works of John Keats,

⁹ Manzoni e Leopardi.

hogy ebben a munkában egy szervesen felépített filozófiai értekezés egységével állunk szemben. Tény, hogy Leopardi itt szervesen akarta kifejezni gondolatait, anélkül azonban, hogy egy értekezés szervességére gondolt volna Kétségtelen, hogy Leopardi pompás filozófiai író, aki rendelkezik a szükséges műveltséggel és elengedhetetlen dialektikával, valamint óriási logikával, de ezeket az emberi fájdalom problémájával szemben álló lelkeségének fluktuáló ihletével írja le, vagyis nem csak filozófus, hanem költő is, és így nem törődik azzal, hogy az ellentéteket kiegyenlítse, hogy az ismétléseket elhagyja, amelyek egy komoly filozófiai értekezésben még sem lennének helyénvalók

A nagy olvasottságú Leopardi ebben a művében óriási asszimiláló erejéről tesz tanúságot, aki Homerostól Voltairen át Camoensig nagy szintézisbe olvasztja átfogó szellemével mindazt, amit felvett magába. A XVIII. század utáni kor, mely az idegenekből merítve barbarizálta a nyelvet és a stílust, Leopardi írásainak olyan modernül klasszikus veret ad, hogy Giordani azt Plato prózájával merte összehasonlítani, és ebben a kortársai is egyetértettek vele. Leopardi stílusának tiszta emelkedettségéhez, biztosságához és költői hevéhez hasonlót csak Plátónál találunk.

Nyelv és stílus teljesen új volt ebben a munkában, amely egy évben és egy városban, Milánóban, jelent meg a nagy hírnévre jutott «Promessi sposi»-val. Ez a próza erősen különbözött a francia prózától, amely geometrikus, száraz, kemény, csontos. Lírai dialógusokkal találkozunk itt, melyek azonban nem folynak szét semmitmondó ömlengésekké, hanem az író ad is nekünk valamit, amit elraktározhatunk.

Aki elhiszi Manzoni-nak, hogy a prózaíró kettős költő («prosatore e un duplicato del poeta»), annak el kell olvasnia Leopardi még három prózai művét, ezek : *Pensieri*, *Epistolario* és *Zibaldone*.

A *Pensieri* (Gondolatok), ha eredetére nézve nem is azonos Pascal *Pensées* c. munkájával, rendszertelenségben megegyezik vele. Nem is ez a fontos. A gondolatok nem jönnek rendszeresen. Az élet legkülönbözőbb helyzetei termelnek csak sokszor gondolatokat. Sok embernek az egész élet nem termel gondolatokat, legfeljebb gondokat. Ezeket az elszórt gondolatokat nem is szabad együltő helyükben elolvasnunk, hanem adagolva, mint az orvosságot, mely csak kis mennyiségben teszi meg hatását.

Ebben a munkában Leopardi már megszabadult az édes illúzióktól. Az embereket és a történéseket hideg szemmel és gúnyos lélekkel nézi. Egyes gondolatok töredékesek, rövidek, szinte az axiómákkal vetélkednek, másokat részletesebben kifejt s ezekben mondja el mondanivalóját az öregségről, a halálról, a nevelésről, stb.

A műfaj nem új, elég ha Marcus Aurelius és Guicciardini Ricordi, Tassoni Pensieri diversi, Pascal Pensées, La Rochefoucauld Maximes morales c. művére gondolunk, mely utóbbival mutat a legnagyobb hasonlatosságot.

Epistolario c. alatt leveleit gyűjtötték össze. Növéréhez, Paolinához, atyjához, Károly öccséhez írt számos bizalmas levelében a költő nagy és boldogtalan szíve dobog. Giordanihoz és kora nagy embereihez írt leveleiben mindennapi szenvedésének, a dicsőség utáni vágyakozásnak fájdalomkiáltásai hangzanak el. Ezek a levelek nem oly gazdagok, mint Foscoloéi, de egyenrangúak Tassoéival intimitás szempontjából. Ezek a levelek, a béke, szeretet után vágyó lélek történetét adják.

A *Zibaldone* (magyarul annyit tesz, mint jegyzetkönyv, tarka összevisszaság, egyveleg) c. művében, melyet 1817 és 1827 között írt, az emberre, a politikára, a világmindenségre, a filozófiára, a művészetre, a költészetre és az irodalomra vonatkozó gondolatok, elmékedések és velős mondások tömkelegét találjuk. Ez a nem nyilvánosság számára írt tarka virágcsokor azért fontos, mert benne egy fiatalember gondolatainak, fejlődését figyelhetjük meg, aki rövid idő alatt nagy gondolkodó és még nagyobb költő lett.

Stella, a milánói kiadó, több munkával bízta meg Leopardit és ezért Milánóba ment a költő. Annak ellenére, hogy az ottani irodalmi és művészi körök szívesen fogadták, nem érezte jól magát a számára túlságosan pompás és zajos városban.

Áttette székhelyét Bolognába, ahol sokat szenvedett a tél miatt. Itt szeretett bele a gazdag Teresa Carniani Malvezzi grófnőbe, aki nemcsak mecénása volt az íróknak, hanem ő maga is irogatott. A grófnőnek nagyon tetszettek a híres nyelvész-költő udvarlásai, de Leopardi lelkében a szerelem virága a leggondosabb ápolás ellenére sem tudott új életre kelni.

Elfáradva a magára vállalt óriási munkától s félve az újabb bolognai téltől, 1826. novemberében visszatért Recanatiba. Magával vitte a csalódásokat, melyeket az élet a nagy szellemeknek és nagyratörő embereknek szánt. Ismét hiába remélt megnyugvást találni az ősi kastélyban. A falujabeliek megvetéssel viszonozták azt a lenézést, amit Leopardi szeméből kiolvasni véltek s így a költő csak óriási űrt érzett maga körül.

1827. júniusában ismét elhagyta szülőhelyét és Firenzébe ment, ahova Giordani már régóta hívta. Ott ismerkedett meg Giampietro Wiesseux-vel, az «Antologia» c. folyóirat kiadójával, aki a művelt fők és hazafiak kisugárzó központja volt, Gino Capponi-val, a nevelővel és történetíróval, majd barátságot kötött Pietro Colletta tábornokkal, Manzoni-val

és Niccolò Tommaseo-val. Manzoni nagy tisztelője volt, de Leopardi soha sem tudott egészen felmelegedni iránta. A tél elől Pisa-ba menekül, itt egészségileg egy kissé megerősödve megírja tíz év távlatából «A Silvia» c. költeményét.

1828. novemberében Vincenzo Gioberti társaságában elhagyja Firenzét és visszatér Recanatiba. A Leopardi-ház néhány napig a XIX. század két legnagyobb gondolkodóját látta vendégül.

Az atyai ház még soha sem tűnt fel számára oly üresnek, mint ekkor. Ez annál súlyosabban nehezedett rá, mert nem tudta, hogyan lesz majd képes megélni az atyai házon kívül, mivel a kiadóval kötött szerződése lejárt. A bonni és berlini egyetem görög nyelvi tanszékét ajánlották fel neki, de nem fogadta el, mert félt az északi klímától. A páрмаi egyetem természettudományi tanszékét és Colletta tábornok vendégszeretetét is visszautasította. Életének talán legkétségbeejtőbb két esztendejét töltötte (1828. novemberétől 1830. áprilisáig) Recanatiban, mert minden reményét elvesztette, hogy onnan valaha is eljöhessen.

Mégis, ebben a szomorú hangulatban születnek meg örök szépségű költeményei. Lássunk ezekből néhányat.

«La quiete dopo la tempesta» c. költeményében a gondolat és az érzelem keserűségével küzd a költő.

Az érzelem kínjánál még keserűbb a gondolaté. Vajjon mi a rosszabb az hogy érzünk, vagy az, hogy gondolkodunk? Az élet fájdalom. Az öröm hiábavaló valami. Az öröm nem más, mint egy fájdalom megszünése. Az öröm a gond gyermeke. Az ember akkor boldog, ha meg tud szabadulni valami gondtól. Nem talál más megoldást mint a halált.

*O natura cortese,
Son questi i doni tuoi,
Questi i diletti sono
Che tu porgi ai mortali. Uscir di pena
E diletto fra noi.
.....assai felice
Se respirar ti lice
D'alcun dolor; beata
Se te d'ogni dolor morte risana.*

A fájdalom filozófiája még jobban kifejezésre jut a «Sabato del villaggio»-ban (Szombat a falun). A költemény a költő keserű emlékezését tartalmazza ifjúságára, amely, miként a szombat, az igazi boldog idő, mert a férfikor, melyet itt a vasárnap jelképez, telve lesz már súlyos gondokkal és megpróbáltatásokkal. — Szinte úgy érzem, hogy a mostani idő

nehéz idők között ballagásukat tartó diákokhoz szól a költő, mikor azt mondja, hogy örüljenek ifjúságuknak, mert ez a víg, ez a boldog kor:

*Garzonzello scherzoso,
Cotesta età fiorita
E come un giorno d'allegrezza pieno,
Giorno chiaro, sereno,
Che precorre alla festa di tua vita.
Godi, fanciullo mio; stato soave,
Stagion lieta è cotesta.
Altro dirti non vo'; ma la tua festa
Ch'anco tardi a venir non ti sia grave.*

A költő kétségbeesése az élet számára megoldatlan problémái előtt talán legtragikusabban a «Canto notturno di un pastore errante dell'Asia» c. költeményében jut kifejezésre, melyet Weöres Sándor «Nomád pásztor éji dala» címen fordított.¹⁰

*Ó Hold, te égi lányka,
miért van, miért él a pásztor?
s te mért vagy? mondd, mi végre hord a hátán
engem a földi ösvény
s téged az égi pálya?...
Kínból fakad az ember
s életveszély már a megszületése.
Sírással, gyötrellemel
nyitja tekintetét a durva létbe,...
De miért életre-adni,
napfényre felmutatni,
ha sorsáért minden vigasz hiába?
Ha szenvedés az élet,
mért lépünk e világba?...
— Mért égtek, égi mécsek?
minek a lég irdatlan pusztasága,
minek a menny-korong kopár derűje,
e szikrázó magány? s én mért is élek?...
Ó nyájam, te kérődzve heverésző,
aki — úgy sejtem — nem tudsz nyomorodról:
mennyre irigyellek!
nem csak azért, hogy mentesülsz a bűtől,
szorongástól s a gondtól;...
de százszor boldogabb vagy, mint az ember.
A jóból nekem is jut*

¹⁰ Ruzicska, 269. lap.

s nem csak azért panaszkodom, ó nyájam!
Ha beszélni tudnál, megkérdenélek:
— Mondd: jekve és henyélve
hogyan hogy elcsitulhat
az állat minden vágya
s én ha pihenek: unalom az ára? — ...

Tán csak hiszi a pásztor,
hogy a juh nyája különb-sorsú nála:
az akol és a bölcső
egyformán kínra tárva,
ki világra jött: nem-muló a gyásza.

Ezek kétségbeejtő problémák, amelyekre egyedül csak a hit, az Isten tudna választ adni, de Leopardi Istene közömbös az emberi katasztrófákkal szemben és nem tudta szenvedő lelkét vigasztaló fénnel elárasztani. Ebben a tragikus sötétségben mi más maradhatott volna a számára, mint a halál, az egyetlen ajándék, várása, hívása? 1833-ban közeljárt a halálhoz, ekkor írta az «A se stesso» (Önmagához) c. tragikus szóilokviumát.

Most elpihensz örökre
járadt szívem. Im elveszett a végső ámitás is:
hogy halhatatlannak hittem magam. Bíz elveszett.
Jól érzem én, hogy kedves ámitások vágya és reménye is
kilobbant bennem és elpihent örökre. Túlságosan
sokat dobogtál szív. Semmit sem ér
a remegésed s a föld nem méltó
sóhajtásaidra. Keserűség és unalom
az élet, semmi más s a világ csupa sár.
Nyugodj meg végre. Utolszor essél
kétségbe. A mi nemünknek itt a sors
nem adott mást, csak a halált.
Megvet már téged
a természet, az ocsmány hatalom, amely
alattomosan im uralkodik
mindennek kárára; ó szívem
minden, ó minden hiába való.¹¹

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Ányos Pál «A végső óra» c. versében:

Érkezik már élttem végsszempillantása,
Kített lelkem agyag s romlandó szállása;
Megunta zsellérjét! kifogy erejéből,
Ezer kinnyainak kegyetlenségéből;

¹¹ Ruzicska, 274. lap.

Ilyen lelkiállapotban élte napjait Leopardi, a költő, Recanatiban, mikor Colletta tábornok ismételt hívó szava megérkezett. Firenzébe hívja Leopardit, aki azzal az elhatározással indul útnak, hogy nem tér többé vissza Recanatiba.

Kezdetben jól érezte magát, de nemsokára szerelemre lobbant Fanny Targioni Tozzetti iránt, aki mindenkorra összetörte lelkét és kioltotta belőle a még pislákoló utolsó életigenlést is.

Az a költő, aki a legharmónikusabb és legszuggesztívebb hangokat ütötte meg az emberi fájdalom kifejezésére, az a költő, aki eddig csak Petrarcanál tapasztalt finomsággal énekelt a nőről, észreveszi, hogy kultuszának tárgya méltatlan egyetlen szívedobbanására is. Az «angyali alakú», «a mennyei szépségű» nő, aki előtt dacos fejét meghajtotta, képtelen megérteni, hogy milyen nemes érzelmeket ébresztett benne. Ehhez George Sand műveltsége, vagy Frau von Stein finom lelke kellett volna. «Aspasia» c. költeményében írja: «a tűz, amelyből születél, kialudt,» büszkén a földre vetette az igát, a tengert, a földet és az eget nézi és mosolyog («Il mar, la terra e il ciel miro e sorrido») de ez a nevetés halálos keserűség már.

Firenzében ismerkedett meg Leopardi Antonio Ranieri-vel, a politikai okok miatt száműzött fiatal nápolyi hazafival. Meleg barátság fejlődik ki közöttük, Colletta halála után Leopardi anyagi gondokkal küzd. Végül is családja havi 12 tallérral támogatja, amelyet haláláig pontosan megkapott.

Nagyon egyedül érezte magát, mikor Ranieri a változott viszonyok következtében visszatért Nápolyba. Ranieri hívásának elegettévé Nápolyba megy, de nincs már akarata, az események sodorják, mint elhagyott hajót a tenger árja.

1833 októberében érkezett Nápolyba. Ranieri mindent elkövetett szórakoztatására: társaságba vitte, művészi körökbe vezette, bemutatta az ott élő nagy íróknak és filozófusoknak, többek között Platennak is. Ranieri nővérenek angyali kedvessége, a dolce Napoli mosolygó ege sem tudta őt azonban lelki lehangoztságából kigyógyítani. Most érezte legmaróbban firenzei szerelmének szégyenét. Soha ilyen bensőségesen nem érezte a halál utáni vágyat. Minden lelkimardosás, tépelődés végszava: jobb lett volna soha sem látni a napot:

Mai non veder la luce.

Era, credo, il miglior,

mert a természet azért szül és táplál bennünket, hogy megölhessen («per uccider partorisce e nutre»).

Saját maga és Fanny iránti megvetése egészen az undorig mélyül, mikor egyik költeményében : «Sopra un ritratto di bella donna» így ír :
Or fango ed ossa sei : la vista

Vituperosa e triste — un sasso asconde.

Még egy aszkéta költőben is más érzelmeket ébresztett volna egy szép asszonyt ábrázoló festménynek a szemlélése. Itt már a reális gondolat lép az individuális érzelem helyébe.

A nápolyi «Il progresso» c. folyóiratban a kor filozófiai és szociális problémáit tárgyalták meg az írók. Leopardi gúnyosan megmosolyogta őket, mert nem hitt a tudományok haladásában. Ő a szellem haladásának, az evolution créatrice-nek a harcosa volt. A carbonárik 1821 és 1831-es sikertelen kísérletezéseit az emberek által kigondolt hiábavaló kezdeményezéseknek tekintette. A hazáról sokkal magasabb fogalmi voltak. Tévedése abban rejlik, hogy túlságosan hű maradt a történelmi realitás tanításaihoz.

Ebben az időben írt költeményeiben gúnyos s főleg apologétikus hangot használ, mely megöli a költészetet. Csupán a «Ginestra» (1836) c. költeményében találunk költői vonásokat, melyben a Vezúv kitörését és az emberek menekülését írja le. Nem mulasztja el, hogy a természet mostohasága iránti érzelmeinek ne adjon kifejezést. A természet azért pusztítja így az embert, mert nem veszi többre, mint a hangyákat. Az embereknek kötelességük tömörülni, egyesülni, szeretni egymást, hogy kölcsönösen megvédhessék magukat a közös ellenség, a természet ellen.

1836. nyarán egészségi állapota megromlik. Ranieri sógorának a villájába vitték a Vezúv lankáira. A nyár végén kolera pusztított. Leo pardi aggódva várja a ragály végét, hogy visszatérhessen Recanatiba — meghalni.

1837. februárjában visszatér nápolyi lakásába. Szomorú tavaszt él át. Nyugtalan. Mindinkább él benne a vágy, hogy visszatérjen Recanatiba. Érdekes ennek a sokat szenvedett költőnek életében megfigyelni a nagy nyugtalanságot. Talán csak Tasso volt még ilyen nyugtalan. A sors alig engedte meg neki, hogy elkerüljön Recanatiból, de nem engedte meg neki, hogy visszatérhessen oda. Május 27-én így ír atyjának : «Most már látom, hogy az Istentől számomra előírt vég már nincsen messze. Mindennapi testi fájdalmaim idővel olyan fokot értek el, hogy már nem növekedhetnek többé». Az annyiszor áhitott örök pihenés után vágyakozik.

Még van annyi ereje, hogy lediktálhatja Ranierinek hattyúdalát : «Il tramonto della luna» címmel, amelyben még egyszer visszatér ifjú-ságának emléke, amely csak kevés mosolyt tudott neki adni :

*Nell'infinito seno
Scende la luna; e si scolora il mondo;
Spariscon l'ombre, ed una
Oscurità la valle e il monte imbruna;*

*Ma la vita mortal, poi che la bella
Giovinezza spari, non si colora
D'altra luce giammai, nè d'altra aurora.*

Ehhez hasonló hangulatúak Ányos Pál: «A végső óra; A lenyugvó naphoz; és Egy boldogtalan panasza a halavány holdnál» c. költeményei.

Június 14-én vissza kellett volna térnie Leopardinak a Vezúv lankáin lévő villába, de rosszul lett, vízkórja kezdődött. A Hold szerelmesének a napja leáldozott. Az orvos nem tudott már segíteni. Egy ferencrendi barát, Ranieri és ennek nővére térdelték körül halottas ágyát. A nápolyi Fuorigrotta nevű templomcskában temették el az olasz irodalomnak Petrarca utáni legnagyobb lírikusát, a nagy gondolkodót, s a sokat szenvedett embert.

Leopardi költészetének alapvonása a peszimizmus és ezért szóljunk róla néhány szót.

Miután a XVIII. század racionalizmusa megingatta az erkölcs alapjait, mint ennek természetes gyümölcsét a szkepticizmust és ateizmust nyújtotta. Az ég elhagyatott volt, és a földön a fájdalom lett urrá. Ennek a lélektani helyzetnek megéneklői voltak Goethe, Shelley, Schiller, Musset: filozófusa pedig Schopenhauer lett.

A lelkiismeret elködösülésének oka Isten eltűnése volt a világ színpadáról. A szkeptikusok és a hívők számára az élet a bajnak a forrása. Amíg azonban a hívők számára ott van a remény, mely áttöri a fájdalmat, addig a szkeptikusok számára semmi sem maradt meg, sem szerelem, sem dicsőség, sem erény. A technikai haladásban mértföldes csizmákkal meginduló emberiség elvesztette eszményeit.

Így születik meg azután a bölceleti és kozmikus pesszimizmus, amely az egész világmindenséget és az élet jelenségeit vizsgálatnak veti alá, és úgy találja, hogy a mű rossz, az életnek nincsen célja. A véletlen a törvény, amely mindent kormányoz. A rossz diadalmaskodik a jón. Max Nordau is felteszi a kérdést, hogy miért kell ennek a világnak léteznie.

Leopardi pesszimizmusa különbözik ettől a felfogástól. Az ő elgondolásában a rossz azért győzedelmeskedik a jó felett, mert a Természet kedvét leli abban, hogy ez így történjék, vagy legalább is nem törődik azzal, hogy ennek ellenkezője jőjjön létre.

Leopardi azonban nem ér eddig a végkövetkeztetésig, hogy jobb lenne a kozmoszt és az embert megsemmisíteni, éppen ezért ha egyéni életében a sír felé mutat is költészete emelkedettségről ad tanúbizonyságot, mert az «önmagáért való heroizmust hirdeti, a mindenből kiábrándult ember erkölcsi helytállását. Azonban ki nem mondotta, és mégis könnyen megérthetően költészetének csodálatos harmóniájában a megváltás gondolata győzedelmeskedik a szavakkal kifejezett kétségbeesés felett.¹²

Ha Leopardi költészetének lényegét röviden akarjuk meghatározni, akkor idézzük saját szavait, melyeket Petrarcaról mondott, melyek azonban ő reá is pontosan ráillenek: «La gran diversità fra il Petrarca e gli altri poeti d'amore, psecialmente stranieri, è ch'egli versa il suo cuore e gli altri l'anatomizzano, ed egli lo fa parlare e gli altri ne parlano».

GAUDER ANDOR

¹² Ruzicska, 269. lap.

AZ ELSŐ NYOMTATÁSBAN MEGJELENT OLASZNYELVŰ ÁRPÁDHÁZI BOLDOG MARGIT LEGENDA

1942 decemberében volt 700 éve annak, hogy Árpádházi Boldog Margit megszületett és születésének évfordulóján nemcsak a domonkosrend, hanem a magyar katolikus közvélemény is, újra a Szentatyához fordult, hogy a több ízben megindult, de külső körülmények miatt mindig megszakadt szentté avatási pert újra felvegye, s ennek az alázatos lelkű királylánynak tiszta és légius alakjával gyarapítsa az Árpádház szentjeinek fennkölt sorát.

Árpádházi Boldog Margit életének sok, de nem egyforma értékű, forrása maradt ránk, amelyek közül a legmegbízhatóbbak a Szűz Margit halála után hamarosan megindult *szentté avatási vizsgálat jegyzőkönyvei*. Az első (1271–74-ben vették fel) részben elveszett, de többé-kevésbbé rekonstruálható a későbbi Margit-legendák segítségével, amelyek nagyrészt éppen ezen az első jegyzőkönyvön alapulnak. Ilyen elsősorban a Szent Domonkosrend bolognai levéltárának egy 1346–98 között keletkezett kéziratós kódexe,¹ amely 21 oldalnyi terjedelemben «*Quedam legenda beate Margarite de Ungaria Ordinis Praedicatorum*» közli a legendát.

¹ P. Böle Kornél: Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. Szent István-Aka-

démia felolvasásai. III. kötet. 1. szám. Budapest, 1937.

Szerzője, amint Lovas Elemér alapvető Boldog Margit életrajzában² helyesen állapítja meg, *Marcellus*, szentdomonkosrendi szerzetes, aki hosszú időn át magyarországi tartományfőnök és Boldog Margit lelkiatyja volt, s mint ilyen művéhez nemcsak a jegyzőkönyvet, hanem személyes tapasztalatait is felhasználta. Nem térünk ki részletesebben *Marcellus* legendájának *Jörg Walter* által készített német fordítására (a müncheni kir. könyvtárban található), sem pedig a rövidebb, de ezzel minden részletében megegyező *gráci kézirat*ra sem, mert túlságosan messze vezetne bennünket. Ugyancsak *Marcellus* legendáját dolgozta át Mátyás korában *Ranzanus*, aki erősen rövidítve adja forrását. Ezeknek a korai legendáknak hitelét elsősorban az adja meg, hogy mennyiben követik *Marcellus* legendáját, aki — mint Boldog Margit személyes ismerőse — a legmegbízhatóbb adatokat szolgáltatja.

A második szentté avatási vizsgálat jegyzőkönyvével kedvezőbb helyzetben vagyunk, mert nemcsak, hogy legendák készültek belőle, de maga az eredeti szöveg — bár eléggé megcsonkult formában — is fennmaradt. Az eredeti okirat két példányban készült: egyet a vizsgáló biztosok Rómába küldtek, a másikat pedig a szigeti kolostorban hagyták. Az eredeti jegyzőkönyvek elvesztek ugyan, de a szigeten hagyott példányról 1641-ben, Boldog Margit koporsójának felnyitásakor, másolat készült, mert az akkor ismét megindított kanonizációs eljáráshoz szükség volt rá, hogy fel lehessen terjeszteni Rómába. A Rómába küldött példányt ott újra lemásolták és ezen másolatok közül kettő ránkmaradt: az egyik Rómában, a dominikánusok levéltárában van (hitelesítő záradéka 1729. április 11-én kelt), a másikat a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár őrzi. A ma ismert szöveg nem tökéletes, mert részint olasz anyanyelvű jegyző vette fel a protokollumot és így a személy- és helynevek helyesírása meglehetősen pontatlan, részint pedig a többszöri lemásolás folyamán számos hiba került bele. Belső megbízhatósága azonban, az említett fogyatkozások ellenére is, igen nagy és így minden egyéb forrást felülmul.

A második jegyzőkönyv alapján készült legendák közül elsősorban *Garinus de Giaco* legendáját kell megemlítenünk, amelynek azonban *Marcellus* változatával szemben az a hiánya, hogy szerzője nem ismerte személyesen Boldog Margitot és a szereplő személyeket, s így a tanu-vallomásokra volt utalva, a nélkül azonban, hogy az adatok helyességét módjában állt volna ellenőriznie. *Garinus* legendájának bevezető sorai

² Lovas Elemér: Árpádházi Boldog Margit élete. Budapest, Szent István-Társulat, 1939.

Falfestmény a bolognai domonkosrendi kolostor kerengőjében. A Madonna balján térdeplő alak állítólag Árpádházi Boldog Margit.

V I T E
DE I SANTI
E BEATI COSI
HVOMINI, COME
DONNE

DEL SACRO ORDINE DE
FRATI PREDICATORI.

*Scritte dal R. P. Fra SERAFINO RAZZI
dell' istesso ordine, e professo di San
Marco di Firenze.*

CON LICENZIA DE' SVPERIORI

IN FIRENZE^{~65}
Appresso Bartolomeo Sermartelli.
M D LXXVII.

FRA SERAFINO RAZZI legendagyűjteményének címlapja.

elmondják megírásának körülményeit is.³ Ez a tömör, lapidáris rövidségű legenda azonban nem felelt már meg a XIV. századi irodalmi igényeknek, s csakhamar — valószínűleg a nápolyi udvarban — át is dolgozták. A nápolyi udvarnak ebben az időben szoros magyar kapcsolatai voltak és érthető, hogy Boldog Margitról sokat beszéltek. Ezek a szájhagyományok és Garinus legendájának szövege szolgáltatott anyagot egy domonkosrendi szerzetesnek, — nevét nem ismerjük — hogy megírja azt a vallási élet számára szánt művét, amelyet «*Nápolyi legenda*»⁴ néven emlegetnek. Több kézírata ismeretes; ezek azonban kisebb-nagyobb változatokkal, ugyanazt a kissé felcifrázott legendát közlik, amely a XIV. században a nápolyi udvarban keletkezett.

Marcellus és Garinus legendájának és a második jegyzőkönyvnek felhasználásával újabb legenda-típusok keletkeztek. Ezek közé tartozik az 1510-ben keletkezett *magyar legendaszöveg* is, amelyet *Ráskai Lea* másolt le (legjobb kiadása a Volf György-féle Nyelvemléktár VIII. kötetében), s amelynek váza Marcellus legendáját tárja elénk, sokszor elég pontos fordításban. Ehhez a csoporthoz áll igen közel a *szentgalleni kolostor* könyvtárában található — eddig még kiadatlan — *német legendaszöveg* is, amely hol Marcellus, hol Garinus szövegére támaszkodik, de azok egységét megbontja. A két legenda azonban különbözik egymástól, mert a magyar változat Marcellus legendája mellett a második jegyzőkönyvet használta, míg a német szöveg Marcellus legendáját Garinus-ból vett részletekkel egészítette ki. Fel kell azonban tételeznünk azt, hogy mind a magyar, mind a német legenda *fordítás*, s eredetileg mindkettőt latin nyelven szerkesztették volt meg.

Van azután egy további legenda-csoport is, amely az eddig említetteket fejleszti tovább. Ilyen *Borselli* szentdomonkosrendi szerzetes 52 fejezetre osztott Boldog Margit legendája, amely a bolognai egyetem könyvtárában található a «*Cronica Magistrorum generalium Ordinis Fratrum Praedicatorum*» c. kódex függelékében.⁵ Ez a legenda többek

³ «*Legenda subscripta de vita et miraculis B. Margaretae Virginis Ordinis Praedicatorum, filiae Regis Hungariae, de rotulis seu diffusis dictis testium iuratum coram praedictis inquisitoribus a Sede Apostolica super hoc datis, compendiose et quasi per puncta extracta est, anno Domini MCCCLX. in Curia Romana Avinionis per Fratrem Garinum Ordinis Praedic. Magistrum in Theologia, de mandato Fratris Hugonis Magistri sextidecimi eiusdem Ordinis.*»

⁴ E. Koltay—Kastner: *La leggenda della Beata Margherita d'Ungheria alla corte angioina di Napoli. Annuario della R. Accademia d'Ungheria di Roma, Anno 1939. 174—180. old.*

⁵ Sorbelli: *Una raccolta poco nota d'antiche vite di santi e religiosi domenicani. Bologna, Stabilimenti Poligrafici Riuniti, 1922.*

között Boldog Margit stigmáiról is szól,⁶ holott ez a rész csak később kerülhetett a legendába és *Serafino Razzi*, domonkosrendi atya, Boldog Margit legendájának befejezésében tiltakozik is ez ellen, kijelentvén, hogy magyarországi Szent Ilona kapta volt a stigmákat, s nem annak tanítványa Boldog Margit. Hasonlóképpen *Taeggius* prédikátorrendi szerzetes Margit legendájában⁷ is beszél Boldog Margit stigmáiról. Ennek a tévhitnek alapjául valószínűleg a «*Libro chiamato Specchio dell'anime semplici della Beata Margarita, figliuola del re d'Ungharia scripta*» című, Boldog Margitnak tulajdonított, ájtatossági munka szolgálhatott, amelyről azonban Koltay-Kastner kétségtelenül megállapította,⁸ hogy *nem* lehet Boldog Margit műve, hanem valószínűleg a nápolyi udvar valamelyik spirituális szerzetesének munkája.⁹

A nyomtatott latin nyelvű legendairódalom termékei közül első-sorban Lorenzo Surio (Sauer Lőrinc) karthauzi szerzetes hatalmas 6 kötetes gyűjteményét kell említenünk, amely annál is becsesebb, mert ez szolgált alapul a későbbi legendaszerzőknek, hogy olasz nyelvű legendájukat megírassák.¹⁰ A nagyjelentőségű gyűjtemény először 1550-ben jelent meg, majd 1570-ben újra kiadták. Lorenzo Surio a legendákat átírta és azok eredeti alakjukban az 1618-as kiadásban kerültek nyomdápreés alá. Újabb teljes kiadása 1875–80-ból való.

Lorenzo Surio legendagyűjteményének első kötetében (728–734. oldal) közli: «*Vita illustrissimae Margaretae Virginis, Filiae Regis Hungarorum, Ordinis Praedicatorum, quam F. Garinus S. Theologiae Doctor eiusdem Ordinis, ex iuratorum testium diffusioribus dictis in compendium redigit Auinione, Anno Christi 1340. Et si autem nondum certo mihi constat, eam esse relatam in numerum sanctorum, et tamen id ut fieret, et Hungariae rex petivit, et aliquot Romani Pontifices diligenter iusserunt inquiri de vita illius: quae ab ipsis prope incunabulis gratiam fuit sanctissima. Stylus in lectoribus gratiam per F. Laurentium Surium passim mutatus est.*»¹¹

⁶ V. ö. Florio Banfi: *Le stimmate della B. Margherita d'Ungheria*. Firenze, 1934.

⁷ Taeggius O. P. kéziratainak XV. kötetében közli: *Vita B. Margaritae filiae Regis Hungariae Sanctimonialis Ord.* Praed.

⁸ Koltay-Kastner Jenő: *Együgyű lelkek tüköre*. Minerva-könyvtár, XXVI. Budapest, 1929.

⁹ V. ö. Lovas Elemér i. m. 6–25. oldal.

¹⁰ DE PROBATA VITIS SANCTORUM AB ALOYSIO LIPAMANO OLIM

CONSCRIPTIS NUNC PRIMUM EMENDATIS ET AUCTIS. A. D. MDL.

(Nem állt rendelkezésünkre az első kiadás és így az alábbi 1570-es kiadást használtuk.)

¹¹ *De probatis sanctorum historiis*, partim ex tomis Aloysii Lipomai, doctissimi episcopi, partim etiam ex egregiis manuscriptis codicibus, quarum permultae antehac nunquam in lucem prodire, nunc recens optima fide collectis per F. LAURENTIUM SURIUM CARTHUSIANUM.

Időrendben az első olasznyelvű legendagyűjtemény, amely Árpád-házi Boldog Margit legendáját is felvette a legendák sorába, hogy a jámbor olvasóknak Szűz Margit tiszta és lemondásokkal teli életét állítsa példaképül a XVI. század második felében, Bolognában keletkezett. Az igen szép kiállítású, terjedelmes kötet szerzője *Serafino Razzi*, szentdomonkosrendi atya, aki a firenzei kolostorban élt és aki rendjének egyik kiváló tollforgató tagja volt. Főművén — legendagyűjteményén — kívül számos vallásos műve jelent meg és híre egész Európában elterjedt. «A prédikátor-szerzet szentjeiről és boldogjairól, mind a férfiakról, mind a nőkről» írt életrajzgyűjteménye¹² Firenzében jelent meg és fivére, *Don Silvano Razzi* kamaldeus szerzetes rendezte sajtó alá, mert bátyja akkor hivatalos úton volt az Abruzzókban.¹³

A díszes címlapú, szép nyomású kötet második részének 4—12. lapjain olvasható a «VITA DELLA BEATA MARGHERITA D'UN-GHERIA».¹⁴ Rövid történeti bevezetés után a szerző elmondja, hogy a királyi pár fogadalmat tett, hogy első születendő leánygyermeküket az Űr szolgálatára szentelik és amikor a tatárok csakugyan kivonultak az országból, a királyné leánygyermeket szült, aki a keresztségben Margit nevet kapta. Lelkesült hangon ír a legendaszerző a kis Margitról, akinek korán kifejlődött értelme mindenkit elképesztett. Mikor három és fél éves korában szülei fogadalmukhoz híven a domonkosrendi apácák veszprémi kolostorába adják s ott Olimpia nővér gondjaira bizzák, a gyermek Margit komolyan fogja fel kötelességét és amint nőtt korban, úgy gyarapodott lelke érényekben is. Minthogy a királyi pár látja, hogy gyermekük milyen odaadással szolgálja az Urat, Szűz Mária tiszteletére Budán, a Nyulak szigetén, kolostort építtetnek s Boldog Margit több más nővérrel együtt ide kerül át. Tíz éves korában Humbert provinciális kezébe leteszi a fogadalmat. Serafino Razzi atya egészen költői leírást ad róla,

Coloniae Agrippinae. Apud Geruinum Cale-nium, et haeredes Quentelios. Anno MDLXX. Cum privilegio Pii V. Pontificis Maximi et Caesariae Maiestatis in decennium.

¹² VITE DE I SANTI E BEATI, COSI HUOMINI COME DONNE DEL SACRO ORDINE DE' FRATI PREDICATORI. Scritte dal R. P. Fra SERAFINO RAZZI dell'istesso ordine, e professo di San Marco di Firenze. Con licenza de' Superiori. In Firenze. Appresso Bartolomeo Sermartelli. LXXVII.

¹³ «Opera di Fra Serafino Razzi mio fratello, e da me, essendo egli lontano, et occupatissimo per la sua religione nell'Abruzzi, stata fatta stampare con quella maggior diligenza, che ho potuto, ma non già in tutto, che harei voluto, essendo io, mentre ciò si è fatto in Fiorenza, dimorato il piú del tempo in Bologna» — írja Silvano Razzi Monsignore Gabriele Paleotto bíboroshoz, Bologna püspökéhez, intézett 1577. május 5-én kelt ajánlásában.

¹⁴ Folyóiratunk más helyén az egész legenda fordítását közöljük és itt nem tárgyaljuk részletesebben.

amikor így ír: «Boldog Margit mind testalkatára, mind arcára nézve, csodaszép volt, lelke olyan szelíd, nyugodt és kiegyensúlyozott volt, hogy úgy tűnt, semmiféle viszontagság meg nem zavarhatja. Különösen a beszédje volt kellemes, olyannyira, hogy nem csupán a nővérek járultak szívesen hozzá, hanem nemes hölgyek és hercegnők is hozzáfordultak, hogy beszéljenek vele és tanácsot kapjanak tőle.» Meghatottan szól a legendaszerző Boldog Margit ájtatosságáról és arról, hogy a napnak minden óráját imádkozásra használta fel. Mind étkezésben, mind pihenésben igénytelen volt, a böjtölésben pedig mindenkit felülmúlt, mert nemcsak a kötelező böjtöt tartotta meg, hanem sajátmaga is előírt magának böjti napokat, amelyeken kenyéren és vizen kívül semmit sem vett magához. Mikor pedig társnői óva intik, hogy ne gyötörje túlságosan zsenge testét és várja meg, míg megerősödik, kijelenti, hogy senki sem tudja megmondani neki, mennyi ideje van még hátra a földi életből és nem hagyhatja abba jócselekedeteit, amíg el nem következik az ő órája. Külön fejezetet szentel a legendaíró Boldog Margit könyörületességének és kiemeli, hogy milyen fáradhatatlanul és mennyi odaadással ápolta a betegeket.

Amikor Csehország és Magyarország között dúló hosszú háború véget ért, a cseh király a béke megszilárdítása érdekében Magyarországra jött, ahol Béla király nagy pompával fogadta. Elvezette többek között a szigeti kolostorba is és amikor Ottokár meglátta szűz Margitot, beleszeretett és feleségül akarta venni. A király és hitvese előadták leányuknak a cseh király házassági ajánlatát és kiemelték, hogy milyen előnyös lenne ez a frigy mindkét országra nézve. Ami pedig a fogadalmát illeti, a pápánál — hivatkozva a megkötendő házasság rendkívüli fontosságára — biztosan sikerülne felmentést szerezniök. Egészen barokkos az a válasz, amelyet a tudós legendaíró Boldog Margit szájába ad, aki hosszú érveléssel utasítja vissza a cseh király házassági ajánlatát. Majd, hogy hasonló kísértéseknek elejét vegye, megkérte a provinciális atyát, hogy minél előbb szentelje fel. A megpróbáltatások azonban később sem szűntek meg. Bélának sikerült ugyan a külső ellenséggel békét kötnie, de közben ellentétek merültek fel közte és fia, István, között és Boldog Margit — látván az ország megosztását és a belvillongások véres következményeit — imádsággal, böjttel és penitenciával gyötörte gyenge testét, hogy az Urat kiengesztelje.

A sok önsanyargatás azonban annyira legyengítette, hogy súlyosan megbetegedett. Amikor érezte, hogy életének vége elérkezett, nagy nyugalom és boldogság töltötte el lelkét, mert tudta, hogy hamarosan el fogja nyerni önmegtágadós élete jutalmát, az örök életben. Magához

hívta tehát a nővéreket és a halandó élet megvetésére és a jócselekedetekben való kitartásra buzdította őket. Majd felvévén a halotti szentségeket, az «In manus tuas domine commendo spiritum meum» kezdetű zsoltárt énekelve, a halálfélelem legkisebb jele nélkül, adta vissza lelkét teremtőjének.

Serafino Razzi atya legendája utolsó fejezeteit Boldog Margit halála után bekövetkezett csodáknak szenteli és mélységes megatódottsággal ír az elköltözöttről. Végül pedig beszámol a megindult kanonizációs eljárásról, amely — mint tudjuk — akkor nem vezetett eredményre. Végül pedig — hogy művének szavahihetőségét emelje — forrásait ismerteti.

Serafino Razzi atya igazi írói lendülettel, őszinte lelkesedéssel és mély vallásos áhítattal fogott munkához és legendája abból a szempontból is fontos, mert — mint a nyomtatásban megjelent első olasznyelvű legenda — forrásul szolgált a következő évszázadok gazdag Boldog Margit legendatermésének.²⁵ A tudós szerző jól értett ahhoz, hogy forrásait megrostálja és a sokféle anyagot közös nevezőre hozva, egységes leírást adjon. Minden sorában érezhető a művelt író világos kritikai érzéke, amellyel forrásait szavahihetőségük szempontjából feldolgozza. Mint stíliszta, Serafino Razzi, szintén figyelmet érdemel, mert szabatos és könnyen érthető formában adja elő mondanivalóit és nem esik túlzásokba, mint kortársai, akiknek művei a mai olvasó számára gyakran élvezhetetlenné válnak dagályosságuk és szószaporításuk miatt. Serafino Razzi atya jó munkát végzett és mi magyarok különösen hálásak lehetünk neki, hogy megőrizte számunkra Árpádházi Boldog Margit legendájának ezt a késői változatát.

PONGRÁCZ ALAJOS

²⁵ V. ö. a szerző Árpádházi Boldog Margit alakja régi olasz legendagyűjteményekben c. tanulmányát. Az Isteni Meg-

váltó Leányai Szent Margit leánygimnáziumának 1941/42. évi értesítőjében.

MAGYARORSZÁGI BOLDOG MARGIT ÉLETE

IX. Gergely római pápa és II. Frigyes császár idejében, amikor Krisztus utáni 1237. évet írták, a tatárok, ez a barbár és hihetetlen népség, elhagyták hazájukat és hevesen megtámadták a magyar királyságot, s akkora dühvel, vadsággal és kérlelhetetlenséggel dúltak, hogy nem kegyelmeztek se nemnek se kornak, s mindent tűzbe meg lángba borítottak. Ebben a veszedelemben, a katolikus Endre király¹ belátta, hogy csupán emberi erővel nem tud országa ily nagy romlásának és pusztításának ellentállni és tudván azt, hogy a győzelmet rendszerint égi segítségnek kell tulajdonítani: fenséges hitvesével, Mária királynéval, együtt fogadalmat tett az Úrnak, hogyha kegyelmében részesíti, hogy helyt állhasson ezek ellen a kegyetlen népek ellen, avagy azok további harc nélkül hamarosan eltávoznak országából, akkor az Úrnak szenteli első születendő leánygyermekét, elhelyezvén ezt a prédikátor-szerzetesek rendjében. És íme, miután megtette fogadalmát és azután, hogy ne kísértse Istent és emberi eszközökhöz nyuljon, hatalmas hadsereget gyűjtött össze, hogy az istentelenek ellen vonuljon, azok csodálatos módon hátat fordítottak neki és visszamentek hazájukba. Miután a tatárok kivonultak, a nemeslelkű király halhatatlan köszönetet mondott az Úrnak. És nemsokára, minthogy a királyné megfogant, s amikor eljött annak ideje, gyönyörűséges

¹ A tudós Serafino Razzi atya tévedésből következetesen Endréről beszél Béla helyett. Ezzel a történeti névcserével még később is találkozunk, mert Fra. Gio. Michele Piò Bolognese bolognai szentdomonkosrendi szerzetes művében, «Delle vite de gli hvomini illvstri de S. Domenico» Bologna, 1607, (Második kiadás

1620), úgy igyekszik áthidalni Serafino Razzi legendája és Silvano Razzi Boldog Margit legendája meg a későbbi legendagyűjtemények közti ellentétet, hogy leírását így kezdi el: «Margit nővér, Máriának és Endrének, Magyarország királyának akit IV. Bélának neveztek, volt a leánya...»

leánygyermeket szült, akiről szülei azt akarták, hogy a szent keresztkútnál a Margit nevet nyerje el, remélve, hogy majd az erénynek valóban olyan értékes margarétájává fog fejlődni, aki méltó ajándék lehet, hogy a Paradicsom királyának felajánlják. S így ezt a leányt születése előtt Istennek szentelték.

Nagy gondot fordítottak nemeslelkű szülei arra, hogy istenfélelemben és szent szokásokban neveljék, annál is inkább, mert a leányka olyan élénk értelemről és jó szellemről tett tanúságot, hogy az udvarban mindenki nagyon elcsodálkozott és bámulta őt ezért. Történt pedig, két éves lehetett Margit, hogy apja nagy sereget gyűjtött össze és hadbavonult Ausztria hercege ellen, hogy megütközzék vele. Királynő édesanyja megkérdezte leányától, hogy milyen lesz ennek a csatának a kimenetele. Mire Margit azt felelte, hogy az ellenséges herceg el fog esni, és apja serege véreséget fog szenvedni, de ennek ellenére királyi apja sértetlenül fog megérni. S minden így is történt.²

Amikor elérkezett a három éves és hat hónapos korhoz, apja és anyja, akik emlékezetükben tartották megtett fogadalmukat, vidám arccal és alázatos szívvel vitték el a szent Katalin szűz és vértanuról elnevezett kolostor nővéreihez és ott különösen tisztelendő Olimpia grófnő, — igen jámbor és bölcs asszony volt — gondjaira bízta, hogy az Margitot ebben a zsenge korban az Isten szolgálatára nevelje. Olimpia grófnő ugyanis Margittal együtt lépett a kolostorba, s néhány nap múlva felvette a szent köntöst és haláláig hűségesen kitartott ebben, s amíg élt serényen gondját viselte a szent gyermeknek, Margitnak. Az előbb említett kolostornak, amely a prédikátorbeli szerzetesek rendjéhez és annak fegyelme alá tartozott, apácái nagy örömmel fogadták a királyleányt, aki mint növekedett korban, úgy gyarapodott erényekben és alázatosságban. Egy év leforgása alatt, ahogy legjobban tudta, a boldogságos Szűz Officiumát is tudta;³ úgy tanulta meg, amint hallotta, hogy a nővérek mondogatják. Már ebben a korban is került a gyermeki játékokat és szokásokat, s semmi sem szerzett örömet neki, csak az, ha komoly, szellemi dolgokról hallott. Még nem töltötte volt be negyedik életévét, amikor azt akarta, hogy öltöztessék be a szent egyházi köntösbe, s azt olyan komolysággal és alázatossággal öltötte magára, hogy mind elcsodálkoztak és megdöbbenek. Őt éves volt, amikor észrevette, hogy sokan a nővérek közül meztelen derekukon ciliciumot hordanak; addig könyörgött Olimpia nővérnek, míg az titokban meg nem engedte neki, hogy hordja ő is. Miután néhány napig hordta a ciliciumot

² A gyermek Margit eme jóslatáról a különböző legendákban két változat is ismeretes. Az egyik szerint azt állította volna, hogy apja serege győztes lesz, a másik szerint — bár apja ellenfele a csatában elesik — a magyar király véreséget szenved. Erről a kérdésről részletesen ír dr. Lovas Elemér: *Árpád-házi Boldog Margit élete* (Budapest, Szent István-Társulat 1939) c. alapvető munkájában. V. ö. 69—71. old.

³ Lovas i. m. nem tartja valószínűnek, hogy tudta volna Szűz Mária officiumát. «Ha valamit tudott is belőle mondani, — folytatja Lovas — az elég tökéletlen lehetett, hiszen latinul kellett volna tökéletesen kiejtenie olyan szavakat, amiket nem értett; hozzávehetjük, hogy ekkor bizony még magyarul is elég tökéletlenül beszélt». (80. old.)

gyenge és zsenge kora arra készítette, hogy letegye és későbbre halassa annak hordását, amikor már ellenállóbb és testileg sokkal erősebb. Annak ellenére, hogy király leánya volt, szegényesebben öltözködött, mint bármelyik más nővér: s minthogy nem hordhatott ciliciumot, meztelen bőrre ugyanabból az anyagból készült öveket tekint.

Mikor apja ura és királyné észrevették, hogy drága gyermekük milyen eredménnyel gyarapodik szellemiekben és az Úr szolgálatában, pompás és megcsodált kolostort építettek a Duna egyik szigetén, amelyet Nyulak szigetének neveztek.⁴ Nagylelkőségüknek megfelelően sok világi birtokot adományoztak neki és azt akarták, hogy mind a sziget, mind a kolostor a boldogságos Szűznek szenteltesse. Sok más nővér kíséretében azután ide hozták a szentéletű leánykát, aki tíz éves korában Boldog Humbert, a prédikátorrendi szerzetesek főmestere, kezébe letette a szent fogadalmat.

Boldog Margit mind testalkatára, mind arcára nézve csodaszép volt, lelke olyan szelíd, nyugodt és kiegyensúlyozott volt, hogy úgy tűnt, semmiféle viszontagság meg nem zavarhatja. Különösen a beszédje volt kellemes, olyannyira, hogy nem csupán a nővérek járultak szívesen hozzá, hanem nemes hölgyek és hercegnők is hozzáfordultak, hogy beszéljenek vele és tanácsot kapjanak tőle. Nagyon szerette a csendet és a magányt; igen rossz néven vette ha jobban tisztelték és becsülték mint a többi nővért s ha azt mondták neki, hogy király leánya. A napnak első órájától kezdve egészen az étkezés idejéig mélyen elmerült az imádságba: azután nem minden könny, együttérző sóhajlás és alázatosság nélkül, megcsókolta a feszület szentséges sebeit és a nővérekkel együtt ebédelni ment és megelégedett a refraktórium közönséges ételével. Sohasem vett magához más ételt, mint a kolostor közös és egyszerű menzája főztjét. Éppenúgy sohasem aludt másutt, mint a szokásos és közös hálóteremben, hacsak valami igen súlyos ok őt arra nem készítette. Mindig azt akarta, hogy körülötte néhány felnőtt nővér legyen, akikkel kedvére beszélgethessen és vitatkozhatson szellemi dolgokról. Az éjszakák nagy részét imádságban töltötte, ügyelve arra, hogy az odavetődő nővérek meg ne lessék vagy félbe ne szakítsák. Az ebédnél egészen a vecsernye idejéig valami munkával foglalatzkodott, hogy a henyelést elkerülje: különösen szívesen dolgozott a templom díszítésén és annak szolgálatában. S ha néha látogatók megakadályozták, hogy megszokott munkáját végezze, addig nem volt nyugta, amíg az elmulasztottat nem pótolta.

Gyenge testi ereje ellenére a szent regulák és szabályok összes bőjtjeit megtartotta és nagycsütörtökön a vacsorától kezdve egészen a nagyszombati vecsernyéig semmit sem vett magához: sűrű könnyeket hullatva csak avval foglalkozott, hogy édes Megváltójának keserű szenvedéséről elmélkedjék. Nagypéntek éjjelén bár megszokott ágya mindig kemény és rideg volt, egy földre leterített zsákra pihent le. A boldogságos Szűz ünnepeinek vigiliáin kenyéren és vizen bőjtölt, s

⁴ Lovas idézett munkájában egész fejezetet szentel a szigeti kolostor és annak lakói leírásának. IV. fejt.

hasonlóképp néhány más szent ünnepének előestéjén is, akiket különös pártfogójául választott. Nagy figyelemmel hallgatta a szentbeszédeket, különösen pedig azokat, amelyekben az Ég dicsőséges királynéjáról volt szó, akit Margit különös szószólójául és pártfogójául választott. Sohasem hívta a boldogságos Szűzet más-ként, mint Isten anyja és boldog reménységem. S minden esetben, ha mások vették ajkukra Szűz Mária nevét, vagy ő ejtette ki száján, mélységesen meghajolt. Amikor elment a feszület előtt, amely a kapitólium falára volt festve, térdreborulva imádta az Urat.

Ezt a földi angyalt különösen akkor látta az ember vidámnak és örömtől repesőnek, ha a szent engedelmesség nevében alacsonyrendű és megvetett munkával foglalatzkodott. Arra törekedett, hogy amennyire tisztelték a világiak és a nemesek, olyannyira haladjon az alázatosságban és az önmaga megvetésében. Így tehát nem úgy élt, mint annak a tartománynak a királyleánya, hanem mint akármelyik egyszerű származású nővér, s önnönmagáról a legrosszabb véleménnyel volt. Ennek ellenére mégis, habár sajátmagát lealacsonyította és megvetette, az egész kolostor érdeme szerint tisztelte és különösen magasztalta. Feleleteiben ez a szűz igen bölcs volt, mint ahogyan az volt cselekedeteiben is.

Amikor egyszer figyelmeztették, hogy enyhítsen életmódjának ily nagy rideg-ségén és szigorúságán, s halassa el az önsanyargatást arra az időre, amikor már érettebb, így válaszolt: *«Mondjátok, ki az, aki hosszú életet tud ígérni nekem, hogy mindezt akkor tehessem meg? Nem bölcs emberhez, sem tökéletes keresztényhez illő, hogy a jövő reményében elhanyagoljam a jelent, amely alkalmas és megfelelő arra, hogy jót cselekedjem. Én nem tudom, hogy mennyi ideig élek ebben a tűnékeny és halandó életben, vagy mikor akar az én Megváltóm magához szólítani, tehát nem szünhetek meg jót cselekedni, azért, hogyha elérkezett az órád, készen álljak a halálra.*

Egy tiszteletreméltó prédikátorrendi szerzetes elmesélte egyszer Krisztus eme boldog jegyesének, hogyan jutottak el a régi egyházatyák Isten igazi megismerésére. Amikor egyszer aludt, csodálatosképpen aranybetűkkel írott könyv jelent meg előtte és egy hangot hallott, amely így szólt hozzá: *Kelj fel és olvasd!* Felkelt ágyáról és elolvasta ezt a néhány, de istensugallta szót: *Szeresd Istent, vesd meg önnönmagadat, ne vess meg és ne ítélj el senkit!* Ez volt a régi egyházatyák tökéletessége. Ebből boldog Margit megtanulta, hogy nagyon megvesse sajátmagát, s minden felebarátját tisztelje.

Még jobban az Isten szolgálatára tüzelte őt fenséges és szent őseinek emléke, különösen pedig Szent Istváné, Magyarország első királyáé, aki beszédével és szent-séges példaadásával visszavezette az igaz hithez azokat a magyarokat, akik előbb hitetlenek voltak. Felmerült előtte a tiszta szent Henrik király, aki bár a császár egyik igen könnyűvérű leányát vette volt feleségül, sikerült hitvesét rábeszélnie, hogy mindketten tiszta ölelésükben megőrizték a szent szűzesség hófehér liliumát. Eszébe jutott Boldog Margitnak Szent László fenséges emléke s az, hogy milyen bölcsen és milyen keresztényien kormányozta országát és a földön megszerezte

⁵ V. ö. Lovas i. m. 145—155. old.

magának a szent címet és nevet, az égben pedig az örök és hervadhatatlan koszorút. Végül pedig soha el nem halványodott lelki szemei előtt nagynénjének, Szent Erzsébetnek szentséges példája, aki viselkedésével férjét szent életre vezette, s aki aztán, amikor özvegyiségre jutott, olyan irgalmasszívú és megértő volt a szegény betegekkel és szűkölködőkkel szemben. Gyakran elmélkedett ezekről a dolgokról és hosszú s mély sóhajtásokban tört ki és arra kérte a fentebb említett szenteket, az ő rokonait, hogy követhesse nyomukat és lépteiket, s eljuthasson így abba a boldog hazába, ahol ők örvendeznek.

Annyira együttértett a betegekkel, hogyha valaki a kolostorban megbetegedett, sajátkezüleg állt szolgálatára és nagy jószívúsággal ápolta. Amikor pedig azt hallotta, hogy a közelben szegények vannak, maga készített ételeket számukra s annyit, amennyi kellett. S egy elöregedett laikus páter számára, aki enni kért tőle, bőségesen küldött ételt, amely olyan jól volt elkészítve és olyan gondosan megfőzve, hogy a sebbel-lobbal és kevés szeretettel készült dolgokra vonatkozólag ez a közmondás keletkezett: *Ezek a dolgok nem a mi asszonyunk Margit nővér regulái szerint valók!*⁶ Amikor néha megtörtént, hogy az ablakból vagy a kórus rácsozatán át néhány szegény nyomorékot pillantott meg a templom kövezetén heverni, a szánalmon kívül, mely lelkében felébredt, hálát adott az isteni irgalomnak azért, hogy egészségesnek teremtette és őt így megőrizte és nem engedte, hogy hasonlóvá váljék azokhoz a nyomorultakhoz. Apja urától, királynő édesanyjától és más rokonaitól kapott ajándékaiból bőséges alamizsnát juttatott az egész királyság szegényeinek, s különösen a szemérmes elszegényedett nemeseknek. Gyakran felszólította apját, hogy tisztelje a templomokat és az Isten szolgálatára szentelt helyeket; hogy ne engedje, hogy az erősebbek elnyomják az özvegyeket és árvákat; hogy bölcsen kormányozza népeit. Szent felszólításai nem hangzottak el hiába, sőt Endre király mindég tekintettel volt rá és sok dicséretreméltó dolgot vitt végbe leánya kérésére és bőkezűen osztogatott alamizsnát.

Hosszú és véres háború dúlt akkor Endre király, boldog Margit apja, és Csehország királya között, amely háború — miután mind az egyik, mind a másik fél nagy veszteségeket szenvedett — Isten jóságából véget ért. Megkötötték a békét, s hogy azt még jobban megszilárdítsák Csehország királya Magyarországra jött, ahol Endre király őt nagy tisztességgel és ünnepélyességgel fogadta, s egész ittartózkodása alatt kedveskedett neki. Végül még lelki vigaszt is akarván nyújtani vendégének, a király elvezette őt a zárdába, hogy leányának szent példájából és a vele való beszélgetésből erőt merítsen. Amikor a fentemlített cseh király ennyi szépséget ily szent erkölcsökkel látott párosulva (Boldog Margit akkor 19-ik életévében volt és külsejét tekintve szépséges) annyira elragadta őt, hogy amint visszatért a városba tárgyalni kezdett a királlyal, hogy leányát nőül kaphassa; kijelentette, hogy a megkötött békét ez a frigy még jobban megerősítené és a két királyság örök békében és feloldhatatlan kötelékkel egyesülhetne. S mindez a sátán ösztökélésére történt, aki nem tudta nézni, hogy a szent hajdon mennyire gyarapodik

⁶ Marcellus legendájában úgy adja elő, hogy a fenti mondást a fegyvelemsértő

nővérekkel szemben alkalmazták. V. ö. Lovas i. m. 217. old.

elk iekben s meg akarta zavarni békéjét. Endre király, hallván ezt, nagyon meg-
 avarodott lelkében, de félvén attól, hogy királyi vendégét elszomorítja, nem
 mutatta meg annak igazi lelkiállapotát, hanem azt válaszolta neki, hogy ez a ház-
 ság nagyon kedvére való lenne, ha ugyan lehetséges lesz a fogadalom és szerzetesi
 beöltözés nehézségeit elhárítani. Erre a cseh király azt válaszolta, hogy nem lesz
 nehéz a pápától elnyerni a diszpenzációt, amely ily nagyfontosságú béke megerő-
 sítését szolgálná, annál is inkább, hisz Margit még nem öltötte volt magára a fátyolt.
 Endre király tehát igyekezzék minden rendelkezésére álló eszközzel rábírní leányát,
 hogy az a maga részéről beleegyezzék a frigybe. A király és a királyné megígérték
 hogy mindent, ami módjukban áll, el fognak követni, s megfelelő időben vissza-
 tértek a kolostorba és a szokásos és illendő kölcsönös üdvözlések után a király
 így szólt leányához : *«Milyen hálával tartozunk Istennek, drága leányom, hogy ke-
 gyelme segítségével végét vehettük annak a sok csapásnak, amely országunkat sújtotta
 a hatalmas cseh király és köztünk dúló hosszú háború folyamán; nem is tudnám
 neked mindezt leírni. Most királyságunk nyugodtan élvezi végre a békét, s ennek a cseh
 királynak bizalmát és udvariasságát, aki hajlandó volt eljönni hozzánk és ilyen csa-
 ládiassággal a mi királyi lakunkban tartózkodni, mintha édes egy fivérünk lenne. Min-
 den alkalmat meg kell hát ragadnunk, hogy amennyire csak módunkban áll, elnyerjük
 őfelsége tetszését. Minthogy pedig ő, hogy a megkötött békét megszilárdítsuk, rokonságra
 óhajt lépni velünk, s téged, leányom, nőül akar venni; kérünk tehát téged, királyi
 édesanyád és én, — aki tanuskodhatom a mellett, hogy milyen jó és hasznos lesz ez
 a frigy nem csupán a két királyság, Csehország és Magyarország számára, hanem az
 egész kereszténység számára, — adj meghallgatást ezen jogos és méltányos kérésünknek.
 Az ifjú, aki nőül kér téged, ha származásáról akarunk szólni, király, még pedig igen
 hatalmas király; gazdagságát tekintve mérhetetlen kincsei vannak; ami pedig hatalmát
 illeti, királyságunk hosszú időn át nyögte és érezte fegyvereinek erejét. Ifjúságának
 virágkorában van; jó megjelenésű; bátor, udvarias, erényekben gazdag, s téged pedig
 mindenek felett szeret. Az a fogadalom, amelyet születésed előtt tettünk és szerzetesi
 fogadalmad nem lesznek akadályok, mivelhogy a Szentatyától, aki Isten helytartója
 e földön, könnyen megkaphatjuk a felmentést. Ha kitarasz a mellett, hogy — mint
 jelenleg vagy — továbbra is apácaként élj a kolostorban, abból csak neked lesz hasznod
 vagy rajtad kívül néhány más személynek; ha azonban teljesíted azt, amire most kérünk,
 akkor két igen fontos királyság üdvének leszel forrása, sőt az egész keresztény vallásnak
 javára válsz, minthogy a mi békénk a csehekkel nem közepes, hanem igen nagy haszonnal
 fog jární. Tégy kedvére tehát, leányom, drága édesapádnak és szeretett szülőbanyádnak,
 s mondj igent erre a megtisztelő leánykérésre.»* A király evvel befejezte szavait. A bölcs
 és alázatos szűz, aki egy ideig hallgatott és mélyen töprengett, így felelt királyi
 apjának : *«Nem hittem volna, igen drága és igen tisztelt édesapám, hogy ma ily szavakat
 fogok tőled hallani; szavakat, amelyek sokkal keservesebbek voltak számomra, mint
 amilyeneket valaha is hallhattam volna. Olyan keserűséggel töltötték el lelkemet, hogy
 egészen magamon kívül vagyok. Sohasem hittem volna — minden tiszteletemmel legyen
 szabad megjegyezmem — hogy arra akartok szándékom ellenére oly bőbeszédűséggel és
 oly hathatós érvekkel rábeszélni, amire most készültetek. Hát hol van az Istennek tett*

fogadalom emléke? Hol van a kapott jóitéményért való háladatoság? Hol van az a szeretet, amelyet irányomban mindig tanusítottatok? Azt óhajjtátok tehát, hogy én elhagyjam az igen szeretett és igen tiszta jegyesemet, Jézus Krisztust, és földi és halandó jegyesnek nyujtsam kezem? Azt akarjátok, hogy megszegjem Istennek tett fogadalmamat és magam egy férfinak adjam át? Azt kívánjátok, hogy itthagyjam ezt a földöntúli életet, hogy romlottsággalteli földi életet éljek, amelyben annyi a nyomorúság? Nem itélem el, nem kárhoztatom és nem vetem meg Csehország királyát! Míg ő azonban egy földi királyság uralkodója, az én Jézusom az egész világ fejedelme; ha a cseh király jó megjelenésű, az én jegyesem Krisztus a legszebb minden emberek között; ha az hatalmas e földön, Krisztus a leghatalmasabb a földön, az égen és a poklokban; ha az bölcs, okos és erényes, az én uram Krisztus maga a bölcsesség és az isteni erény. Tehát, drága édesapám, ne beszélj nekem többé, kérlek, erről az ügyről, mivel lelkem szilárd és elhatároztam, hogy inkább meghalok, de nem vetem le ezt a ruhát, amelyet magamra öltöttem és nem csalom meg az én jegyesemet, Krisztust, halandó férjival kötvén össze sorsomat. Jól tudom, hogy ezeket a szavakat nem saját akaratodból és szándékos szerint mondtad nekem, mert jól ismerem őszinte és Isten felé fordult lelkedet, hanem inkább azért, hogy kedvében járj az említett cseh királynak. De tudd meg, apámuram, hogy nem szabad az emberek barátságában biznod, mert azok könnyen megszegik szavuk és hibáznak. S Isten segítsége nélkül, akit különösen félni és szeretni kell, a rokoni kötelek sem elég erősek ahhoz, hogy a barátságot fenntartsák. Mindent el kell követnünk, hogy az Ur barátságában megmaradjunk, mert ha ő barátunk, akkor igen kevésbé kell félnünk az emberek ellenségeskedésétől. Ami pedig azt az előnyt és hasznot illeti, amely — mint mondod — ebből a frigyből a két királyságra és az Egyházra háromolna, attól félek, hogyha ez megtörténne, akkor éppen az ellenkezője valósulna meg. Példát láttunk erre Konstancában, amikor ötvenéves korában kivették a kolostorból Normannát és a pápa diszpenzációjával nőül adták Henrik császárhoz; és ebből az egyesülésből születeli II. Frigyes, az Egyház üldözője, ez a gonosz és rosszindulatú ember. Bár az istent parancsolat arra kötelez, hogy engedelmeskedjem neked, mégis, amint Szent Péter apostot mondá, inkább kell Istennek engedelmeskednünk, mint az embereknek. S bár még nem vettem fel a fátyolt, mégis már az Urnak ígértem magam és ünnepélyes fogadalommal lekötöttem magam Isten szolgálatára. És ha a pápa fel akarna vagy fel tudna menteni engem fogadalmam alól — nem az én feladatam, hogy a fölött vitázzam, vajjon képes-e erre — semmi esetre sem fogadnám el az ily módon kapott diszpenzációt. Így tehát, szeretett apámuram és te édesanyám, kérlek mondjátok le arról a tervetekről, hogy engem férjhez adjatok, s beszéljétek rá a baráti cseh királyt, hogy keressen más asszonyt magának, minthogy én — amint azt már más ízben is kijelentettem — igen szilárdan elhatároztam, hogy előbb meghalok, de nem hagyom el ezt a ruhát és ezt az életet, amelyet választottam. Az Ur legyen veletek! Mikor a szentéletű hajadon kiment a szobából, édesapja és édesanyja tanácstalanul álltak ott, mert rosszul esett nekik, hogy nem járhatnak királyi barátjuk kedvében; másfelől viszont igen örültek, hogy nem kell Istent megbántaniok és nem kell boldog leánykájuk felsorakoztatott hatásos érvei ellen cselekedniök. Azután visszatértek a városba és a legjobb módon elnézését kérték a cseh királynak, aki végül is megelégedett avval, hogy Boldog

Margit egy rokonát vegye nőül. S így mind az egyik, mind a másik fél megbékélt.⁷

S az eljövendő pünkösdkor Boldog Margit, hogy a sátán incselkedéseinek elejét vegye, elküldött a prédikátorrendi atyák provinciálisáért, hogy az az esztergomi érsekkel és két másik püspökkel együtt jöjjenek Budára, mert három más vele egyidős nővérrel együtt ünnepélyesen fel akarta venni a fátyolt. A szentéletű hajdon azonban így sem szabadult meg a kísértésektől és megpróbáltatásoktól; sőt alig multak el a fentemlíttetek, amelyek felett Istent kegyelméből győzedelmeskedhetett, újabbak következtek, amelyek még nagyobb fájdalommal sujtották őt. Ami a külső ellenséget illeti, a magyar királyság immár békében élhetett, de íme megkezdődtek a belső széthúzások maga Endre király és fia István király között; az ország két részre szakadt és mindkét fél fegyverben állott; a főurak közül néhányan a király, mások a királyfi pártján állottak. A viszály és vérontás miatt, amely ebből mindkét félre származott, Boldog Margit annyi kint és fájdalmat érzett, éjjel és nappal annyi könnyet hullatott, hogy a nővérek mind elcsodálkoztak azon, hogyan lehetséges, hogy még él. S hogy kiengesztelje a mi Urunkat Istenünket és könyörületre indítsa meg apja és fivére iránt és hogy az ellenfeleket felvilágosítsa, hogy ne gyűlölkjöjenek és tegyék le a fegyvert, állandóan virrasztott, böjtölt, ciliciumot hordott és sanyargatta magát, s a szokottnál is több időt töltött ájtatoskodásban.⁸

Ennyi bánat és rokonaitól elszenvedett sok üldöztetés következtében — mert testileg leromlott és kimerült volt — igen súlyos betegségbe esett. S minthogy kinyilatkoztatott neki, hogy életének végére ért és megközelítette immár lemondásainak koronáját és jutalmát, szívében nagy vidámsággal és örömujjongással magához hívta a kolostor összes nővéreit és hosszú szónoklatban Isten szeretetére buzdította őket; felszólította őket, hogy vessék meg ezt a földi életet, hogy tartsanak ki a jócselekedetekben, és türelmesek s erőlelkűek legyenek a kísértésekben és megpróbáltatásokban és lelki szemeik előtt mindég ott legyen az a jutalom, amelyet az édes Úr Jézus Krisztus ígért azoknak, akik őszinte szívvel követik tanítását; s ezeken kívül Boldog Margit még sok épületes dolgot mondott. Aztán, minthogy jelen volt néhány a mi rendünkhöz tartozó atya, akiktől felvette az összes szentségeket és a zokogó nővérek jelenlétében, akik siratták azt, hogy ilyen szent-

⁷ A legendák nagyrésze csak egy, legfeljebb két házassági tervről tud Boldog Margittal kapcsolatban, holott a későbbi kutatás négy ilyen házassági tervet állapíthatott meg. Az első kérő egy lengyel herceg volt, amikor a kis Margit hét év körüli leányka volt. A második terv akkor merült fel, amikor Boldog Margit már a szigeti kolostor lakója volt. Itt a források nagyon ellentmondóak. A legkomo-lyabb terv a harmadik volt. Ottokár cseh király kérte meg Boldog Margit kezét és maga Béla király nagyon hajlott erre, s

minden eszközzel rá akarta bírni leányát, hogy feleségül menjen kéréséhez. Boldog Margit azonban — apja unszolása ellenére is — állhatatos maradt és Ottokár 1261. Karácsonyán feleségül vette Kunigundát, Béla király unokáját. Az utolsó házassági terv 1269-ben merült fel, amikor Anjou Károly követői jártak Bélánál, hogy uruk számára feleséget kérjenek. V. ö. Lovas i. m. 218—233. old.

⁸ Béla és István között kitört harcra vonatkozólag v. ö. Lovas i. m. 226—230. old.

életü nővér költözik el az élők sorából, «*In manus tuas domine commendo spiritum meum*» zsoltár első versét mondva, a nélkül, hogy a halálfélelemnek legkisebb jelét is mutatta volna, visszaadta boldog lelkét Teremtőjének, a mi időszámításunk szerint az 1271-ik évben, január 18-ik napján, harmincnyéves korában.

Miután ez a szent lélek boldogan jobblétre szenderült, ennek a szent holttestnek arcán olyan fényesség és ragyogás látszódott, hogy mindenki, aki csak látta, elcsodálkozott ; mert nem halott arcának tünt, hanem mennybéli angyalnak. Olyan tömegesen jöttek minden vidékről az emberek, hogy lerójják kegyeletüket a szent tetemnél, hogy négy nappal el kellett halasztani a temetést, mely idő alatt a holttest nem indult oszlásnak, sőt lágy illatot árasztott. S ezt a boldog lelket minden korú és rangú ember csak dicsérte. A negyedik napon a király és a királyné édesanyja által elrendelt gyászpompával temették el ; nagyon megsiratták és bánkodtak halála miatt s úgy temették el, mint boldogot. Temetésén jelen volt az esztergomi érsek, más püspökökkel és prelátusokkal.

Egy ájtatos nő, aki körülbelül harminc mérföldnyi távolságban lakott a kolostortól, amelyben Boldog Margit meghalt, annak halálát követő reggelen megkérdezte férjét, hogy vajjon hallotta-e emlegetni Boldog Margitot, Endre király leányát. Mikor az erre igenlőleg felelt, így szólt hozzá : «*Tudd meg, hogy ma éjjel láttam Boldog Margitot, amint nagy ragyogás és dicsőség közepette felment a mennyekbe és azt mondta nekem, hogyha elzarándokolok a sírjához, azt a kegyelmet kapom meg, amelyet csak kívánok.*» A jámbor férj hitt feleségének, ennek a szentéletű asszonynak, s elvitte őt magával a fentemlített kolostorba, s a Boldog királylány érdemeiért és közbenjárásáért jogos kérésünknek az Úr meghallgatást adott. Egy másik ájtatos nő, a premontreiek szerzetéből, néhány nappal azelőtt, hogy Krisztusnak ez a szolgálóleánya jobblétre szenderült volna, látta a Mennyek Királynőjét, szentek és angyalok nagy tömege kíséretében, tiszta kezeiben drága aranykoronát tartva, belépni abba a kolostorba, ahol Boldog Margit élt és a jelenlevő szentek nagy örömujjongása és ünneplése közepette látta, hogy azt megkoronázza. Azután hosszú és széles lépcsőt látott, amely az égig nyúlt fel és látta, hogy a Szűzanya ezen át visszatér az égbe, s úgy tünt neki, hogy a többi kiválasztott társaságában Boldog Margit is, örömtől repesve s nagy vidáman követi őt. Mikor azután néhány nap múlva Boldog Margit haláláról hallott, megértette, hogy mit jelentett a látomása.⁹ Erzsébet nővér, akit Szent Antalról elnevezett kolostorban szenteltek fel, elmesélte, hogy akkor, amikor Boldog Margit beteg volt, abból a kolostorból, amelyben szűz Margit élt, egy villámló csillagot látott feltűnni, amely lassan-lassan az égig emelkedett és amikor megkérdezte azokat a szenteket, akik azt kísérték, hogy mit akart ez a fénylő csillag jelenteni, azt válaszolták neki, hogy ez Margit-

⁹ Serafino Razzi atya csak arra szorítkozik, hogy a számos csodatétel közül a fontosabbakat említse meg. A csodákat

részletesen tárgyalja Lovas i. m. X. fejezetében.

A fenti csodára vonatkozólag v. ö. Lovas i. m. 237. old.

nak, a magyar király leányának, üdvözült lelke, amely a földi kolostorból az égibe és természetfölöttibe vitetik.¹⁰

Ugyanezekben a napokban kolostora prioránál álmában egy Fra Romano nevű ájtatos szerzetes jelent meg, aki néhány nappal ezelőtt szenderült jobblétre és aki azt kérte a priortól, hogy lelki üdvéért engesztelő szentmise áldozatot mutassanak be, hogy minél előbb kikerülhessen a tisztítóútból, ahol jelenleg tartózkodik. Amikor a prior aztán megkérdezte, hogy nem tud-e semmit Boldog Margitról, aki tizenkét nappal ezelőtt hagyta itt a halandó életet, azt válaszolta, hogy az azonnal az égbe szállt fel, s aranyos és díszes ruhába volt öltözve.¹¹

Jézus Krisztus eme szent jegyesének halála után, minthogy nap mint nap gyarapodtak a csodái, Rómából inkvizitorokat küldtek, hogy összegyűjtsék csodátevéseit, avval a célzattal, hogy aztán szentté lehessen avatni. S mikor ezek eskü alatt sok személyt kihallgattak, megállapíthatták, hogyan fedte fel életében különböző embereknek többiben szívük legtitkosabb gondolatát, amelyet isteni segítséggel ismert meg; hogyan szabadította meg a jámbor laikus frátert, Jánost, a váltóláztól, akit ez a nyavalya már jóideje kínozott; hogyan mentett meg a haláltól egy fiatal nővért, csupán imádsága segítségével, aki mély kútba esett volt, s aki nem fulladt meg, hanem ki tudott onnan jönni, illetve kihúzták onnan, anélkül, hogy a legkisebb sérülés látszott volna rajta. Ugyancsak az inkvizitorok állapították meg, hogy Boldog Margit halála után sírjánál csodálatos módon visszanyerte egészségét egy ember, aki három éve beteg volt, s aki Dán községben lakott. És hasonlóképpen meggyógyult egy leány, akinek keze teljesen béna volt. Egy ájtatos apáca tanácsára Boldog Margit sírjához hoztak egy béna leányt, akiről az orvosok már lemondtak volt s aki hasonlóképpen meggyógyult. Éppen így meggyógyultak a vakok, az eskórosak, a vízbetegségben szenvedők, megszabadultak az ördögtől a megszállottak és feltámadtak a halottak. Ezeket a csodákat azonban elhallgatom, nehogy túlságosan elnyujtsam a történetet.

Ennek a szent hajadonnak élettörténetét latin nyelven a velencei Szent János és Pál kolostor könyvtárában lehet megtalálni. Én ezt a történetet *Leandro atya*, a mi rendünk neves férfairól szóló mű szerzőjének vulgáris nyelven írott könyvéből merítettem, melyet az Urnak 1522-ik évében írt és január 25-én fejezett be Forli városában, ahol akkor száműzetésben élt.¹² Meg kell jegyezmem, hogy az egyik fejezetben elmeséli, hogy ennek a szent hajadonnak stigmái is voltak. Én is követtem volna őt ebben, ha a folyó évben, 1572-ben Chioggia-ban, rendünk ottani

¹⁰ V. ö. Lovas i. m. 237. old.

¹¹ Lovas a győri rendház Toma nevű szerzeteséről beszél, aki néhány nappal Boldog Margit halála előtt húnyt el. V. ö. Lovas i. m. 241. old.

¹² Nagy vesztesége a kutatóknak, hogy a tudós Leandro Alberti atya vulgáris nyelven írt legendagyűjteménye, amelyben a domonkosrend szentjeiről írt, el-

veszett. A «Delle vite delle Vergini illustri per santità» című, 1520-ban írt munkája volt az első, amely az addig latinnyelvű legendáriumokat olasz nyelven tolmácsolta. Serafino Razzi atya nemcsak, hogy hivatkozik rá, hanem biztosan bőségesen merített is ebből a munkából, amelyet mi csak Serafino Razzi legendagyűjteményének közvetítésével ismerünk.

kolostorának könyvtárában nem akadtam volna rá a következő adatra : «Magyarországi Szent Ilona kapta meg csodás módon a szent stigmákat, és nem Boldog Margit, annak tanítványa, amint azt látni is lehet abból a legendából, amely ma Velencében a Szent János és Pál kolostorban található. Pedig sokan tévedésből a tanítványnak tulajdonítottak olyan dolgokat, amelyek a tanítómesterrel történtek meg. Én, sienai Fra Tommaso, jelenleg a velencei Szent Domonkosrendi kolostor priorja, egy bizonyos Fra Gregoriotól, aki a mi rendünkhöz tartozik és Magyarország provinciálisa volt, kaptam meg provinciájának pecsétjével lezárt levélben azokat az adatokat, amelyekről fentebb szóltam, s a fenti küldte el nekem az említett Boldog Ilona életrajzát is. Ugyanezt hallottam a mi rendünk tisztelendő generálisától, Raimondo da Capua-tól is, a Budán, a magyarországi tartományban, megrendezett generális kapitólium szertartása után.» *Haec ille.* Ez a sienai Fra Tommaso, korban és érdemben dúsan, a mi Urunk 1430. évében, december 20-ik napján szenderült jobblétre, amint arról másutt részletesebben írtunk, s a velencei Szent Domonkos templomban van eltemetve.¹³

Ford. *Pongrácz Alajos.*

SERAFINO RAZZI

¹³ Serafino Razzi atya itt saját munkájára céloz, amelyben részletesen foglalkozik Fra Tommaso, rendtársa, életével.

AZ OLASZ KATONAI NEVELÉS

A katonai nevelés elméletének gyökereit Itália földjén találjuk. A hadtudomány alapelveit római katonai írók rakták le. Livius, Seneca, Caesar, Vegetius Renuatus és a többiek megállapításai újra és újra vissza térnek. Tanult belőlük minden kor és tanulhatunk mi is. Magyarországon különösen szívesen fogadták műveiket. Ők nevelték hadvezérré legnagyobb katonakirályunkat, Mátyást, aki elismerte: «Ha a mi korunknak csak századrészben volnának olyan katonái, amilyeneket az óvilág mutat fel és ha ennek hadi képzettségéhez a mienk hasonlítható volna, bizonyára nem nyer a török birodalom olyan roppant kiterjedést... Fontius Vegetius és más írók munkáiból meggyőződünk a felől, hogy a hadiképzettség a gépek és ostromművek ismerete az ő korában milyen magas fokon állott...»

A római katonai írók örökségét Olaszországban a reneszánsz tudósai és hadvezérei hasznosították. Az olasz nép ebben a korban eszmélt rá nemzeti mivoltára s ebben az öntudatraébredésben legfőbb forrása a dicsőségekben olyan gazdag római múlt, mely éppen a reneszánsz idején bukkant elő, hogy újból besugározza Itália szép földjét.

A reneszánsz híres hadiiskolái az elméleti tananyagot Vegetius műveiből vették és elsősorban a rómaiak harcmódorát tanulmányozták. Leghíresebb volt ezek közül Alberico de Barbiano hadiiskolája.

Macchiavelli is régi nyomdokokon halad, de megállapításai alkalmazkodnak az új idők új követelményeihez. Az ő tanácsára 1506-ban egy

új hatóságot állítanak fel. (Nove dell'Ordinanza e Milizia»). Ennek feladata volt ezredek alakítása és betanítása, valamint a katonai nyilvántartás.

Macchiavelli egyik megállapítása a legújabb kor előképzésének gondolatát is tartalmazza: «Mindenkit be kellene gyakorolni fegyverforgatásra, ifjút, öreget egyaránt. Ünnepnapokon az ifjúságnak a gyakorlótéren kellene találkozni.»

Firenzében gyakorlatilag Vittorino da Feltre valósította meg a katonai nevelést. Iskolájában időnkint harc- és ostromjátékokat rendezett és ezzel megmutatta a harcászati érzék fejlesztésének legjobb módját.

A néphadseregek felállításának korszakában Olaszországban I. Umberto király kezdeményezte a katonás nevelést. 1882-ben törvényben biztosította a «nemzeti célbalövés» ügyét. Az olasz hadügyminisztériumban már akkor külön ügyosztály foglalkozott az ifjúság honvédelmi nevelésével.

Irodalmi szempontból ebben a korszakban legjelentősebb Ballanti hadnagy könyve a háború filozófiájáról. Egyik fejezetében a hadseregek mennyiségéről (quantitas) és milyenségéről (qualitás) beszél. Ballanti a győzelem szempontjából a milyenséget tartja döntőnek. «Minden időszakban láthattuk ugyanis, hogy milyen nehéz a nagy tömegek fegyelmezése. A görögök kis egységei számos igen jelentős győzelmet arattak az ázsiai tömegek felett. A milyenség titka — mondja Ballanti hadnagy — nevelni, tanítani, kormányozni az embereket.»

Később, közvetlenül az első világháború kitörése előtt, Olaszországban hatalmas lendületet kapott a katonai nevelés ügye. A közoktatásügyi miniszter rendelete szerint: «Minden állampolgárnak katonává kell lennie; mindenkinek készen kell arra lenni, hogy bármikor kívánja tőle a haza, fegyvert ragadjon, szülőföldjének, nemzete becsületének és érdekeinek védelmére... A katonai kiképzésben legalább négy éven át való részvétel elengedhetetlen feltétele lesz annak, hogy valaki középiskolai érettségi bizonyítványt kapjon és egyetemet vagy bármilyen főiskolát látogathasson.»

Ebben az időben az állam évente már kétmilliókétszázezer lírát áldozott az ifjúság katonai nevelésére.

Az egyetemi ifjúságot legelőször Milánóban szervezték meg katonai alapon, ahol megalakították a «Federazione Nazionale Studentesca» szövetséget. Ennek a szövetségnek tagjai az egész országban egységes egyenruhát hordtak.

1911 végén Olaszországban már 693 lövészegyesület működött és 22,654 középiskolai tanulót részesítettek katonai kiképzésben.

Az első világháború utáni olasz katonai nevelés legfőbb szellemi irányítója Mussolini. Harcos ő a szó legemberibb értelmében és éppen ezért mindig meg tudta érteni a katonai nevelés lényegét. A háború alakította gondolkodásmódját, államvezetői felfogását, harcos egyéniségét.

A váltakozó szerencséivel folyó első világháborúban sem vesztette el soha hitét és elsőnek ismerte fel Európában azt, hogy a nagy világégés végső megoldása, minden látszat ellenére nem anyagi, hanem szellemi kérdés. A Popolo d'Italia 1917. szeptember harmadiki számában így ír: «Mit ér ezer meg ezer ágyú, gépfegyver, mit ér, ha mégannyira is föl vagyunk fegyverkezve, ha a lelkek nem harciasak.»

Katonai képességei az előrelátás terén a legmeglepőbbek. 1918. május 24-én így írt: «Ez a háború eddig kvantitatív volt. Ma világos, hogy a tömeg nem győzi le a tömeget; a quantitas nem győzi le a quantitast. Más szempöngből kell szembeszállni a problémával, a qualitas szempontjából. Ez a háború, mely kezdetben végtelenségig demokratikus volt, arisztokratikussá kezd válni; a katonák harcosok lesznek. A fegyverkezett tömegben kiválasztódás megy végbe.»

Később tovább fejleszti ezt a gondolatot: «Az nyeri meg a háborút a hadviselő felek közül, aki igen gyorsan és alaposan megváltoztatja a háború jellegét; aki a harcot a harcosok háborújává változtatja át; olyan harcosok háborújává, akik készek arra, hogy megtegyék öntudatosan azt, ami az összegyűjtött tömegnek áldozat és fáradság volt. Át kell tehát értékelni az egyént. Elősegíteni a vakmerőséget. Nem szabad visszautasítani semmi kockázatot, semmi veszélyt. Előre le kell szögezni az igazságot: Semmi sem lehetetlen.»

Mindezeket Mussolini még az első világháború befejezése előtt látta. A faszizmus uralomra jutása után ebben a szellemben fog hozzá a hadsereg és haditengerészet újjászervezéséhez. Határkö ebben a tekintetben a honvédelmi törvény, mely az első szavakban kimondja: «A polgár és katoná feladatai a fasiszta államban elválaszthatatlanok egymástól. A katonai kiképzés a nemzetnevelés lényeges része.

Ez az új olasz katonai nevelés kiinduló pontja és annak legfontosabb mozgatója a történelem. «Fuori dalla storia, l'uomo è nulla» — mondja a Duce. Az ő felfogása az, hogy új és nagy tettek véghezvitelére csak úgy képes az ember, ha átérzi a népek életének folyamatoságát.

Olasz felfogás szerint a katonai nevelést gyermekkorban kell kezdeni. Itt természetesen nem évekig tartó merev fegyelmezésre gondolnak, hanem elsősorban szociális alapvetést adnak nevelési rendszerüknek.

Az elmúlt év nyarán például másfélmillió gyermeket nyaraltattak tengerparti, hegyi, tavak és folyóvizek melletti táborokban. A tábor élete a katonás fegyelmen épül fel, de ez nem jelenti a merev katonásdit.

Télen a G. I. L. (az olasz ifjúsági szervezet) a szegény iskolásgyermek számára az iskolában tejet és meleg ebédet ad.

Az elhagyott, támasz nélkül álló gyermekeket nem engedik elzúlleni. Nevelőotthonokat létesítenek számukra és hajlamuknak megfelelő mesterségre képezik ki őket.

Az Avant Gardisták a mi leventeintézményünk szelleméhez hasonló katonai előképzést kapnak azzal a különbséggel, hogy Olaszországban változatosabb a fegyvernemi előképzés. Vannak tengerész, gyalogos, motoros, hegyi, repülő, híradó stb. kiképző táborok.

A kulturális kiképzés is igen magas fokon áll. Az ifjúsági házakban könyvtárakat, előadótermeket, vetítőgépeket találunk. Igen nagy gondot fordítanak a zenei nevelésre.

Az egész munkát pompásan vezetett testnevelés egészíti ki. Az ifjúság minden évben hatalmas összefüggés nélkül «Ludi juveniles» találkozik és a régi római hagyományoknak megfelelően úgy szellemi, mint testi szempontból összeméri erejét.

Ennek a katonás szellemben végzett nemzetnevelő munkának koronája a kötelező katonai kiképzés. Az olaszok az ezredet is iskolának tekintik.

Az olasz tisztnek tehát, aki parancsnok és tanító egy személyben, kétféle képességgel kell bírnia, taktikaival és didaktikaival. Az első segítségével háború idején vezet, béke idején embereit a harc szempontjából előkészíti, a másik segítségével munkájának úgy békében, mint háborúban szellemi tartalmat ad.

A szorosan vett katonai kiképzés szempontjából az ezred legfontosabb feladata az ú. n. «capatita tattica» — a taktikai képesség — lehető legmagasabb fokra való emelése. Ez a hajlam összetett erő az emberben. Szellemi és testi alapja van. A háború ugyanis óriási gyorsasággal pergő környezetviszonylatok sorozata. Az összes harci tényezőket tehát igen nagy gyorsasággal és biztos tudással kell alkalmazni, a helyzetnek megfelelően. Az ütközetben gyakorlati érzékkel csak az tud hathatósan cselekedni, aki veszélyes helyzetben is képes megőrizni józan gondolkodását és aki teljes bizonyossággal tudja kezelni és értékelni a harcgépeket. Arra törekszenek tehát, hogy minden olasz katona tudjon helyzetet értékelni, helyes elhatározásra jutni és cselekedni. Lélektani szempontból mindezek az akarat problémaköréhez tartoznak.

A katonának harckészség szempontjából van egy öröklött, természetes alapja és szerzett alapja. Ezért a századparancsnoknak elsősorban ismerni, majd nevelni kell a katonát. Az olasz lélek az élet minden vonatkozásában rendkívül vágyódik a harmónia után. A lelkek összhangjára törekszenek a századon belül is és elképzelésük szerint ebben a tekintetben a századparancsnoknak a karmester szerepét kell betöltenie. Nézzük, hogyan építik fel ezt az eszményi lelki harmóniát.

Azt tartják, hogy a családtól való első elszakadás, a laktanyába való belépés, minden fiatalember számára az első elválás bánatát jelenti. A katonai szolgálat elkezdése tehát nagy változást és egy bizonyos lelki válságot jelent az egyén számára. Ezt a válságot csak akkor tudjuk legyőzni és a katona lelkiéletét akkor tudjuk helyes irányba terelni, ha minél öntudatosabban és minél jobban megszervezett lesz az új környezet, ahová a katona szolgálatteljesítésre bevonul. Az új környezetbe való beilleszkedés szempontjából első tényező az öreg katona. Lelki szempontból hozzá áll legközelebb a bevonuló. Tőle vesz példát, rá van utalva segítségére, jóindulatára a laktanyai élet első nehézségeiben. Bevonulások idején tehát az idősebb katonák magatartását a fiatalabbakkal szemben gondosan elő kell készíteni és irányítani. A másik tényező a tiszt és végül az altiszt. Az ő munkájukat is teljes összhangba kell hozni a fiatal katona lelki rezdüléseivel, hogy az újonc a laktanya ritmusába és folyamatos életébe bele tudjon illeszkedni. Ezt az együttést kormányozza a századparancsnok. Az ő legfontosabb tulajdonságai tárgyilagosság, igazságosság és az emberi lélekbe való beleélőképesség.

Ahhoz tehát, hogy a katonát harckészségre neveljük, lelki szempontból is egészséges környezetre van szükségünk. Ehhez az egyik olasz katonai író, Brunetti alezredes szerint csak igazságosság szükséges. Sem több, sem kevesebb. Egy olyan tömegben, amilyen a hadsereg, nemcsak azt büntetjük, aki elszenvedi a büntetést, hanem azt is, aki látja. Annak az előljárónak, aki könyörtelenül igazságos, a legválságosabb helyzetben is engedelmeskednek majd. A Duce munkás, hallgatag és állhatatos fegyelmet kíván, mely ne csupán a díszelgések alkalmával nyilvánuljon meg, hanem lelki szükséglet legyen nagy események és szürke hétköznapi alkalmával egyaránt.

Legfőbb cél az, hogy öntudatos katonát neveljünk. Az erkölcsi tényező értéke az olaszok szerint is mindenfelül áll. Az emberiség történelmének tanúsága szerint azok az egyének és népek, amelyeknek van eszményi céljuk és erős akaratuk, nagy dolgokat hajtanak végre. Ezért a tisztképző iskolákban, de a csapatiskolában is tanulmányozzák a nagy görög és római hadvezérek életét. A cél mindig az, hogy felfedjék

azt az erkölcsi erőt, ami ezeknek a nagy férfiaknak az életét válságos időkben mozgatta. Az erkölcsi csatatéren, ami a háborúban az első, a tömeg és a nyersanyag semmi. Egy ember minden: A vezér, aki vezet. Az ő hite önt életet tömegbe, nyersanyagba egyaránt.

Az olasz szabályzat az erkölcsi erők fontosságát első helyen említi. Ezt szolgálják a laktanyák felírásai, a sajtó, a katonai jellegű kiadványok és ünnepek, a Duce beszédei és főleg a bánásmód.

Az olaszok tudják és átérzik, hogy az Appenini félszigeten a köztársasági Róma nagy eseményei óta nem éltek át olyan nagyszerű történelmi korszakot, mint napjainkban. A nagy történések vágyának korszaka ez. Ezért van szükség a katona akaratának fokozására. Erre fizikai szempontból a sport és a merészen tervezett és végrehajtott gyakorlatok szolgálnak. Mussolini két szóban fogalmazta meg az új életeszmenyt: «Vivere pericolosamente!» (Szeresd a veszélyekkel járó életet!)

Az erkölcsi erők fokozását illetőleg a másik legbiztosabb eszköz az emberséges bánásmód. A katonák legnagyobb része szíve mélyén jó. Ha jóakarattal segítik, ha jólétével és családjával törődnek, ha megjutalmazzák, amikor valamit jól csinált, ha érzi, hogy szeretik, százszoros ragaszkodással fizet az előjáróknak. Ha bizalommal és megértéssel közeledünk hozzá, szívből jövő jóindulattal bárhová követ majd bennünket. Sőt! Hisz majd bennünk és ez a legfontosabb, mert nagy dolgok felé csak az eszmék útján jut el a katona.

A hitet kell tehát ápolni — mondja Cicconi Pasquale Virgilio olasz százados.

— Hitet az Istenben, hitet a haza jövő sorsában, bizalmat az előjárókban és önmagunkban. A hívő katona, a vallásos katona, életeszmeny.

A parancsnokoknak tudásra, férfias energiára, tekintélyük minden eszközzel való fenntartására, komolyságra, derús lélekre és a példaadás képességére kell törekedniök.

A tisztnek ahhoz, hogy tanítson, elsősorban tudnia kell. Jól kell tudni a szabályzatokat, de azok holt betűit fel is kell tudni támasztani, meg kell eleveníteni a katona számára. «Az a legjobb és legjobban szeretett nevelő, — mondja Badoglio tábornagy — aki magát nevelte és aki a belső tökéletesedés, az önnevelés útján egy pillanatra sem áll meg.»

A tekintély szuggesztív erő. Meghajlítja az embereket, de nem tör meg őket. A katonaéletben szükséges komolyság nem zárja ki sem a mosolyt, sem a tréfát. Azok a legrosszabb előjárók, akik gyomor- vagy májban szenvednek. A derús lélek nyugalmat áraszt maga körül.

A háborúban legfontosabb tényező a harcosok szelleme. Ez adja válságos időkben a leghathatósabb lökőerőt. A kiképzés és általában a katonai nevelés legfőbb célja tehát, olasz felfogás szerint is, mindig a harcszellem kialakítása marad.

Ezért igen fontos a kiképzők és nevelők személye. Az ő tényleg meglévő elismert tekintélyük az alapja minden nevelői tevékenységnek. A tekintélyben egyesül a pedagógiai képesség. A nevelőnek legyen szellemi és gyakorlati érzéke és hasson az igézet erejével! A nevelői hármastekintély hármast szuggesztív erő kifejtésére képes. Az értelmi igéző hatás eredményezi a nevelőbe vetett rendíthetetlen hitet, a képzelet szuggesztiója utánzásra késztet, végül pedig az erkölcsi ráhatás következménye az engedelmesség.

A fasiszta államban tökéletesíteni akarják a honvédelmi nevelés eszméjét. Az összes részletkérdések ismertetése hatalmas munkát igényelne. Tisztán láthatunk azonban ebben a tekintetben is, ha meghallgatjuk Mussolini felfogását a honvédelmi nevelés alapvető tényezőiről:

«Az állam katonai hatalma, a nemzet jövője és biztonsága szoros összefüggésben van népesedés kérdésével, mely a fehér fajnak és így a mi népünknek is égető problémája. A leghatározottabb formában, de nem utoljára kell hangsúlyoznom, hogy az elsőbbségnek elengedhetetlen feltétele a számbeli fölény. E nélkül minden összeomlik, lehanyatlik és elhal. Az anya- és gyermekvédelmi napok, az agglégényadó és az agglégénységnek, indokolt esetek kivételével, való elítélése, a városok benépesedése, a terméketlen területek kultúrrátétele, az anya- és gyermekvédelmi intézmények, a tengeri és hegyvidéki nyaraltató táborok, a testnevelés, az egészségügyi törvények mind a faj védelmének magasztos célját szolgálják.»

Nyilvánvaló tehát, hogy a fasiszmus eszményi forradalom. Híve az újításnak, de minden újítása a nemzet dicsőséges múltjában bírja gyökerét.

A tömegek vágyát mozgásba hozó lángész így változtatja meg a világ arculatát.

SAÁD FERENC

KÖNYVISMERTETÉSEK

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Idegen Költők.* Sajtó alá rendezte és bevezette Illyés Gyula. Révai kiadása. Budapest, 1942. 541. l.

A Révai-könyvkiadóvállalat Illyés Gyula szellemes bevezetésével közrebocsátotta Kosztolányi Dezső még kiadatlan versfordításait; ezek között a következő olasz műveket találhatjuk: Ugo Foscolo, *Önarckép*; Giovanni Pascoli, *Az éjszakai kutya*; Angiolo Silvio Novaro, *A Hold meg a csalóány*; Ada Negri, *A fal*; Enrico Pen, *A föld*; Giuseppe Antonio Borgese, *Búcsúk*; Corrado Govoni, *Harkály*; Sergio Coranini, *Bábúk párbeszéde*; Lionello Fiumi, *Nagyon halk és regényes ábránd*; Giuseppe Ungaretti, *Éjszaka*; Ismaele Mario Carrera, *A magányos mécs, Magányos agáve.*

Mint ismeretes Kosztolányi még 1914-ben *Modern Költők* címen közreadott verses fordításáiból egy gazdag gyűjteményt, amelyben méltó példákat adott magáról, művészetéről és fordítói technikájáról. Az volt a törekvése — ahogyan 1913-ban megírta és amint Illyés említi az előttünk fekvő gyűjteményhez írt bevezetésében — «hogy a lehetőség

közeledjen az eredetihez», a formában amikor ez sajátos, a tartalomban amikor a mű az olvasó értelméhez vagy megfontoltságához fordul. Mindazonáltal ő inkább ösztönösen, mintsem tudatos szándékból követte ezt a szempontot, örülve annak, hogy a kedvenc költő rokon lelke visszhangzik saját átérző lelkében, hogy lefordítja egyéniségét, ihlettségét és lelkét.

Az olasz fordítássorozatból, amelyet ebben az idegen költők gyűjteményében találunk, nem tűnik ki valamely elfogult kiválasztáskritérium, hanem inkább az, hogy a magyar költő egyesek, a kiválasztottak iránti természetes rokonszenvtől hagyta magát megragadni a többiekkel szemben. Tényleg a kiválasztottak a legkülönbözőbb korszakokból valók és a legkülönfélébb irodalmi áramlatokhoz tartoznak, amint azt a fentebb közölt felsorolásból látjuk. Engedje meg az olvasó, hogy felhívjuk figyelmét azokra az észrevételekre, amelyeket a költői fordításokra Gáldi László tett e folyó-

irat 2. számában (1942—XX., március—április) közölt ragyogó tanulmányában (A Carducci-fordító Kosztolányi): a fordítás igen nehéz művészetének olyan írók feküdjenek neki, akiknek finom stílusérzékük van és akik ha verses művekről van szó tehetséges vagy legalább ihletett költők legyenek. Nem elég, mondja, ő, ha a fordítás hű az eredeti szöveghez, hanem szükséges,

hogy a lefordított műben ott rezegjen az író egyénisége amely elbájolja az olvasót. A lefordított költő egyénisége, olyan nagy magyar költő mint Kosztolányi rokon temperamentumán keresztül olyan fordításokat adott amelyek művészi munkák és új alkotások. Az előttünk fekvő művek világos igazolásai ennek az elmés véleménynek.

REMIGIO PIAN

A. ALFÖLDI: *Zur Geschichte des Karpathenbecken im I. Jahrhundert v. Christi* (Osmittleuropaeische Biblioth. herausgeg. v. E. Lukinich.) Budapest, 1942. 51. l. 6 k.

Ez a tanulmány bár önálló füzetként jelent meg, a valóságban egyik első fejezete annak a sorozatnak, amellyel Alföldi a nemsokára közrebocsátandó Budapest város Története c. monumentális műben közreműködött.

A szerző, e terület római uralom alatti történetének megírásához alkalomszerűen a kiindulási pontot azoktól az eseményektől vette, amelyek valamivel a római légiók megjelenése előtt játszódtak le a Kárpátmedencében.

Olyan előzmények ezek, amelyeket szükséges volt tudni a későbbi események megértéséhez, de sajnos elég homályos korszakról van szó, amelyben a magyar területért barbár népek harcolnak: ezek teljes birtoklására törekednek, de csak időlegesen sikerül nekik elfoglalniuk és csak részben. Mindez olyan korszakban, amelyhez a történetírók igen gyér adatai természetesen nem sok segítséget nyújtanak. De éppen ez az a nehézség, amelyet Alföldi le tudott győzni: a legjobban kihasználva a történeti hagyomány kevés adatát, az

ásatások, a feliratok, a pénzek által nyújtott adatok alapján az ebben a korszakban cselekvő különféle népelemek jellegét körvonalazva sikerült az ezen a vidéken a Kr. e. I. században lejátszódott események meggyőző és világos rekonstrukcióját nyújtania. A tanulmány első-része a dákoknak van szentelve, akik egy bizonyos korszakban közel láttszotak lenni ahhoz, hogy elérjék az áhítturalmat. A szerző kimutatja ugyanis, hogy Kr. e. 100 körüli ércpénzek és kézműves emlékek bizonyítják ennek a népnek gazdasági hatalmát, kultúrájának kiterjedtségét és talán katonai hatalmát is, amelynek, azonban erősebbnek kellett lennie abban az időszakban, melyben a dákok vezére Burebista lett. Jordanes egyik adatát kijavítva, a szerző helyesen állítja, hogy ez a papfejedelem Kr. e. 60 körül lépett a trónra és kifejti, hogyan sikerült neki körülbelül húsz év alatt kihasználva Mithridates uralmának a végét és a római expanzió pillanatnyi megállását a Balkánon, széttörni a Basternok hatalmát, utat

nyitni a Fekete-tenger partjáig, elérve Macedónia határát és az illir partokat, és sikerült elfoglalnia Pannonia nyugati felét, a Dunán túl egy hídfőt teremtve magának talán a jövő Budapest területén.

De a dákok gyors előnyomulását egy ideig megakadályozták a boosok, akik miután elhagyták régi szállásait Csehország hegyeiből (a szerző kimutatja, hogy nem expanzióról, hanem vándorlásról van szó), leszálltak a Nórikumba fenyegetve a tauriscusokat és új szállásaik központját a mai Pozsony mellett állítva föl. A szomszédos pannón területre való törekvéseik (ahol a tőlük hátrahagyott nyomok jelenlétüket és későbbi jellegüket bizonyítják) okozták azokat a heves harcokat a dákokkal, amelyek ha meggyengítették is ez utóbbiak hatalmát mindazonáltal maguknak a boosoknak kevéssel Kr. e. 44-ben történt megsemmisülésével végződtek, főleg Burebista által. A dákok nem sokáig örültek a győzelmük előnyeinek: hamarosan egy sereg fejedelemségre osztódtak, amelyeknek kegyét Oktavianus és Antonius polgárháborújukban felváltva vették igénybe.

A harcban álló nagyobb barbár népek közepette vannak azonban kisebb népcsoportok, mint az illir eredetű eraviskusok a velük szomszédos és rokon esusokkal. A boosoktól délfelé szorítva az eraviskusok Kr. e. 80 és 70 közt talán a Gellért-hegyen és Duna felőli lejtőin lepedtek meg. (talán az ősi Aquincum) ahol kézművescikkek, feliratok, ércpénzekben hagytak nyomokat és másik oldalon legalább Lágymányosig húzódtak. A pénzleletek aprólékos tanulmányozásával a szerzőnek sikerült megállapítania azt az évet,

amelyben ez a nép kezdte verni primitív pénzeit, következtetnie a boosoktól való viszonylagos függőségükre, rekonstruálnia e népek valószínű történetét a rómaiak megjelenéséig, amelyet Augustus is Res gestae-jében is körvonalaz és Vinicius vállalkozásait a Dunán túl, amelyekről egy tuszkulumi felirat tanuskodik. Az irodalmi forrásokra való utalások jöllehet még gyérek most gyakribb lesznek és a szerző ügyesen kapcsolva össze ezeket a szórvány adatokat megmagyarázza és egybefűzi a Kr. e. I. század ez utolsó évtizedének fontos eseményeit. Tanulmányának utolsó részében időzik még az eraviskusoknál és foglalkozik azzal a móddal, amellyel ez az illir nép (a boosoktól kelta behatás is érte őket) rohamosan romaiasodott, mind a vállalkozó latin kereskedők, akik Kr. e. a II. századtól kezdve Aquileiaból merészen a Duna partjáig jöttek fel, mind az eraviskusok beolvadó hajlama következtében, akik, amint Velleius Paterculustanúsítja alig fél század után már ismerték Róma nyelvét és írását és a római fegyelem és katonai berendezkedések iránt akkora megértést mutattak.

A szerző másrészt nem mulasztja el, hogy ki ne emelje munkája utolsó lapjain Róma bölcs magatartását, amely az eraviskusokat civitatesekbe szervezte, eleinte közlőrl ellenőrizve őket praefektusokkal és centuriókkal, majd rábízva őket saját vezetőikre akkor, amikor ez a nép kimutatta, hogy értékelni tudja a biztonságot, amelyet immár élveztek és a római kultúra áldásait, végül hozzácsatolva őket Aquincum polgári városához, amikor ez római jog szerinti municipium lett, de meghagyva nekik egy különleges jogi helyzetet, anélkül, hogy teljesen megfosztotta volna

azoktól a jellegzetességektől, amelyek törzsük lényegét eredetileg alkották. Így alakult ki az a művelődési forma, amelyet a szerző «Dörfliche Kulturform»-nak nevez és amelyet a római kultúra és az azt megelőző kelta substratum szerencsés keveredése alkotott.

Hálával tartozunk Alföldinek, hogy megismertette ezzel a németnyelvű és

ezért hozzáférhetőbb tanulmányával munkájának legérdekesebb részeinek egyikét, példát mutatva ugyanakkor arra a beható történeti módszerre, amellyel a tudósnak, egyformán uralkodva az irodalmi és régészeti forrásokon sikerül élnék fénysugarat vetnie oda, ahol előbb nem volt más csak sötétség és köd.

GUIDO LIBERTINI

GABRIELE D'ANNUNZIO: *Alcyone*, fordította: Oláh Gábor és Ternay Kálmán. Stabilimento tipografico Nazionale, Trieste, 1942.—XXI, XCVII. — 431. l.

Az *Alcyone* (a *Laudi* harmadik kötete) a Költő nem egyetlen olyan műve, amelyhez híre majd századokon át kapcsolódik, de kétségtelenül az, amely lánglelkének összetettségét és költészetének legeredőbb megnyilvánulását képviseli.

Antonio Bruers, a D'Annunzio-émlékek szenvedélyes szeretetteljes őrzője, az élestollú irodalmi kritikus, így határozza meg az *Alcyone*-t: «A Nap költeménye, a Nyár éneke, amelyet csak egy mediterrán lélek gondolhatott ki. A Természet benne a Pán-teremtés megnyilvánulásában van megünnepelve. A fény a színek, a hangok *a szóval* adódnak vissza legnagyobb hatalmukban: az élet mánora a maga totalitásában». Egy másik ügyes bíráló Gargiulo, azt tartja, hogy az *Alcyonét* szinte két részre lehetne osztani: a Nyár és Ősz verseire, amelyek nagyjából megfelelnek a D'Annunzio-szenzualitás két állapotának; és ezek a végtelen fokozatokban és árnyalatokban gazdag szenzuális állapotok mind egészükben «lecsillapodnak a tájképfestői víziókban». Nem kell tényleg csodálkoznunk, hogy a XIX. század,

amelyben uralkodik és a kifejezés legmagasabb csúcsát éri el a tájképfestészet, adja a természet legmélyebb költőit is. D'Annunzioig Olaszországban a táj költészete nem haladja túl, hacsak nem ritkán az utánzó jelleget, és a természet misztikus elméjülésében az olasz költőket megelőzték az angolszászok. (Bruers) Ilyen szemszögből D'Annunzio pantheizmusa és pogánysága kapcsolatba hozandó a XIX. század naturalista újjászületésének legkiterjedtebb világjelenségével és magát D'Annunziót is úgy kell tekinteni mint ennek az újjászületésnek legkitűnőbb képviselőjét, amelynek neves tolmácsolói másutt: Shelley, Keats, Hugo és Withman. Amint helyesen emeli ki Bruers az *Alcyoneról* írva, az olasz irodalmi hagyományban nem hiányoztak a természetről szóló szellemi költészet példái (pl. Dante és Petrarca), de csak a klasszikus formalizmuson keresztül, amely a természet-szépség és az embert hozzákapcsoló kötelék felfogásának nagy, de különböző módja».

D'Annunzio művében, miként Pas-

colióban is a más országok romanticizmusából egy kidolgozott elem emelkedik fel: a metafizika, a fennkölt tragikum, a természet orphikus elemei, amelyek mélyen klasszikus lelkében összekapcsolódnak, és a romanticizmusnak a klasszicizmussal való ezen egyesülésének az Alcione jeles irodalmi és történeti dokumentuma, mert helyreállítja az olasz költészet nemzetközi és egyetemese értékét. Bruers szerint, akinek végleges megállapításait azért közöljük, mert azt hisszük, hogy nem adhatunk jobban fogalmat az Alcyonéről: «a nagy mithikus ábrázolások, a természeti erők és az emberiség primitív ösztöneinek a megszemélyesítései szimbólikus jelentőségig emelkednek és ez az örök isteni sphaeráig emelkednek». Pascoli ferences lélekkel hajol meg a természet előtt és összegyűjti, tolmácsolja annak alázatos hangjait: D'Annunzióban az ember beveszi a természetet, rásüti a maga bélyegét, saját ismeretének és saját hatalmának eszközévé teszi, ő megünnepli az emberi erőt, amely az alacsonyrendű világot uralja. Befejezve Bruers azt állítja, hogy az Alcione magasabbrendű értéke abban áll, hogy a természetet szellemi jelentőségre emelte és hogy orphikus elemeiben kinyilatkoztatta, különösen elemeinek legolaszabbjában: a Szépségben.

Nemrégiben az olasz népművelődési és nemzetnevelési miniszterek kifejezték elismerésüket Ternay Kálmán tanárnak abból az alkalomból, hogy befejezte többéves kemény munkával a nemrég elhunyt Oláh Gábor közreműködésével Gabriele D'Annunzió költői remekművének magyar fordítását.

A nagyszerű és sok igen szép illusztrált melléklettel ellátott kiadást Ternay, Oláh Gábor és Ferdinando Papini tanul-

mányai vezetik be. Az értékes kötetet egy szöszedet egészíti ki, amelyet Enzo Palmieri-nak a Laudi-hoz írt magyarázataiból vettek és amelyet Ferdinando Papini, a triesti egyetem olasz irodalmi tanára, tett hozzáférhetőbbé az idegen közönség számára.

Mind Ternay, mind Oláh Magyarországon: ismertek voltak már; az első mint finom és sokat ígérő költő, a második mint néhány olasz költő és prózaíró művének sikeres fordítója. A filológiai és prozódiai nehézségek, amelyeket a két ifjú irodalmárnak (és nem lehettek mások mint fiatalok, hogy megkísérelték ezt a vállalkozást, amely bármelyik gyakorlott és agyafurt irodalmárban is, akinek nem lett volna meg az ő bizalmuk és kitartásuk, megfagyasztotta volna ereiben a vért,) le kellett győznie a merész fáradozás során, bárki előtt, nyilvánvaló, ha csak átlagos fogalommal bír is a nagy D'Annunzió-műről, és arról a széles és változatos metrikai szerkezetéről, amely szinte valamennyi Laudi alkotja: közülük mindenik egy tökéletesen zárt és szünetek nélküli ritmikus periodus, amelyet szilárdan tartanak össze a belső melódikus kötelékek, a rimekben alig hangsúlyozottabbban. Ennélfogva abból a célból, hogy a Laudi alkotóját a maga intimitásában megragadják és rejtelmes melódiájában visszaadják szükséges volt, hogy a két fordító megteljen az egész műből kisugárzó páni fénnel és hogy szorgos összehasonlító és a kifejezéseket finomító munkát végezzenek, hogy a fordításban legalább az eredeti visszhangját megőrizzék. Ha nem mondható is, hogy ez mindig sikerült nekik, mégis nem ritkák, sőt gyakoriak a szerencsés és harmónikus találkozások.

REMIGIO PIAN

AZ «ÚJ TUDOMÁNY»*

119. Az Időrendi táblázatban feltüntetett anyagot formába öntendő a következő úgy filozófiai mint filológiai sarktételeket vagy méltányosságokat állítjuk fel, egyikét ésszerű és fontos kérdést vetünk fel, néhány meghatározást tisztázunk, melyek a nemzetek közös természetéről szóló Új Tudományunkban úgy fognak éltető nedvként folydogálni, mint élő testben a vér.

I.

120. Az emberi elme határozatlan volta miatt, mikor az elme tudatlanságba süllyed, az ember sajátmagát teszi meg a világegyetem mértékévé.

121. Ez a sarktétel adja okát annak a két általános emberi szokásnak, hogy «fama crescit eundo» és «minuit praesentia famam». Hosszú-hosszú utat tett meg ez (a tétel) a világ kezdete óta s örök forrása volt azoknak a nagyratartó véleményeknek, melyeket eleddig az előttünk ismeretlen régi korokról tápláltunk. Az emberi elmének ezt a tulajdonságát vette észre Tacitus, midőn «Agricola életé»-ben azt írta, hogy «Omne ignotum pro magnifico est».

II.

122—123. Az emberi elme másik sajátsága, hogy mikor az emberek az ismeretlen és távoli dolgokról nem tudnak maguknak fogalmat alkotni, az általuk ismert

* *Vico művéből újabb részleteket közlünk. Az íróra l. bővebben az Olasz Szemle 1. számában (1942—XX, január—február).*

és hozzájuk közelálló dolgok szerint ítélik meg azokat. Ebben rejlik kimeríthetetlen forrása mindazoknak a tévedéseknek, melyeket az összes nemzetek és tudósok követnek el, mikor az emberiség kezdeteiről beszélnek ; mert megvilágosodott, művelt és nagyszerű korokban kezdték azokat az előbbieket észbevenni, az utóbbiak magyarázatni s e szerint alkottak ítéletet az emberiség kezdeteiről, melyek a dolgok természete szerint kicsinyek, durvák és sötétek voltak.

124. Erre a fajtára vezethető vissza kétféle önteltség is melyeket fentebb már említettünk : az egyik a nemzetek, a másik a tudósok önteltsége.

III.

125. A nemzetek önteltségéről van egy arany mondásunk, mely a szicíliai Diodorustól származik, az t. i. hogy a nemzetek, akár a görögök, akár a barbárok mind azt tartották, hogy elsőként ők fedezték fel az emberi élet kényelmi berendezéseit és hogy saját dolgaik emlékezetét egészen a világ kezdetéig tudják visszavezetni.

126. Ez a sarktételek egy fuvallatra szétesz azok a káldeusok, a szittyák, az egyiptomiak és a kínaiak felfuvalkodottságát, mely szerint ők alapították volna meg a régi világ emberiségét. De Flavius Josephus megtisztítja tőle saját nemzetét azzal a nagylelkű beismerésével, melyet fentebb már idéztünk, hogy a zsidók az összes pogányoktól elrejtve éltek. A Szentírás pedig bizonyosságot szolgáltat afelől, hogy a világ életkora szinte fiatalnak mondható azzal az öregséggel szemben, melyet a káldeusok, a szittyák, az egyiptomiak s napjainkig a kínaiak is hisznek a világról. Ami nagy bizonyíték a Szentírás igazsága mellett.

IV.

127. A nemzetek ilyenén önteltségéhez csatlakozik a tudósok felfuvalkodottsága akik azt tartják, hogy amit ők tudnak, régi, mint maga a világ.

128. Ez a sarktételek szétfoszlatja a tudósok vélekedését a régiek utólérhetetlen bölcsességéről ; csalásnak bélyegzi a káld Zoroaster és a szittyák Anakartisz órákulumait, melyek fenn sem maradtak napjainkig, Mercurius Trismegistus *Pimandrosát*, Orfeusz verseit és Pitagorasz *Carmen aureumát* amint ebben a jobb ítélőképességű kritikusok megegyeznek ; s helytelennek mutatja az egyiptomi írásjelek misztikus értelmezését, amint azt a tudósok teszik, s a görög regék filozófiai allegóriákká való nagytúlzását.

V.

129. A filozófiának, hogy hasznos legyen az emberi nem számára fel kell emelnie és támogatnia az elesett és gyenge embert, nem pedig kiforgatnia természetéből vagy magára hagynia romlásában.

130. Ez a sarktételek eltávolítja Uj Tudományunk iskolájából a sztoikusokat, akik az érzelmekek elnyomását hirdetik, és az epicureusokat, akik az érzelmekekben alkotnak

szabályt s mindketten tagadják a gondviselést, az előbbiek azért, mert hagyják, hogy a végzet vonszolja őket, az utóbbiak pedig, mert a véletlenre bízzák magukat s ez utóbbiak azt is tartják hogy a lélek meghal a testtel együtt ; mindkét csoportot *«monasztikus vagy magányos filozófusoknak»* kellene, hogy hívjuk. Befogadja viszont (az új Tudomány iskolájába) a *politikus filozófusokat*, különösképpen a platónikusokat, akik egyetértenek az összes törvényhozókkal ebben a három fő pontban : hogy van isteni gondviselés, hogy mérsékelni kell az emberi szenvedélyeket és emberi erényeket kell kovácsolni belőlük és hogy az emberi lélek halhatatlan. Következésképpen ez a sarktétele az Új Tudomány három alapelvét állapítja meg.

VI.

131. A filozófia úgy tekinti az embert, amilyennek lennie kellene s ezért csak azoknak a keveseknek hoz gyümölcsöt, akik Platon köztársaságában akarnak élni és nem Romulus söpredéke között.

VII.

132. A törvényhozás úgy tekinti az embert, milyen, hogy az emberi társadalom hasznára válassa ; a vadságból, a fősვნéségből, a nagyratörésből : ebből három bűnből, mely végigvonul az egész emberi nemben, a törvényhozás katonaságot, kereskedelmet és udvart alakít s megalapozza az államok erejét, gazdagságát és bölcseségét ; s ebből a három nagy bűnből, melyek egészen bizonyosan megsemmisíténék e földön az emberi nemzedéket, kialakítja az emberi együttélés boldogságát.

133. Amiből az következik, hogy van isteni gondviselés, azaz egy isteni törvényhozó elme, mely a saját egyéni hasznukhoz ragaszkodó emberek szenvedélyeiből, melyek állatok módjára magános életre kárhoznának őket, megalkotta a polgári rend tényezőit, melyek emberi társadalomban egyesítik őket.

VIII.

134. Természetes állapotukon kívül a dolgok sem meg nem nyugszanak, sem nem tartanak.

135. Miután az emberi nem, amióta csak tudomásunk van a világról, mindig társadalomban élt és él, ez az alapigazság egymagában is eldönti a nagy vitát, melyben a legkiválóbb bölcselek és moralista teológusok még mindig állanak a szkeptikus Karneasszal és Epikurosszal (s melyet még Grotius sem döntött el) : hogy t. i. van-e a természetben jog, vagy, hogy az emberi természet társuló-e, ami volta-képen egyet jelent.

136. Ugyanez az alapigazság a hetedikkel együtt, mely betetőzése, azt is bebizonyítja, hogy az embernek szabad akarata van ahhoz, még ha gyenge is, hogy szenvedélyeiből erényeket csináljon ; Isten azonban segíti : természetesen az isteni gondviselés, természetfelettien pedig az isteni kegyelem által.

IX.

137. Az emberek, kik nem tudják a dolgokról az igazat, igyekeznek magukat a bizonyoshoz tartani ; hogy ha már nem tudják elméjüket a tudománnyal (scientia) kielégíteni, legalább akaratum nyugodjon meg tudatukban (conscientia).

X.

138. A filozófia a rációt veszi figyelembe, amiből az igaz tudománya származik ; a filológia az emberi akarat tekintélyét nézi, amiből a bizonyos tudata ered.

139. Ez a méltányosság második részében filológusoknak határozza meg mindazokat a grammatikusokat, historikusokat és kritikusokat, akik a népek nyelveinek és tetteinek ismeretével foglalkoztak, mégpedig mind otthonukban, tehát a szokásokkal és a törvényekkel, mind künn, vagyis a háborúkkal, békékkel, szövetségekkel, utazásokkal és a kereskedelemmel.

140. Ugyanez a méltányosság bizonyítja azt is, hogy fele-felerészben tévedtek mind a filozófusok, akik igazságaik felől nem bizonyosodtak meg a filológusok tekintélyével, mind a filológusok, akik nem törekedtek hogy tekintélyüket a filozófusok rációjával tegyék igazzá ; mert ha ezt megtették volna, nagyobb hasznára lettek volna az államoknak és bennünket megelőztek volna ez Új Tudomány kigondolásában.

XI.

141. Az emberi akarat, mely természeténél fogva felette bizonytalan, az emberi szükségletekről és hasznosságokról vallott közfelfogás (senso comune) útján nyer bizonyosságot és határozottságot : innen a nemzetek természetjogának két forrása.

XII.

142. A közfelfogás megfontolás nélküli ítélet, melyet egy egész rend, egy egész nép, egy egész nemzet, vagy az egész emberi nem közösen érez.

143. Ez az alapigazság a következő meghatározással együtt lehetővé tesz egy új kritikai eljárást a nemzetek létrehozói felett, amely nemzetek ezer évnél jóval többet kell, hogy éljenek, míg megjelennek közöttük az írók, akikkel az eddig kritika foglalkozott.

XIII.

144. Olyan egymással megegyező eszmék, melyek egymást nem ismerő egész népek között támadtak, szükségképpen az igazság egy közös motívumával kell, hogy bírjanak.

145. Ez a sarktétele fontos alapelve, mely kimondja, hogy az emberi nem közfelfogása az isteni gondviselés tanításán alapszik. A gondviselés tanította meg a nemzeteket, hogy a nemzetek természetjoga felől a bizonyosat meghatározzák.

A nemzetek ugyanis felismerik a természetjog lényeges egységét, melyben, különböző módosításokkal, mindnyájan megegyeznek. Innét származik az az elmebeli szókészlet, melyből minden tagolt nyelv keletkezett s mellyel az az örök eszmei történelem nyert megfogalmazást, amely szerint az időben az egyes nemzetek történetei alakulnak. Ennek a szókészletnek és ennek a történelemnek vázoljuk fel a következőkben a sarkigazságait.

146. Ugyancsak ez az alapigazság felborítja az eddigi elgondolásokat a népek természetjogáról, melyről azt hitték, hogy először egyetlen egy nemzetnél keletkezett s ettől kapták volna a többiek ; ebbe a tévedésbe estek bele az egyiptomiak és a görögök, akik alaptalanul dicsekedtek el azzal, hogy ők vetették el világszerte az emberiséget. Ennek a tévedésnek az alapján hitték továbbá, hogy a XII táblás törvény a görögöktől származott át a rómaiakhoz. Csakhogy ilyen módon az civilis jog lett volna, amit emberi ténykedés származtatott volna át más népekhez, nem pedig oly jog, amit az emberi szokásokkal együtt természetes úton az isteni gondviselés honosított meg az összes nemzetek kebelében. Holott éppen az lesz az Új tudomány könyveinek fő törekvése, hogy bebizonyítsa, miszerint a népek természetjoga külön-külön született meg az egyes népek kebelében, anélkül, hogy ezek egymásról bármit is tudtak volna ; később pedig a háborúk, követségek, szövetségek és kereskedelem révén rájöttek, hogy az (a jog) közös az egész emberi nemnél.

XIV.

147. A dolgok természete nem más, mint az (a tény), hogy bizonyos időkben és bizonyos módon születnek, melyek mindig egyformák és csak ilyenekként s nem másokként születnek meg a dolgok.

XV.

148. Az alanyoktól elválaszthatatlan tulajdonságokat az a változat vagy mód kellett hogy létrehozza, mellyel az (egy) dolgok megszülettek ; miért is (e tulajdonságok) nyújtanak bizonyosságot afelől, hogy ilyen és nem más a dolgok természete vagy születése.

XVI.

149. A közönséges hagyományoknak általánosan nyilvánvaló igaz indítékaiknak kellett lenniök, ezért születtek meg és maradtak fenn egész népeknél hosszú időkig.

150. Az Új Tudomány egy másik főtörekvése éppen ez lesz ; megtalálni azokat az igaz indítékokat, melyek évek múlásával és a nyelvek és szokások megváltozása során tévedésekbe burkoltan jutottak el hozzánk.

XVII.

151. A közönséges (vulgáris) nyelvek a legsúlyosabban esnek latba, mint a népek régi szokásainak tanúságtétele, melyek akkor voltak szokásban, mikor (a népek) nyelvüket kialakították.

XVIII.

152. Valamely régi nemzet nyelve, mely uralkodó maradt egészen kiteljesedéséig, nagy tanúságtétel kell, hogy legyen a világ első idejének szokásaira vonatkozólag.

153. Ez az alapigazság bizonyosságot nyújt afelől, hogy a népek természetjogára vonatkozólag (melyek közül a világ összes népei felett kétségtelenül a római volt a legbölcsebb), a latin nyelvekből nyert filológiai bizonyítékok igen nagy súlytal esnek latba. Ugyanez okból hasonlóképpen járhatnak el a német nyelv tudósai, mert a német nyelvnek is megvan ugyanaz a tulajdonsága, mint a régi római nyelvnek.

XIX.

154. Ha a XII táblás törvény Latium népeinek a szokásai voltak, melyek ott Saturnus kora óta voltak szokásban s melyeket — míg másutt mindig elmúltak — a rómaiak bronzba vésték és vallásosan megőrizték a római jogtudományban, akkor ez a törvény nagy tanúságot tesz Latium népeinek régi természetjogáról.

155. Hogy ez valóban igaz, már hosszú évekkel ezelőtt bebizonyítottuk az általános jog alapelveiről¹ szóló munkánkban, az Új Tudomány könyveiben pedig még jobban megvilágítjuk.

XX.

156. Ha Homéros eposzai a régi görög szokások története, a görögországi népek természetjogának két nagy kincstárát alkotják.

157. Ezt az alapigazságot itt csak feltesszük : a továbbiakban ténylegesen is bebizonyítjuk.

XXI.

158. A bölcselkedő görögök meggyorsították azt a természetes folyamatot, melyet nemzetüknek be kellett töltenie s így ezt akkor töltötték be, mikor még nyers volt barbárságuk, ezért mialatt közvetlenül a legeslegnagyobb finomságba mentek át, ugyanakkor teljesen megőrizték úgy isteni, mint hősi mesés történeteiket ; a rómaiak viszont , akik szokásaikban helyes lépésben haladtak előre, teljesen elvesztették szem elől az istenekről szóló történetüket (ezért azt, amit az egyiptomiak «az istenek korának» hívtak, Varro a rómaiak «sötét idejének» nevezte) s vulgáris nyelven (csak) hősi történetüket őrizték meg, mely Romulustól a *lex pubilia* és a *lex petelia* idejéig terjed s melyről látni fogjuk, hogy a görögök hősi korának szakadatlan történeti mitológiája.

159. Az emberi civilis dolgok illetén alakulásának egy másik példáját a francia nemzetnél láthatjuk, melynek kebelében már az ezeregyszáz éves barbársága közepette megnyílt a híres párisi iskola — ahol a nagyhírű lombárd Pietro mester túlfinom skolasztikus teológiát kezdett tanítani — s így mintegy homéroszi eposzként maradt meg Turpin párisi püspök története, tele Franciaország hőseinek, az

ú. n. paladinoknak mesés történeteivel, melyek azután annyi sok regényt és eposzt töltöttek meg. És emiatt az éretlen átmenet miatt a barbárságból a legkifinomultabb tudományokba a francia nyelv felette finom nyelv maradt, olyannyira, hogy minden élő nyelv között úglátszik leginkább adta vissza korunknak a görögök atticizmusát és minden más nyelvnél alkalmasabb a tudományok művelésére, akár csak a görög nyelv; és mint a görögöknek, éppúgy a franciáknak is nagyon sok kettős magánhangzójuk maradt, ami barbár nyelvek sajátja, melyek kemények és nehézkesek ahhoz, hogy a mássalhangzókat és a magánhangzókat egymáshoz illesz-
szék. Annak megerősítéseképpen, amit a két nyelvről elmondottunk, hozzáfűzhetünk egy megfigyelést, melyet bármikor megtehetünk az ifjagnál, kiknek erős az emlékezetük, élénk a képzeletük és tüzes a tehetségük; — mindezeket a tulajdonokat a nyelvek és az ábrázoló geometria tanulmányozásával gya korolhatnák gyümölcsöző módon, anélkül, hogy e gyakorlással megszelídítenék elméjüknek ezt a fanyarságát, mit a test okoz s melyet az értelem barbárságának nevezhetnénk — ha ezek az ifjak még nyersen térnek át a metafizika és az algebra túlfinom tanulmányaira, gondolkozásmódjuk egész életükön át túlkifinomult marad s minden nagyobb munkára képtelenek lesznek.

160. De aztán, hogy még tovább elmékedtünk e művön, még egy másik okát is találtuk ennek az okozatnak (158), ami talán még helytállóbb: hogy t. i. Romulus Rómát Latium még régebbi városai között alapította, menedéket nyitva meg benne, amit Livius általában így határoz meg: «vetus urbes condentium consilium», mert, szokásban lévén még az erőszakosságok, Romulus természetes módon ugyanolyan alapon rendezte be városát, mint amilyennel a világ első városai bírtak. Tekintve, hogy a római szokások is (a többiekével) egyforma kezdetekben gyökereztek, abban az időben, mikor a latiumi vulgáris nyelvek már nagy fejlődésen mentek volt keresztül, a rómaiak civilis dogaikat vulgáris nyelven fejezték ki, míg ugyanazt a görög népek hősi nyelven tették meg; ezért van az, hogy a régi római történet a görögök hősi történetének megszakítatlan mitológiája. S ez kell hogy legyen az oka annak is, hogy a rómaiak voltak a világ hősei: mert Róma hatalmába ejtette Latium többi városait, majd Itáliát s végül a világot, lévén a rómaiak hősisége fiatal, míg Latium többi népeinek hősisége — kiből, legyőzetvén, az egész római nagyság származott — már előregedésnek kellett hogy induljon.

XXII.

161. Szükséges, hogy az emberi dolgok természetében legyen egy elmebeli nyelv, mely minden nemzetnél közös, mely egyformán értelmezi az emberek társas életében megcselekedhető dolgok lényegét s mely annyiféle különböző változatban fejezze ki azokat, ahány különböző arculata csak lehet a dolgoknak; úgy, ahogyan ezt a közmondásokban tapasztaljuk, melyek a vulgáris bölcsesség tételei s melyekben az összes régi és újabb nemzetek ugyanazt a lényegét fejezik ki, de ahányan vannak, annyi különböző alakban.

162. Az Új Tudománynak is ez a nyelve. Világánál a nyelvtudósok, ha megkísérlik, az összes holt és élő tagolt nyelvek közös elmebeli szókincsét összegyűjthe-

tik ; egy ilyen részletkísérletet magunk is tettünk már az Új Tudomány első nyomtatott kiadásában, ahol nagyszámú élő és holt nyelvből összegyűjtöttük az első családapák neveit s bebizonyítottuk, hogy aszerint kapták azokat, hogy milyen szerepük volt a családok szerinti együttélés vagy az első köztársaságok korában, mikor az egyes nemzetek nyelvüket kialakították. Ezt a szókincset, amennyire csak csekély tudásunk engedi, minden tárgyalandó kérdésben fel fogjuk használni.

163. Az eddig felállított tételek közül az első, második, harmadik és negyedik alapot adnak, hogy megcáfolhassuk mindazt, amit eddig gondoltak az emberiség kezdeteiről ; cáfolataink e vélekedések valóságatlanságából, abszurd voltából, ellentmondásaiból és lehetetlenségéből indulnak ki. A következő tételek az ötödiktől a tizenötödikig az igaz alapjait adják meg és arra szolgálnak, hogy segítségünkkel a nemzetek világának örök eszméjéről elmélkedhessünk, minden tudomány azon sajátsága szerint, amit Aristoteles vett észre, hogy t. i. «scientia debet esse de universalibus et eternis». Az utolsó tételek, a tizenötödiktől a huszonkettedikig, a *bizonyos* alapjait adják meg s arra szolgálnak, hogy ténylegesen is szemügyre vegyük a nemzeteknek ezt az eszmeileg átgondolt világát, Verulami Francis Bacon úr legbiztonságosabb bölcselkedő módszere szerint, melyet a természet problémáiról, miket ő a *Cogitata visa* c. könyvében dolgozott ki, mi átviszünk az emberi civilis dolgok terére.

164. Az eddig ismertetett tételek általánosak és az Új Tudományt minden vonatkozásban alapítják meg ; a következők részlegesek s az Új Tudományt a különböző tárgyalandó kérdésekre vonatkozólag alapítják meg.

Ford. *Ruzicska Pál.*

G. B. VICO

ÚJ OLASZ TUDOMÁNYOS KÖNYVEK

VALLÁS ÉS BÖLCSELET

BATTELLI GUIDO, *Le più belle leggende cristiane, tratte da codici e da antiche stampe, commentate e illustrate*. Con 34 tavole fuori testo. Quarta edizione riveduta con l'aggiunta di tre leggende, di cui una inedita, Milano, Hoepli, 1942, pp. XVI, 634, tavv. 34, Lire 45.

BATTISTELLI VICENZINA, *V. Battistelli: Dux Verbi. L'Apostolo delle genti*, Alba, Roma, Pia Soc. S. Paolo, 1942, pp. 309, Lire 14.

«La Via» dirett. V. Battistelli, 2.

BONAVENTURA (S.) DA BAGNOREA, *Itinerario della mente in Dio e pagine scelte*. A cura di Gino Sanvito, Milano—Roma, Ist. edit. cisalpino, 1942, 105, Lire 16. «Filosofi e pedagogisti».

DE RUGGIERO GUIDO, *Sommario di storia della filosofia antica, medievale, moderna*. Sesta edizione, Bari, Laterza e f.i., 1942, pp. 379, Lire 30.

Bibl. di cultura moderna, 138.

CHIMINELLI PIERO, *Il poemetto del pastore. Itinerario di vita mistica*, Pisa, Ed. salesiana, 1942. pp. VIII, 161, Lire 10, — «Il Crivello», 4.

A könyv öt fejezetben lelki és misztikus magyarázatot ad a Vulgata híres huszonkettedik zsoltárához.

FAZIO ALLMAYER VITO, *Storia della filosofia*, Terza edizione riveduta. Volume primo, Palermo, Palumbo, 1942. pp. VIII, 227, Lire 16.

GASTALDO BRAC SPERI, *Il concetto di verità in S. Tommaso D'Aquino*, Verona, «La Scaligera» 1942, pp. 93, Lire 14.

Collez. di studi filosofici, dirett. M. Dal Pra 8.

A szerző a hagyományos szkolasztikus (Horváth) és az idealisztikus (Gentile) felfogást a magáéval egybevetve az eredeti szövegek tanulmányozása alapján akar eljutni Sz. Tamás gondolkodásának minél tökéletesebb megismeréséhez.

GENTILE GIOVANNI, *Sistema di logica come teoria del conoscere*. Volume secondo. Terza edizione riveduta, Firenze, Sansoni, 1942, pp. 388, Lire 40.

Opere complete di G. Gentile, 13, II. A mű két részre oszlik: «A konkrétum logikája» és «A filozófia»; és egy «a logika egységére», «a filozófia egységére» és «apológiá»-ra vonatkozó «Epilogus».

PALUMBO FRANCESCO ANTONIO, *Sac. Franciscus Antonius Palumbo: Theodicea. Pars prima: Praelectiones de existentia Dei.* Romae, Pont. Athen. Urbanianum, 1942, pp. XVI, 277, Lire 35.

Bőséges bibliográfia egészíti ki a kötetet.

ROSCHINI GABRIELE, *P. Gabriel M. Roschini O. S. M.: Mariologia. Tomus II. Summa Mariologiae. Pars prima: De B. M. Virgine considerata in sua missione.* Mediolani-Bononiae, «Ancora», 1942, pp. 621, Lire 40.

ISKOLA, PEDAGÓGIA, DIDAKTIKA

BORLA CESARIO, *Testore Celestino, Sommario di storia della pedagogia.* Seconda edizione riveduta e ampliata. Torino—Milano, Paravia e C., 1942. pp. VIII, 474, Lire 28.

A könyvben a következő részek vannak: általános fogalmak; a pedagógiai gondolkodás és az iskolai intézmények Görögországban és Rómában; az Egyházatyák és egyházírók korában (1—800); a pedagógia a középkorban (800—1400); a Renaissance alatt (1400—1600); a modern pedagógia (1600 napjainkig); a Fasiszta iskola. Függelék: a munka.

CAVALLONE LEA, *I maestri e le «Piccole Scuole» di Port-Royal,* Torino—Milano, Paravia e C., 1942, pp. 191, Lire 35.

R. Università di Torino, Public. della Fac. di Magistero.

FLORES D'ARCAIS GIUSEPPE, *Valori fondamentali e motivi ideali della pedagogia italiana.* III, Messina, D'Anna, 1942, pp. 433—621, Lire 28.

Az olasz pedagógia történeti fejlődését tanulmányozza a szerző a «nemzeti eszmény», «valláserkölcsi eszmény» és «kultúrális eszmény» c. három fejezetben.

SALVADORI GIULIO, *Libertà e servitù nel pensiero giansenista e in Alessandro Manzoni.* Prefazione di Pietro Paolo Trompeo, Brescia, «Marcelliana», 1942, pp. XVI., 106, Lire 12.

Studi e documenti di storia religiosa, 2.

A nagy író megtérésével foglalkozik Salvadori e művében és kimutatja, milyen lényeges volt Manzoni életében ez az egyáltalán nem epizódnak minősítendő fordulat. Továbbá kimutatja, mennyire szíven feködt a determinizmussal szemben az emberi szabadság hangoztatása és valósa.

FRANCINI CAPACCIONI ASSUNTA, *Note sulla pedagogia umanistica del Vico,* Firenze, «La nuova Italia», 1942, pp. 46, Lire 6.

Problemi didattici, 1.

Vico «De nostri temporis studiorum ratione» c. művéből kitűnő pedagógiai gondolkodásának értékelése e munkáját megelőző beszédei alapján.

GENTILE GIOVANNI, *Sommario di pedagogia come scienza filosofica, I: Pedagogia generale.* Quinta edizione riveduta, Firenze, Sansoni, 1942, pp. XII, 270, Lire 30.

Op. complete di G. Gentile, VI—I.

A mű részei: az ember; a nevelés; a nevelés formái.

MOTZO DENTICE DI ACCADIA CECILIA, *Storia della pedagogia,* Vol. III, Firenze, Sansoni, 1942, pp. 226. Lire 15.

Kanttól indul ki a könyv és magában foglalja a fasizmust is.

ROSMINI-SERBATI ANTONIO, *L'educazione dell'infanzia ed il principio supremo della metodica con altri scritti pedagogici a cura di Giovanni Gentile* (Quarta edizione), Torino—Milano, Paravia e C., 1942, pp. XVI, 382, Lire 25.

Bibl. di filosofia e pedagogia.

BONARELLI GUIDO, *La battaglia del Metauro. I: Esame critico delle fonti storiche e della bibliografia*, Ancona, R. Deputaz. di storia patria per le Marche, 1942, pp. VIII, 215, Lire 25.

R. Deputaz. di storia patria per le Marche. Commissione incaricata degli studi e delle ricerche per determinare il luogo della battaglia del Metauro.

DESSÌ FELICE, *La guerra di Troia. Storia diplomatica e militare*, Milano, «Corrente» 1942, pp. 230, Lire 25.

Ediz. di «Corrente» dirett. E. Treccani. Storia, I.

DETTI EMMA, *Margaret Fuller Ossoli e i suoi corrispondenti*. Con lettere inedite di Giuseppe Mazzini, Costanza Arconati, Adam Mickiewicz, Benedette Mazzini, Elizabeth Barrett Browning, Cristina Trivulzio di Belgioiso, Ralph Waldo Emerson, Firenze, Le Monnier, 1942, pp. VIII, 370, Lire 40.

«Studi e documenti di Storia del Risorgimento», dirett. G. Gentile e M. Menghini.

DOCUMENTI relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille a cura di Roberto Cessi. II: Sec. IX—X, Padova, «Gregoriana» 1942, pp. 4. Lire 35.

Testi e docum. di storia e di letteratura latina medioevale, 3.

FERRETTI GIOVANNI, *Luigi Amadeo Melegari a Losanna*, Roma, «Vittoriano» 1942, pp. 365. Lire 45.

R. Ist. per la storia del Risorgimento italiano. Bibl. scientifica. II. sez. Memorie, 15.

GALILEI VIRGINA, *Enrica Viviani Della Robbia: La figlia di Galileo*, Firenze, Sansoni 1942, pp. XLVIII, 185, Lire 18.

«Itinerari», 2.

PALLOTTINO MASSIMO, *Etruscologia*. 44 tavole con 50 illustrazioni e tre cartine fuori testo, Milano, Hoepli 1942, pp. XVI. 297, Lire 28.

«Riepiloghi».

PAOLI CESARE, *Diplomatica*, Nuova edizione aggiornata da G. C. Bescape. Con 220 disegni e facsimili, Firenze, Sansoni 1942, pp. 369, Lire 80.

JOGTUDOMÁNY, KÖZGAZDASÁG ÉS POLITIKA

AMARI MICHELE, *Il diritto di preda e il tribunale delle prede in Italia*, Roma I. R. C. E. 1942, pp. 51. Lire 2.

BATTAGLINI ERNESTO, *La magistratura del lavoro. Seconda edizione*. Roma, I. R. C. E. 1942, pp. 22. Lire 2.

Quad. italiani. Serie, III. I. I. diritto nello stato fascista.

BOBBIO NORBERTO, *La consuetudine come fatto normativo*, Padova, C. E. D. A. M. 1942,

CALENDOLI GIOVANNI, *La stato di guerra e la validità dei trattati*. Roma, «Il diritto dell'ordine nuovo», 1942, pp. 88. Lire 10.

CURATO FEDERICO, *La Conferenza della pace (1919—1920)*. Vol. I: Gli armistizi.

Questioni generali. Problemi europei e coloniali. Milano, IS. P. I. 1942, pp. 698. Lire 50.

— — — VOL. II: *problemi italiani*. Milano, I. S. P. I. 1942, pp. 510, Lire 30.

«Documenti di storia e di pensiero politico». dirett. G. Volpe, 16.

DE'COCCI DANILO, *La rappresentanza sindacale*, Milano, Giuffrè, 1942, pp. 158, Lire 25.

DE CUPIS ADRIANO, *I diritti della personalità*, Milano, Giuffrè 1942, pp. 189, Lire 30.

FOSCHINI GAETANO, *La pregiudizialità nel processo penale*, Milano, Giuffrè, 1942, pp. XVI, 426, Lire 50.

GHERSI EMANUELE, *Emanule Ghersi, della R. Univ. di Firenze: Diritto coloniale.* Milano, C. E. T. I. M. 1942, pp. 245, Lire 16.
Man. C. R. T. I. M., 23.

ITALIA (L') e la difesa della razza, *Servizi giuridici dell' I. R. C. E. L'Italia e la difesa della razza.* Seconda edizione. Roma, I. R. C. E. (Spoleto, Panetto e Petrelli), 1942, pp. 41. Lire 2.

Quad. italiani. Serie. V: Il Fascismo e la sanità pubblica.

JANNACCONE PASQUALE, *Pasquale Jannaccone della R. Univ. di Torino: Lezioni di economia politica. Nazioni preliminari.* Torino, Giappichelli 1942, pp. 2. Lire 52.50.

LA TORRE MICHELE, *Il rapporto di pubblico impiego nell'ordinamento italiano.* Roma, IRCE. 1942, pp. 46. Lire 2.

Quad. italiani. Serie. III: Il diritto nello Stato fascista.

LUGLI LUIGI, *Il trinomio produzione consumo-speculazione e le pregiudizievoli concezioni tradizionali su capitale, moneta, credito e risparmio.* Milano, Giuffré, 1942, pp. 139. Lire 18.

MANZINI VINCENZO, *Vincenzo Manzini, Accad. D'Italia: Trattato di diritto penale italiano. Nuova edizione completamente aggiornata. Volume terzo: Pene — Misure di sicurezza. Cause estintive del reato e della pena.* Torino, U. T. E. T. 1942, pp. 694. Lire 110.

MARCHELLO GIUSEPPE, *Studi sul concetto di oggettività sociale.* Torino, Giappichelli (id.), 1942, pp. 86.

R. Univ. di Torino, Memorie dell'Ist giuridico. Serie. II, 39.

MARUCCI ALBERTO, *Diritto penale annuario.* Milano, F. Vallardi 1942, pp. VIII. 478. Lire 100.

MESSINA SALVATORE, *La Carta del lavoro. nei principi generali del diritto fascista.* Roma, IRCE. 1942, pp. 60, Lire 2.

Quad. italiani. Serie III: Il diritto nello Stato fascista.

— — — — *Il linguaggio giuridico nella tecnica della legislazione fascista. Seconda*

edizione. Roma, I. R. C. E. (Spoleto, Panetto e Petrelli), 1942, pp. 31. Lire 2.

Quad. italiani, Serie III: Il diritto nello Stato fascista.

MUSSOLINI BENITO, *Scritti e discorsi adriatici. Volume primo: Dalla neutralità al Piave (14 dicembre 1914—28 ottobre 1917) Raccolti e ordinati da Edoardo Sussmil.* Milano—Hoepli 1942, pp. XXXVI, 333, Lire 10.

ORTOLANI GIOVANNI, *I Comuni e le provincie nell'ordinamento fascista.* Roma, I. R. C. E. 1942, pp. 40, Lire 2.

Quad. italiani. Serie I: La costituzione dello Stato fascista.

PANORAMI di realizzazioni del Fascismo. : *Il Duce della Rivoluzione fascista.* Roma, «Panorami di realizzazioni del Fascismo» 1942, pp. 431.

— — — II, I: *Dai Fasci al Partito Nazionale Fascista.* Roma, «Panorami di realizzazioni del Fascismo» 1942, pp. 521.

PERNA VITO, *Figure e prospettive dell'intervento bancario. Lo sconto bancario della carta commerciale, cognizione del cliente ed esame del bilancio; nuovi orientamenti.* Milano, Guiffré 1942, pp. 281. Lire 40.

PUCHETTI CORRADO, *L'attività commerciale e le prestazioni da parte della pubblica amministrazione.* Milano, Guiffré, 1942, pp. 169. Lire 30.

R. Univ. di Milano Fac. di giurisprudenza. Studi di diritto pubblico, dirett. G. M. D. Francesco, 8.

RANIERI SILVIO, *Silvio Ranieri, della R. Univ. di Modena: Reato progressivo e progressione criminosa.* Milano, Guiffré 1942, pp. VIII, 122, Lire 15.

RICOSTRUZIONE dell'economia nel dopoguerra: *Gino Borgatta — Constantino Bresciani Turrone — Giovanni Demaria — Luigi Einaudi — Giovanni Lorenzoni — Padova, C. E. D. A. M. 1942, pp. 264, L. 50.*

SERRA GIUSEPPE, *I rapporti giudiziari internazionali nel nuovo Codice di proce-*

dura civile. Napoli, «La Toga», 1942, pp. 4. Lire 15.

SOTGIA SERGIO, *Avv. Sergio Sotgia della R. Univ. di Trieste: Il diritto commerciale nell'ordinamento corporativo*, Padova, C. E. D. A. M. 1942, pp. 6. Lire 38.

STUDI di diritto amministrativo. Padova, C. E. D. A. M. 1942, pp. 4. Lire 50.

R. Univ. di Firenze. Ist. di diritto amministrativo, I.

TESTA ALDO, *Il fondamento etico del diritto*. Padova, C. E. D. A. M. 1942, pp. 2 Lire 25.

MEZŐGAZDASÁG, MÉRNÖKI TUDOMÁNYOK

CLAUDI CLAUDIO. *Manuale di prospettiva dell'ingegnere Claudi Claudio*. Nona edizione, con 49 figure in 33 tavole fuori testo. Milano Hoepli 1942, pp. XII, 76. Lire 12,50.

COSTA ENRICO, *Il cinelibro (passo ridotto). Guida per cineasti dilettanti e professionisti sulla presa e proiezione muta e sonora con 241 illustrazioni e LXXIII tabelle*. Milano, Hoepli (id., Stucchi). 1942, pp. XVI, 499, Lire 48.

SENNI LORENZO, *Le sistemazioni forestali. Parte. I: Le frane*. Roma, I. R. C. E. 1942, pp. 65. Lire 2.

ORVÓSTUDOMÁNY

ANGELINI GIOVANNI, *Contributi allo studio dell'amebiasi intestinale nel Veneto. (E al problema dei portatori di E. histolytica)*. Torino, «Minerva Medica», 1942. pp. 108.

Ist. di patologia speciale medica e di metodologia clinica della R. Univ. di Padova. Dall'Archivio per le Scienze mediche, vol. 73, 1—2.

DE NAPOLI FERDINANDO, *Ferdinando de Napoli, della R. Univ. di Bologna: Sesso*

— — — — *Introduzione all'etica sociale*. Padova, C. E. D. A. M. 1942, pp. Lire 30.

VISCO ANTONIO, *Il nuovo processo civile avanti ai conciliatori*. Milano, F.lli Bocca, 1942, pp. 173.

Monogr. giuridiche del nuovo diritto, 6.

QUESTIONI di diritto corporativo. Vol. II: *Relazioni alle principali esercitazioni volte nell'anno accademico 1941—42—XX*. Empoli, Nocchioli 1942, pp. 283. Lire 38,50.

R. Univ. di Firenze. Ist. di diritto corporativo. Serie II, 2.

Quad. italiani. Serie XI: *L'agricoltura nel regime fascista*.

VENEROSI PESCIOLINI NICCOLO', *Le sistemazioni forestali Parte. III: Il consolidamento delle sabbie in Italia e in Libia*. Roma, I. R. C. E. 1942, pp. 65. Lire 2.

Quad. italiani. Serie XI: *L'agricoltura nel regime fascista*.

ZANINI EMILIO, *La conservazione dei foraggi nei silos. Con nota introduttiva di N. Mazzocchi Alemanni*. Palermo, Ente di colonizzazione del latifondo 1942, pp. 189, Lire 6.

I quad. dell'Ente di colonizzazione del latifondo siciliano, 3.

e amore nella vita dell'uomo e degli altri animali. *Sessuologia, sociologia, fisiopatologia, igiene, pedagogia, psicologia, etica e legislazione sessuale. Con prefazione di Augusto Murri. Seconda edizione*, Milano, F.lli Bocca, 1942, pp. XXII, 1043. Lire 120.

Bibl. di scienze moderne, 99—100.

DI CORA AURELIO, *La leptomeningite basilare interpeduncolochiasmatica nei suoi rapporti protogenici con i processi otitici*

(Contributo anatomico e anatomo-patologico), per Dott. Aurelio Di Core, 1942, pp. 33.

Ist. di anatomia patologica della R. Univ. di Napoli.

FARINA CARLO, *La pineale (Istologia normale e patologica. Fisiopatologia e Clinica)*: Dott. Carlo Farina, pp. 205. Clinica medica della R. Univ. di Parma. Da «L'Ateneo Parmense», 1941.

ISOLA ARMANDO, *I vasi sanguigni ai raggi X (Arteriografia e flebografia)*: Armando Isola, Torino, I. T. E. R., 1942, pp. 230. Lire 60.

«Attualità di scienze mediche».

PATRASSI GINO, *La questione del «morbo di Banti»*. Bologna, Cappelli, 1942, pp. 352. Lire 65.

Clinica medica della R. Univ. di Padova.

IRODALOMTÖRTÉNET

ANGELI CESARE, *Notizie di poeti*. Firenze, Le Monnier, 1942, pp. 102.

Quad. di letteratura e d'arte, raccolti da G. De Robertis, 4.

Rövid tanulmányok gyűjteménye: Foscolo, Monti, Leopardi, D'Annunzio és Panzini költőkről.

BICCELLARI FLORO, *P. Floro Biccellari O. F. M.: Un francescano umanista: Alberto da Sarteano (1385—1450)*, Firenze, 1942, pp. 155.

CAMMELLI GIUSEPPE, *I dotti bizantini e le origini dell'Umanesimo: Andronico Calisto*. Firenze, Ist. naz. di studi sul Rinascimento, 1942, pp. 65. Lire 10.

Da «La Rinascita», anno V, n. 22 genn. 1942, n. 24 marzo 1942.

A görög tudós életútját olaszországi tartózkodásától angliai nyomoráig megkapó módon közli e könyv.

CERULLI IRELLI MANLIO, *Il teatro abruzzese del Medio Evo come problema di critica nella storia della letteratura italiana*. Roma, «Marviana», 1942, pp. 53.

COLOMBO EZIO, *Linati Carlo, Racconti della scapigliatura (1860—1910)*. A cura di Ezio Colombo e Carlo Linati, Milano, Bompiani, 1942, pp. 440. Lire 35.

«Grandi ritorni».

COPPOLA GOFFREDO, *Teatro di Terenzio*, Bologna, «Il resto del carlino», 1942, pp. VIII, 140, Lire 25.

PERSONÈ LUIGI, *Incontri. Poeti e scrittori antichi e moderni*. Firenze, Le Monnier, 1942, pp. 253. Lire 22.

Harminchét tanulmányt foglal magában e kötet. A latin líra két nagy alakjával kezdődik a sorozat: Horatius és Catullus. A többi tárgyalt író és költő Jacopone da Toditól Machiavelli-ig, Guicciardini-től Metastasio-ig, Goldoni-tól Foscolo-ig, Leopardi-tól Pascoli-, Papini- és Serra-ig virágzott.

SORRENTO LUIGI, *Luigi Sorrento, dell'Univ. Cattolica del S. Cuore: Problemi linguistici e culturali sulla diffusione della lingua italiana nelle varie regioni d'Italia durante i primi secoli della letteratura. Parte prima*, Milano, Libr. scientifica universitaria, 1942, pp. 77.

TESCARI ONORATO, *Storia della letteratura romana dalle origini al VII secolo d. C.*, Torino, S. E. I., 1942, pp. XII, 410.

A szerző, mint közli, csupán bizonyítható, illetve igazolható tények és feltevések felsorolására szorítkozik az ókori adatok alapján. A következő hat időszak felosztásban nyújtja az irodalomtörténeti anyagot: A kezdetől Kr. e. 240-ig, 240-től 78-ig, Kr. e. 78-tól Kr. u. 14-ig, 14-től 117-ig és 117-től a VI. század végéig.

OLASZ SZEMLE

STUDI ITALIANI IN UNGHERIA

SOMMARIO

	Pag.
ANDREA ALFÖLDI: <i>Costantino cristiano e Roma pagana</i>	939
ZOLTÁN FELVINCZI TAKÁTS: <i>Giorgio Vasari, l'artista e lo scrittore</i>	996
LADISLAO GÁLDI: <i>Altre nuove traduzioni poetiche dall'italiano</i>	1007
ANDREA GAUDER: <i>La poesia di Giacomo Leopardi</i>	1018
LUGI PONGRÁCZ: <i>La prima leggenda volgare della Beata Margherita d'Ungheria</i>	1037
FRANCESCO SAÁD: <i>L'educazione militare italiana</i>	1055
RECENSIONI — Desiderio Kosztolányi: <i>Poeti stranieri (R. Pian)</i> — A. Alföldi: Zur Geschichte des Karpathenbecken im I. Jahrhundert v. Christi (<i>G. Libertini</i>) — Gabriele D'Annunzio: <i>Alcyone (R. Pian)</i>	1062
ANTOLOGIA — Dalla «Scienza Nuova» di G. B. Vico (Trad. Paolo Ruzicska) ..	1067
NUOVI LIBRI SCIENTIFICI ITALIANI	1075
SOMMARIO E RIASSUNTI IN ITALIANO	1081

GENNAIO—FEBBRAIO 1943/XXI

DIRETTORE

ALDO BIZZARRI

RESPONSABILE PER LA REDAZIONE E L'EDIZIONE

GIOVANNI ECSÖDI

Direzione e Redazione: Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria
Budapest, IV., Eskü-út 5. Telefon: 388—128 és 184—403

Amministrazione: Franklin-Társulat Magyar Irod. Int. és Könyvnyomda
Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon: 187—947 és 185—618.

Abbonamento annuo Pengő 20. Sostenitore Pengő 100. Un numero Pengő 4.
Numero del conto corrente postale: 16,853

Si pubblica ogni due mesi in volumi di 160 pagine

COSTANTINO CRISTIANO E ROMA PAGANA

di ANDREA ALFÖLDI

ordinario di archeologia nella R. Università di Budapest

L'A. in questo saggio, che sarà prossimamente pubblicato per intero ed in lingua italiana nella collana di studi «Mattia Corvino», delinea la politica religiosa di Costantino nel periodo che va dalla battaglia di Ponte Milvio sino alla sua morte.

Durante la campagna contro Massenzio (312), Costantino fece il primo atto di adesione al cristianesimo, ordinando che sugli scudi dei suoi soldati fosse inciso il monogramma di Cristo. Con l'editto di Milano (313) egli riconobbe ufficialmente il cristianesimo in tutto l'Impero. Da allora una serie di provvedimenti dalui adottati successivamente posero il cristianesimo in una diversa posizione giuridica e di fatto sino a farlo diventare religione preminente nello Stato, mentre il paganesimo fu culto tollerato prima, perseguitato poi. Difatti, negli ultimi anni del regno di Costantino l'intolleranza religiosa ebbe il sopravvento ed i pagani vennero oppressi con tutti i mezzi; i culti vennero sospesi, i templi distrutti e saccheggiati.

Sebbene Costantino osteggiasse i pagani ed avesse già concepito l'idea di fondare una nuova capitale, professò sempre verso Roma un grandissimo rispetto.

La nuova capitale dell'Impero venne inaugurata l'11 maggio 330, venticinquesimo anniversario del regime di Costantino, e Costantinopoli assurse all'importanza quasi simbolica di centro del cristianesimo; tuttavia non diminuì il prestigio di Roma dal punto di vista della storia mondiale. La nuova capitale, che da molti fu chiamata la «seconda Roma», non potè far dimenticare la vecchia, alla quale anzi cercò di assomigliare. L'Urbe rimase per Bisanzio la capitale archetipo e la cittadella delle antiche tradizioni, che, dopo la morte dell'imperatore, non soltanto potè conservare le sua importanza ma aumentarla sino a quando non fu diviso in due parti il grandioso complesso dell'Impero.

GIORGIO VASARI, L'ARTISTA E LO SCRITTORE

di ZOLTÁN FELVINCZI TAKÁTS

ordinario di storia dell'arte nella R. Università di Kolozsvár

Prese le mosse da considerazioni di ordine particolare relative allo studio della storia dell'arte nella Transilvania, dove l'attività letteraria assai rigogliosa non procede di pari passo con quella artistica per cause ch'egli enumera ed analizza, l'A. giustifica la scelta del tema del suo saggio col proposito di presentare un artista nell'opera letteraria del quale il mondo dell'arte rivive in pieno fulgore: Giorgio Vasari.

Questa è una figura eminente nella storia dell'arte italiana, famoso più che per le sue opere d'arte, degnissime d'altronde di più vasto riconoscimento, per le biografie dei massimi artisti italiani.

C'è nelle biografie del Vasari un fermento di spiriti moderni, epperò universali, che le fa apparire attuali. Richiamandosi al consiglio dato del Vasari a Michelangelo di mettere il massimo impegno della sua operosità nell'architettura, l'A. rileva appunto l'universalità dell'apprezzamento, secondo cui l'architettura, pur essendo meno vera arte, richiede meno istinto e più lavoro intellettuale che la scultura e la pittura. La verità di tale tesi è confermata storicamente. I Romani con la loro magnifica architettura supplirono al difetto di un'arte figurativa che potessa reggere al confronto con quella greca; così nel periodo goethiano, mentre accanto alla ricca fioritura letteraria ed intellettuale languivano la pittura e la scultura, l'architettura ispirata ai principi del classicismo si spiegò in tutta la sua bellezza; così pure nei nostri giorni, attraverso le stentate e negative esperienze artistiche, l'architettura è la sola capace di creare dei valori destinati a durare.

Lo stile del Vasari è scarno e disadorno, anzi si direbbe ingenuo, ma di grande efficacia espressiva; il quadro ch'egli ci presenta dell'età eroica dell'arte italiana, da Cimabue a Michelangelo, è tale da non consentire che altri vi aggiungano o vi tolgano alcunchè d'essenziale. Il canone fondamentale ch'egli prescrive allo storico dell'arte, è di «osservare l'ordine di successione degli stili più che quello di successione cronologica». È codesto un criterio discriminativo dei fenomeni artistici che il Vasari applica largamente nella sua esposizione della storia delle arti, che, del resto, era implicito nell'opinione comune del suo tempo.

L'arte, dopo il periodo di Costantino il Grande, traligna nella maniera goffa e barbarica per riprendere la sua linea di regolare sviluppo con Cimabue ed attingere la vette insuperate ed insuperabili della perfezione con Michelangelo. Compito peculiare dell'arte è la raffigurazione del corpo umano in corrispondenza col concetto antropocentrico del mondo occidentale; e nella raffigurazione del mondo umano, che importa delle difficoltà di disegno, Michelangelo raggiunse la perfezione.

Alla fine del secolo scorso, all'epoca dell'empirismo nella critica d'arte, quando al Vasari venivano mosse le più acerbe critiche e la sua opera era diventata il bersaglio del positivismo settario, era ignota quella che oggi chiamiamo storia dello spirito, alla luce della quale nelle Vite del Vasari s'illumina anche la storia dello spirito del Rinascimento.

ALTRE NUOVE TRADUZIONI POETICHE DALL'ITALIANO

di LADISLAO GÁLDI

straordinario di filologia romanza nella R. Università di Kolozsvár

L'A., a proposito di una recente raccolta di versioni da poeti italiani (edita dalla Casa Roma col titolo *Húsz olasz költő*) di Horváth Béla, riprendendo le argomentazioni svolte nel suo saggio su *Kosztolányi come traduttore del Carducci*, apparso nel numero 2 di questa rassegna, fa delle considerazioni generali sul modo di tradurre e sulle esigenze delle buone versioni in ungherese di opere italiane, nonchè un'acuta analisi della singole versioni.

I suoi rilievi mirano a suggerire a chi abbia temperamento e qualità di poeta il modo di conservare, nella traduzione, le caratteristiche intrinseche ed esteriori dell'ori-

ginale. L'esperimento dell'Horváth, felicissimo sotto certi aspetti, non può tuttavia essere paragonato, per esempio, a quelli del Kosztolányi; pur essendo l'Horváth dotato di grande sensibilità poetica e di fine senso della tecnica prosodica, non possiede tuttavia un'adeguata conoscenza dello stile poetico italiano che gli consenta di raggiungere nelle sue traduzioni la perfetta aderenza all'originale.

LA POESIA DI GIACOMO LEOPARDI

di ANDREA GAUDER

professore di liceo

L'Autore, attraverso un accurato esame delle poesie, spiega perchè il Leopardi debba essere considerato come uno dei più grandi spiriti del secolo XIX, nella schiera dei lirici italiani.

Attraverso le *Operette morali* si può cogliere il suo pensiero pessimistico che si affermò in molte particolari determinazioni successive. Il pessimismo del poeta si allargò sino a comprendere le epoche adulte, in cui gli uomini dissolvono con la ragione l'incanto delle illusioni piombando nell'infelicità, ma egli fu poeta e tutto il suo travaglio meditativo sfociò in concreti stati d'animo che alimentarono la sua poesia.

LA PRIMA LEGGENDA VOLGARE DELLA BEATA MARGHERITA D'UNGHERIA

di LUIGI PONGRÁCZ

professore di liceo.

Nel dicembre del 1942 cadde il settimo centenario della nascita della Beata Margherita d'Ungheria, vergine domenicana, figliola del Re Béla IV della Casa degli Árpád, e allora non solo l'Ordine dei Frati Predicatori, ma anche tutti i cattolici ungheresi si rivolsero al Santo Padre perchè il processo di canonizzazione — più volte iniziato, ma a causa delle circostanze esterne sempre interrotto — venisse ripreso e la lunga serie dei santi di questa Casa Reale venisse adornata anche dalla figura purissima di questa umile vergine.

Fra le molte fonti sulla vita della Beata, che non hanno tutte lo stesso valore storico le più attendibili sono i due protocolli del processo di canonizzazione. Il *primo protocollo* (steso nel 1271—74) è andato perduto, ma lo possiamo ricostruire per mezzo di leggende posteriori. Ricordiamo innanzi tutto fra queste un codice scritto tra il 1346—98 della Biblioteca del Convento dei Domenicani a Bologna dal titolo «Quedam legenda beata Margarite de Ungaria Ordinis Praedicatorum». L'origine di questa leggenda, come Elemér Lovas ha accertato nella sua biografia fondamentale, risale al domenicano MARCELLO, per lunghi anni provinciale del suo Ordine in Ungheria e confessore della Beata Margherita, il quale per il suo lavoro si servì oltre che del protocollo anche delle impressioni personali. Questa leggenda venne tradotta da GUALTIERO JORG in tedesco e ad essa deve aver attinto un manoscritto che si trova nella biblioteca di Graz. Anche RANZANO, coetaneo del Re Mattia, ci dà una variante della leggenda di Marcello.

Possediamo il *secondo protocollo* in una variante piuttosto mutila, mentre la stesura che è andata perduta era in due copie, di cui una venne mandata dagli inquisitori a Roma, l'altra rimase al monastero. Quest'ultima fu poi nel Seicento ricopiata e mandata a Roma per il rinnovato processo di canonizzazione; di questa copia ne vennero fatte altre due di cui una si trova nella Biblioteca dei Domenicani a Roma, e l'altra nella Biblioteca Batthyány a Gyulafehérvár. Benchè il testo che noi conosciamo non sia perfetto, tuttavia l'attendibilità ne è grande.

Delle leggende nate dal secondo protocollo dobbiamo citare innanzi tutto quella di GARINO DE GIACO, che però, non accontentando il gusto raffinato del Trecento venne elaborata alla Corte di Napoli che aveva in quel Tempo stretti rapporti con l'Ungheria, la si chiama appunto «*Leggenda di Napoli*». Ricordiamo anche la variante ungherese della leggenda della Beata Margherita, copiata dalla suora LEA RÁSKAI, nonchè quella tedesca nella Biblioteca del monastero di SANGALLO. Esiste un altro gruppo di leggende che sviluppa ancor più le già ricordate, fra queste quella scritta dal domenicano BORSELLI, nell'appendice alla «*Cronica Magistrorum Generalium Ordinis Fratrum Praedicatorum*».

Fra le leggende stampate dobbiamo ricordare innanzi tutto la magnifica raccolta di LORENZO SURIO dal titolo «*De probatis vitis sanctorum ab Aloysio Lipamano olim conscriptis nunc primum emendatis et auctis*» (1550).

Nella seconda parte della raccolta «*Vite de i Santi e Beati, così huomini come donne del sacro ordine de'frati predicatori*», del Padre SERAFINO RAZZI, pubblicata a Firenze nel 1577, si riferisce per la prima volta in lingua italiana la leggenda della Beata Margherita d'Ungheria della Casa degli Árpád alla quale attinsero di poi i compilatori dei secoli seguenti.

L'EDUCAZIONE MILITARE ITALIANA

di FRANCESCO SAÁD

maggiore del R. Esercito, libero docente

I principî della teoria dell'educazione militare moderna si trovano in Italia. Gli scrittori romani di scienze strategiche avevano infatti eretto a sistema i principî fondamentali dell'istruzione e dell'educazione militare le cui tradizioni furono poi rinnovate dalle famose scuole militari del Rinascimento.

Nell'epoca dell'istituzione degli eserciti popolari, fu Re Umberto I ad iniziare in Italia l'educazione militare, la quale, progredendo, ebbe un potente impulso poco prima dello scoppio della prima guerra mondiale. Basti dire che lo Stato spendeva annualmente due milioni e duecentomila lire per l'educazione militare della gioventù. Dopo l'avvento del Fascismo, i compiti del cittadino e quelli del soldato sono divenuti nello Stato italiano inseparabili l'uno dall'altro e l'istruzione militare è una parte essenziale dell'educazione nazionale.

L'educazione militare in Italia s'inizia dall'infanzia. È compito della GIL l'istruzione premilitare che per la sua disciplina è il fattore più importante del pensiero sociale e dell'educazione nazionale. Il coronamento di questo lavoro educativo è l'istruzione militare obbligatoria. La caratteristica principale dell'educazione militare italiana è la tendenza a creare nell'esercito l'armonia delle anime mentre l'istruzione militare in senso più stretto si basa sulle esigenze della guerra moderna.

Dietro tutte queste tendenze sta la genialità del Duce che ha saputo attuare il volere delle masse.

*

(1) 7.52.

Az új olasz irodalom remekei

ALVARO

Az erős ember

P 5'80, kötve 7'10

BACCHELLI

Szenvedélyes házasság

P 4'—, kötve 5'50

BONTEMPELLI

Az ezüst kakas

P 4'30, kötve 5'60

BONTEMPELLI

Világszép asszony Adria

P 2'60, kötve 4'—

CICOGNANI

A fehér sirály

P 5'20, kötve 6'20

DELEDDA

Jó lelkek

P 5'—, kötve 6'50

MARPICATI

Haditörvényszék

P 3'—, kötve 4'50

MUSSOLINI

Arnoldo Mussolini élete

P 2'—, kötve —

PALAZZESCHI

Materassi nővérek

P 4'60, kötve 6'—

PIRANDELLO

Mattia Pascal két élete

P —, kötve 6'—

PIRANDELLO

Foglalkozása: férj

P 6'40, kötve 7'80

ROCCA

Az orkán I—II.

P 5'40, kötve 8'40

G. ROSSI

Óceán

P 4'—, kötve 5'50

TOZZI

Három kereszt

P 4'60, kötve 6'—

VERGANI

Tavaszi látomás

P 4'40, kötve 5'40

MAI OLASZ

ELBESZÉLŐK

P 4'80, kötve 6'—

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

OSZK
FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.